XX vek

obrazovanje

kultura

DŽON LAJONS
lingvistička revolucija noama čomskog

BOGDAN SUHODOLSKI
tri pedagogije

VLADETA JEROTIĆ
psihoanaliza i kultura

EDVARD SAPIR
ogledi iz kulturne antropologije

PJER GIRO
semiologija

L. N. LANDA
kibernetika i pedagogija

RANKO BUGARSKI
lingvistika o čoveku

* * *
naučna fantastika

DUŠAN SAVIĆEVIĆ
povratno obrazovanje

EDVARD HOL
nemi jezik

bigz

beogradski izdavačko-grafički zavod

21 EDVARD HOL nemi jezik

xx vek

Edvard Hol

nemi jezik

biqz

BIGZ
1831

BIBLIOTEKA
XX VEK

21

Urednik
IVAN ČOLOVIĆ

Edvard Hol

NEMI JEZIK

Preveli s engleskog
MILA DRAŠKOVIĆ (I—VIII)
i
DEJAN PETROVIĆ (IX—XI)

BEOGRADSKI IZDAVAČKO-GRAFIČKI ZAVOD
BEOGRAD, 1976.

Naslov originala
Edward T. Hall:
THE SILENT LANGUAGE
Doubleday and company, 1959.
Anchor Books Edition, 1973.

Edvard Hol je savremeni američki socijalni antropolog, profesor antropologije na Northwestern University. U knjizi NEMI JEZIK, koja ga je učinila svetski poznatim, Hol istražuje »kulturu kao komunikaciju«, pokazujući da teorijski i praktični problemi međukulturnog i međunarodnog opštenja traže bolje razumevanje i poznavanje kulturâ. Autor se obilato oslanja na iskustva antropologije, lingvistike i psihoanalize, da bi došao do originalnog obrasca kulture, čiju okosnicu čine formalna, neformalna i tehnička strana kulture.

Recenzent
Dr Nikola Milošević

Korice
Ivan Mesner, akademski slikar

Tehnički urednik
Vukosava Šibalić

UVOD

Iako su Sjedinjene Američke Države utrošile milijarde dolara na programe pomoći inostranstvu, one time nisu stekle ni simpatije, niti ugled u svetu. Amerikance danas u mnogim zemljama stvarno ne vole, a u nekim ih samo trpe. Za tako žalosno stanje stvari ima više razloga, od kojih neki potpuno prevazilaze moć ove zemlje da na njih utiče. No, bez obzira na to koliko se običnom građaninu, punom dobronamernosti i urođene velikodušnosti, moglo činiti da je netrpeljivost stranaca bezdušna, do nje uglavnom dovodi način ponašanja Amerikanaca.

Nas kao zemlju s pravom mogu optuživati da smo u velikoj meri etnocentrični. U mnogim programima za inostranstvo koristimo tehniku čvrste ruke u saobraćanju sa lokalnim stanovništvom. Insistiramo na tome da svi treba da prihvate naš način ponašanja, pa ostavljamo utisak kako strance jednostavno smatramo »nedovoljno razvijenim Amerikancima«. Takvo ponašanje ne proističe toliko iz zlonamernosti koliko iz neznanja, što u međunarodnim odnosima predstavlja podjednak greh. Mi ne samo što gotovo da nemamo ni pojma o tome šta se u drugim zemljama od nas očekuje, već uopšte ne znamo ni kako izgledamo u očima drugih nacija kada se ponašamo na nama svojstven način.

Ne zalažem se za to da Amerikanci treba u celom svetu da budu omiljeni, ali me ne teši ni opaska jednog vladinog službenika koji smatra da »ne moraju da nas vole, dovoljno je ako nas poštuju«. U većini zemalja nas niti vole, niti poštuju. Vreme je

da Amerikanci nauče kako se uspešno saobraća sa strancima. Vreme je da prestanemo da otuđujemo ljude s kojima pokušavamo da sarađujemo.

Već godinama se bavim odbirom i obukom Amerikanaca koji će u inostranstvu raditi na stvaranju i razvijanju političkih i ekonomskih veza. Ubeđen sam da veliki deo naših teškoća u komunikaciji s ljudima drugih zemalja potiče od toga što se gotovo ništa ne zna o kulturama. Upravo zato je naša zemlja uludo rasipala mnogo dobre volje i napora uloženih u programe pomoći inostranstvu. Kad nekog Amerikanca šaljemo u inostranstvo, najpre je potrebno pažljivo odabrati ličnost podobnu za rad u sredini čija je kultura drukčija. On takođe treba da nauči da govori i piše jezik zemlje u koju odlazi na dužnost kao i da se upozna podrobno sa njenim kulturnim tekovinama. Za sve to je potrebno i vremena i novaca. Međutim, ako nismo spremni na to da odabiramo i obučavamo osoblje, mi onda u inostranstvu jednostavno pravimo račun bez krčmara.

Formalno učenje jezika, istorije, političkog uređenja i običaja neke zemlje predstavlja samo prvi korak u ostvarivanju veoma obimnog programa. Od podjednakog značaja je upoznavanje sa neverbalnim jezikom koji postoji u svakoj zemlji na svetu, pa i u okviru raznih grupa stanovništva u istoj zemlji. Većina Amerikanaca jedva da je svesna postojanja tog nemuštog jezika, iako se njime svakodnevno i sama koristi. Oni nisu svesni složenih obrazaca ponašanja koji utiču na odnos čoveka prema vremenu i prostoru, na njegov stav prema radu, igri i učenju. Osim onoga što saopštavamo koristeći se verbalnim jezikom, mi neprestano svoja prava osećanja nemuštim jezikom — jezikom ponašanja komuniciramo. Stranci ponakad tačno tumače ovaj jezik, ali to češće čine na pogrešan način.

Retko se uočava pravi karakter teškoća na koje se nailazi u komunikaciji između pojedinih kultura. Kada ljudima iz različitih zemalja bude jasno da se ne razumeju, svaki od njih je sklon

tome da krivicu pripiše »onim strancima«, njihovoj gluposti, neiskrenosti ili ludosti. Sledeći primeri ilustruju neke upadljive nesporazume između pripadnika pojedinih kultura.

Uprkos nizu povoljnih znamenja, jedna američka misija u Grčkoj naišla je na velike teškoće prilikom sklapanja sporazuma sa zvaničnim predstavnicima ove zemlje. Grci su reagovali na pregovaračke napore Amerikanaca s otporom i podozrenjem, pa ovima zato nije pošlo za rukom da zaključe sporazume od kojih su zavisili novi projekti. Nakon kasnijeg proučavanja te bezizlazne situacije pokazalo se da su dva neslućena razloga dovela do ćorsokaka u koji su zapali pregovori. Prvo, Amerikanci se ponose svojom stvarnom otvorenošću i neposrednošću, dok Grci te osobine smatraju nedostatkom koji ukazuje na odsustvo smisla za diplomatiju što je, po njima, za osudu. Dakle, američka otvorenost je odmah ogorčila Grke. Drugo, zakazujući sastanke s Grcima, Amerikanci su nastojali da ograniče njihovo trajanje i najpre postignu principijelan sporazum, prepuštajući razradu detalja potkomitetima. Grci su takvu praksu shvatili kao pokušaj da im se zamažu oči. Grčka praksa je da se detalji razrade u prisustvu svih zainteresovanih, a da sastanci traju onoliko vremena koliko je potrebno. Rezultat ovog nesporazuma bio je niz jalovih sastanaka, na kojima je svaka strana negodovala zbog postupaka one druge.

Na Bliskom Istoku, Amerikanci obično imaju teškoća sa Arapima. Sećam se jednog američkog stručnjaka koji je otišao u Egipat da bi egipatske seljake poučio novim metodama koji se primenjuju u poljoprivredi. On jednog dana zamoli prevodioca da upita nekog seljaka koliki prinos sa svog imanja očekuje te godine. Seljak nešto uzvrati veoma uzbuđeno i ljutito. U očiglednoj nameri da ublaži odgovor prevodilac reče: »Kaže da ne zna«. Amerikanac shvati da nešto nije u redu, ali nije imao načina da ustanovi šta. Kasnije sam saznao da Arapi smatraju suludim svakog ko pokuša da predvidi budućnost. Kad je Amerikanac

upitao Egipćanina kakav prinos očekuje, ovaj se našao duboko uvređenim jer je pomislio da ga Amerikanac smatra ludim. Kod Arapa je budućnost samo bogu znana, pa je bogohulno čak i govoriti o njoj.

U Japanu sam jednom prilikom razgovarao sa američkim naučnikom koji je kao gost predavao američku istoriju japanskim profesorima univerziteta. Kurs je već uveliko poodmakao, kada je Amerikanac posumnjao u to da Japanci sa razumevanjem prate predavanja. Pošto sam nije govorio japanski, zatražio je prevodioca. Posle nekoliko prevođenih predavanja, Amerikanac je zamolio profesore da se okupe bez njega i sastave izveštaj o tome šta su naučili na kursu. Kad se ponovo našao s njima, oni su ga preko prevodioca obavestili da su razumeli približno samo polovinu onoga što je predavao. Amerikanac je bio vrlo obeshrabren i neraspoložen. On nije znao da je, zahtevajući prevodioca nehotice uvredio Japance. U Japanu je vladanje engleskim jezikom znak obrazovanosti. Pošto je zahtev Amerikanca za prevodiocem implicirao da su oni neobrazovani, profesori su smatrali da ih predavač nipodaštava.

Amerikanci se često u toj meri loše snalaze na radu u inostranstvu, da se vojna lica istinski plaše da odu u prekomandu u neke zemlje. Čuo sam jednom prilikom kad su neki penzionisani admiral i armijski general razgovarali o zajedničkom poznaniku. »Siromah Čarli, jadikovao je general, upetljao se sa tim istočnjacima, pa mu je to uništilo karijeru«. S vremena na vreme poneki incident (kakav je, recimo, bio slučaj Žirar, tragična zabluda američkog vojnog i diplomatskog osoblja u Japanu) pobudi kratkotrajan dašak interesovanja »da se nešto preduzima radi boljeg odabiranja ljudi koji će raditi u inostranstvu«. Kao što je to rekao jedan službenik Pentagona: »Trebalo bi bar da budemo kadri da šaljemo one koji neće pucati na mesno stanovništvo«.

Očigledno je da će uvek dolaziti do neizbežnih incidenata dokle god su naše snage stacionirane u stranim zemljama. Ne-

sposobnost Amerikanaca da iziđu na kraj sa posledicama daju ovim incidentima još veću težinu. Kad već dođe do incidenta, Amerikanci retko kad umeju da postupe tako da ne doliju ulje na vatru. Oni po pravilu ne uviđaju da postupke, koji se u nas smatraju uobičajenim i prihvatljivim ponašanjem, stranci često tumače tako da se naša prava osećanja i namere izobličuju kao u krivom ogledalu.

Ako ova knjiga i ne postigne ništa drugo izuzev toga da predoči ovu ideju, ona će opravdati svoju svrhu. Ali, priznajem da sam pišući ove stranice bio ambiciozniji. Ova knjiga je namenjena nestručnjacima, ljudima koje povremeno zbunjuje stvarnost, koji često osećaju da se sa njima poigravaju nerazumljive sile, koje postupci okoline dovode u nedoumicu, kod kuće u Americi, ili u inostranstvu, u drugoj kulturnoj sredini. Nadam se da ću biti u stanju da pokažem čitaocu da se iza prividne tajanstvenosti, zbrke i nereda u životu krije red i da će razumevanje tog reda navesti čitaoca da preispita svet u kome živi. Takođe se nadam da će se čitalac zainteresovati za predmet kulture i da će, produbljujući to interesovanje, doći do sopstvenih zapažanja.

Što se tiče stručnjaka, mada se oni možda neće složiti s nekim od mojih zaključaka, valjda će ipak naći ponešto korisno na ovim stranicama. Arhitekti će u svom radu možda moći da koriste ono što budu saznali o prostoru kao dimenziji čiji obrazac određuje kultura. Pedagozi će se, besumnje, narogušiti na neke moje kritičke primedbe, ali se iskreno nadam da će analizu izloženu u ovoj knjizi ipak moći da primene u nastavi. Moje kolege u oblasti psihijatrije moći će da u terapiji iskoriste neke postavke izložene u knjizi, baš kao što se moja saradnja sa njima pokazala dragocenom u proučavanju raznih vrsta komunikacije. Pisci, umetnici, poslovni ljudi i menadžeri su svi u velikoj meri doprineli onome što sada znam. Nadam se da će i sociolozi zaključiti da je moja postavka o kulturi kao komunikaciji relevantna za njihov rad.

U proučavanju kulture pružio mi je neocenjivu pomoć moj kolega Džordž L. Trejdžer. Trejdžer je lingvist s antropološkim obrazovanjem koji je dao značajan doprinos proučavanju jezika. Trejdžer i ja smo razvili teoriju kulture zasnovanu na modelu komunikacije izloženom u ovoj knjizi koji joj daje teorijsku podlogu.

Materijal je raspoređen tako da čitaoca postepeno vodi od poznatog ka nepoznatom. Biće korisno da se čitalac upoznaje sa kulturom onako kako bi to činio da je u pitanju muzika. Ako čovek svojim uhom nije čuo muziku, ona mu se ne može ni rečima opisati. Pre nego što su se pojavile note, ljudi su muziku učili oponašanjem, dakle neformalno. Čovek je postao kadar da koristi mogućnosti muzike tek kada je počeo da je beleži. Tako se mora postupiti i sa kulturom. Ova knjiga predstavlja kulturni bukvar, poput onoga koji postoji za uvođenje u muziku.

I

GLASOVI VREMENA

Vreme govori. Njegov govor je jednostavniji od reči. Poruka koju nam prenosi glasna je i jasna. Manje je deformisana nego poruka ljudskog jezika pošto u njenom formulisanju svest igra manju ulogu. Vreme nam može doviknuti istinu kada nas reči obmanjuju.

Jednom sam bio član nekog opštinskog odbora u jednom velikom gradu, odbora za međuljudske odnose. Dužnost mi je bila da ispitam koliko se može eliminisati diskriminacija iz rada gradskih administrativnih službi sa strankama. Najpre sam pristupio održavanju razgovora sa načelnicima odeljenja, od kojih su dvojica pripadala etničkim manjinama. Ako je bilo verovati rečima tih zvaničnih lica dobijao se utisak da su sva ona više nego voljna da ne vrše diskriminaciju. Pa ipak osetio sam da je, uprkos onome što su govorila, samo jedno od njih bilo spremno da se odrekne diskriminacije. Otkud ovakav zaključak? Proistekao je iz njihovog korišćenja nemog jezika vremena i prostora.

S posebnom pažnjom pripremao sam se za svaki razgovor. Načelnike odeljenja sam zamolio da mi poklone sat-dva vremena. Međutim, oni su zaboravljali na zakazane sastanke; skoro redovno su me ostavljali u čekaonici od petnaest do četrdesetpet minuta, a razgovor se često skraćivao na deset do petnaest minuta. Dok sam razgovarao s njima, obično su me držali na bezličnom odstojanju; samo u jednom slučaju načelnik je ustao

i prišao mi. Svi ti ljudi su imali fotelju, s koje ni bukvalno ni figurativno nisu hteli da ustanu!

Implikacija ovog iskustva (koju bi ispitivači javnog mnjenja mogli da uzmu u obzir) sasvim je očigledna. Postupci ljudi su često od većeg značaja no njihove reči. U pomenutom slučaju, način na koji su se ovi opštinski silnici ophodili prema vremenu rečito je govorio o njihovim skrivenim ubeđenjima, pošto se struktura i značenje vremenskih sistema, kao i vremenskih razmaka, daju lako utvrditi. Zakašnjenja se mogu podeliti na ona posle kojih se »nešto progunđa«, na ona posle kojih se kaže neka reč izvinjenja, na donekle uvredljiva, koja iziskuju izvinjenje, na neučtiva u pravom smislu i na skroz uvredljiva. Psihoanalitičari su odavno svesni značaja opštenja na ovoj razini. Na osnovu toga kako se njihovi pacijenti odnose prema vremenu, oni mogu da ustanove da li je u pitanju »rezistencija« ili »transfer«.

Doba dana, na primer, veoma je značajno u izvesnim kontekstima. Vreme može da označi važnost izvesne prilike, kao i nivo na kome će se interakcija između osoba odigrati. U SAD, ako nekome telefonirate rano ujutru, dok se ta osoba brije ili doručkuje, time pokazujete da se radi o stvari koja je izvanredno važna i izuzetno hitna. Isto značenje imaju i telefonski pozivi posle 11 časova uveče. Ako telefonirate u toku noći, mora da se radi o životu ili smrti, pa otuda i ti pozivi imaju među mladima vrednost neslane šale. Odraz našeg uviđanja da vreme govori nalazimo čak i u takvim uobičajenim izrazima u engleskom jeziku kao što je pitanje: »Koje vreme časovnik *kazuje?*«

Koliko su ove stvari svima poznate potvrdio je Džon Usem (John Useem), američki socijalni antropolog, iznoseći mi događaj koji se zbio na Južnom Pacifiku. Urođenici sa nekog ostrva imali su muke da privole svoje bele nadzornike da ih zapošljavaju vodeći računa o njihovom tradicionalnom sistemu društve-

nog položaja. Ne znajući za ovaj sistem, nadzornici su zapošljavali veliki broj radnika iz jednog sloja i ovim postupkom poremetili postojeću ravnotežu odnosa društvenih snaga. Ovo je izazvalo komešanje među svim žiteljima ostrva. Pošto Amerikanci i dalje nisu obraćali pažnju na događaje, produžavajući da uzimaju na rad urođenike bez obzira na mesne navike, dva suprotstavljena lidera su se sastala jedne noći da se dogovore o nekoj prihvatljivoj soluciji. Postigavši dogovor, krenuli su u fabričku upravu i probudili direktora da bi mu saopštili šta su se dogovorili. Nevolja je bila u tome što su se ti događaji zbivali između 2 i 3 sata ujutro. Nije im bilo poznato da Amerikanac budi Amerikanca u to doba noći samo kada je to stvarno neophodno. I kao što se moglo očekivati, direktor-Amerikanac, koji nije razumevao njihov jezik, koji nije ništa znao o njihovoj kulturi niti uopšte shvatao o čemu se radi, pomislio je da je izbila pobuna i odmah pozvao u pomoć vojsku, pošto mu nije ni palo na pamet da doba dana za te ljude ima drukčije značenje od onoga koje ima za Amerikance.

Naprotiv, direktori fabrika u SAD odlično znaju u koje doba dana treba izdati neko važno saopštenje. Kad god žele da saopšte nešto važno, upitaće se: »Kada da ih obavestimo?« Prema normama koje vladaju u društvu, devojka će se osećati uvređenom kada joj osoba s kojom nije dovoljno bliska zakaže sastanak u poslednjem trenutku, a domaćica mora da se izvini kada pozove gosta na večeru samo tri-četiri dana unapred. Koliko se ovi običaji razlikuju od običaja na Bliskom istoku, gde je potpuno besmisleno ugovarati sastanke mnogo unapred, pošto ljudi koji žive na tom području, prema neformalnoj strukturi svoga sistema vremena, sve ono što treba da se desi posle više od nedelju dana trpaju u jednu te istu kategoriju »budućnosti«, u kojoj im planovi obično »izvetre iz glave«.

Vreme koje protekne od zakazivanja do zakazanog termina često se u Americi naziva »pripremno vreme«, izraz koji

nešto znači u kulturi gde je vremenski raspored od značaja. Pošto se ono uči neformalno, većini nas je poznato kako funkcioniše u našoj kulturnoj sredini, čak i ako ne možemo tehnički da nabrojimo pravila. Pravila za »pripremno vreme« u drugim kulturnim sredinama, međutim, retko je ko analizirao. U najboljem slučaju, iz iskustva ih znaju oni koji su živeli neko vreme u inostranstvu. Pa ipak, pomislite od kakve je važnosti znati koliko je vremena potrebno ljude za nešto pripremiti, odnosno koliko je vremena potrebno da se sami pripreme. Nekad će to pripremno vreme izgledati veoma dugo. Drugi put, na Bliskom istoku, svaki period duži od nedelju dana može biti predug.

Koliko kubura mogu stvoriti različita poimanja vremena lepo ilustruje slučaj jednog američkog poljoprivrednog stručnjaka koji je bio poslat u jednu južnoameričku zemlju kao ataše pri američkoj ambasadi. Posle izvesnog vremena koje se njemu učinilo razumno, zatražio je prijem kod ministra poljoprivrede. Iz ovih ili onih razloga, predloženo vreme nije odgovaralo; na više načina mu je stavljeno do znanja da žurbi nema mesta. Ovaj gospodin je, međutim, navaljivao i forsirao taj sastanak, na koji je vladin funkcioner najzad preko volje pristao. Stigavši nešto pre vremena, što po američkom obrascu označava uvažavanje, čekao je. Zakazani trenutak je došao i prošao; prošlo je pet minuta, deset minuta, petnaest minuta. Tada se on obratio sekretarici izrazivši bojazan da ministra možda nisu obavestili da on čeka u predvorju. To mu je dalo osećanje da je preduzeo nešto i umirilo ga. Minulo je još dvadeset minuta, dvadesetpet minuta, trideset minuta, četrdesetpet minuta (koliko je vremena potrebno da Amerikanac čekanje shvati kao uvredu). Tada naglo ustade i reče sekretarici da, evo, dreždi pred vratima kabineta već četrdeset pet minuta i da mu se »smučilo« takvo ponašanje. Ova poruka prenesena je ministru, koji je na to odgovorio otprilike: »Neka dreždi i dalje«. Vreme koje je

pomenuti ataše proveo u toj zemlji nije za njega bilo ispunjeno srećnim danima.

Glavni izvor nesporazuma ležao je u činjenici što je u toj zemlji period od pet minuta zakašnjenja zanemarljiv. Prema tome, četrdesetpet minuta, umesto da bude krajnji period koji se može tolerisati, nalazio se na samom početku u skali čekanja. Nagoveštenje nekoj američkoj sekretarici da njen gazda možda ne zna da ga stranka čeka, ako se radi samo o šezdeset sekundi, bilo bi apsurdno, kao i kada biste, galameći, čekanje od pet minuta nazvali »dreždenjem«. Baš tako se apsurdnim učinilo pomenutom ministru Amerikančevo protestovanje! Smatrao je, kao uvek, da su Amerikanci na svoju ruku.

U celom ovom nemilom nesporazumu američki ataše se ponašao saglasno svome vaspitanju. U Americi, njegova reakcija bi bila normalna stvar, a njegovo ponašanje na mestu. Čak i da mu je skrenuta pažnja, pre nego što je krenuo iz Amerike, da će mu se ovako nešto događati, bilo bi mu teško da se *ne oseti* uvređenim posle četrdesetpet minuta čekanja. Da su ga, međutim, detaljno uputili u lokalni sistem vremena, kao što je morao savladati jezik zemlje u koju odlazi, mogao bi i da se blagovremeno prilagodi.

Ono što stvara teškoću u ovakvim situacijama jeste to što ljudi ne shvataju da imaju posla s drukčijim oblikom komunikacije, koja se delom vrši putem jezika, a delom nezavisno od njega. Činjenica što se poruka ne predaje samo u obliku reči dvostruko komplikuje stvari, pošto sagovornici ne saznaju izričito o čemu se radi. Svako može da kaže samo šta misli da se događa i šta tim povodom oseća. Nagađanje o onome šta se htelo reći je ono što sagovornika pogađa.

AMERIČKO VREME

Stanovnici zapadnog sveta, naročito Amerikanci, skloni su da o vremenu misle kao o nečemu što je u prirodi utvrđeno,

kao o nečemu što nas okružuje i s čim moramo računati, nečemu što ima realnost kakvu ima vazduh koji udišemo. Da se vreme može primati i drukčije — to ne ide Amerikancu u glavu, čak i kad stekne iskustvo da neki ljudi zbilja drukčije doživljavaju vreme. Čak i na Zapadu, u izvesnim kulturama, vreme ima nižu vrednost na skali opštih vrednosti. U Latinskoj Americi, na primer, gde se vreme tretira prilično širokogrudo, čuje se izraz: »Po našem ili po vašem vremenu?« — »Hora americana, hora mejicana«?

U američkoj svesti vreme, po pravilu, liči na neki put ili stazu koja odvodi u budućnost i kojim čovek korača. Taj put je podeljen na deonice koje treba da ostanu odvojene (»jedna po jedna stvar«). Na one koji ne umeju da organizuju vreme s prezrenjem se gleda kao na nepraktične. Bar u nekim delovima Latinske Amerike, Severnoamerikanac (kako nas tamo nazivaju) nađe se na muci kad utvrdi da je partner sa kojim je zakazao sastanak to vreme rezervisao za više stvari. Jedan moj stari prijatelj, Španac poreklom, obavljao je svoje poslove u »latinskom« stilu. To znači da se uvek petnaestak ljudi nalazilo u njegovoj kancelariji istovremeno. Ono što se možda moglo obaviti za četvrt sata trajalo je čitav dan. Shvatio je, naravno, da to u Severnoamerikance unosi nespokojstvo i pravio im je izvesne ustupke, tako da su u njegovoj kancelariji dangubili samo jedan sat završavajući posao za koji su odvojili nekoliko minuta. Američki koncept rezervisanog vremena i neophodnosti planiranja sukobljavao se sa ovim simpatičnim i na izgled konfuznim latinskim sistemom. Međutim, da je moj prijatelj prihvatio američki sistem, time bi minirao svoje poslovanje. Stranke koje su kod njega dolazile poslovno htele su takođe da čuju novosti i da se vide. Onih deset do petnaest američkih Španaca i Indijanaca što su obično sedeli u njegovoj kancelariji (kojima sam se kasnije i ja pridružio privikavši se

na opuštenost) imali su svoju ulogu u jednoj posebnoj vrsti komunikacione mreže.

Mi Amerikanci ne samo da cepkamo vreme i uklapamo ga u sheme, već gledamo unapred i skoro smo isključivo usmereni ka budućnosti. Volimo novine i opsednuti smo promenama. Smišljamo kako da eliminišemo otpor koji ljudi pokazuju prema promeni. Naučnim teorijama, pa čak i pseudonaučnim, koje uključuju kakvu upečatljivu teoriju promene, često se poklanja posebna pažnja.

Vremenom se kod nas manipuliše skoro kao materijalom; ono se stiče, troši, štedi, rasipa. Amerikanac oseća izvesnu moralnu krivicu, ako se bavi dvema stvarima jednovremeno. U Latinskoj Americi nije ništa neobično da čovek radi niz poslova u isto vreme, bilo da ih obavlja sve s jednog pulta ili u hodu, poklanjajući svakom po jedan trenutak.

Iako smo okrenuti budućnosti, sagledavamo je do određene granice. Ona je za nas predvidljiva, a ne kao južnoazijska budućnost, koja može da obuhvati stoleća. U stvari, perspektiva nam je tako kratka da ometa ostvarenje mnogih praktičnih projekata, kao što je, recimo, zaštita spomenika, koja se odnosi na vreme od šezdeset i sto godina, a iziskuje podršku javnosti i društvena sredstva. Svako ko je bio zaposlen u američkoj industriji ili administraciji slušao je: »Gospodo, ovo je dugoročan plan — za pet ili deset godina«.

Za nas »dugo« može biti bilo šta — deset ili dvadeset godina, dva ili tri meseca, nekoliko nedelja ili čak nekoliko dana. Ljudi na jugu Azije, međutim, smatraju da je sasvim realno ako »dugo« zamisle kao period od hiljadu godina ili čak kao beskonačnost. Jedan moj kolega je opisao njihovo poimanje vremena sledećim rečima: »Vreme liči na muzej u čijem sklopu se nalaze beskrajni hodnici i bezbrojne niše. Vi ste posetilac koji prolazi kroz muzej po mraku i osvetljava jedan po jedan

eksponat. Bog je kustos toga muzeja i samo on zna kakvo sve blago taj muzej čuva. Svaka niša je jedan životni vek«.

Američko sagledavanje budućnosti ima veze sa američkom prošlošću, jer Amerikanci imaju kratku tradiciju. Jednom reči, mi svoju prošlost potiskujemo ili prepuštamo da se njom bave specijalisti, i to u naročite svrhe. Doduše, postoje i neke enklave, kao što su Nova Engleska i južne države, gde je tradicija dosta jaka. Ali u domenu biznisa, koji preovladava kao model života u SAD, tradicija se izjednačuje sa *iskustvom*, a iskustvo se shvata kao nešto što je veoma blisko tehnologiji, ako to nije i ona sama. Tehnologija je jedna od naših dragocenih tekovina i mi, kad razmatramo prošlost, retko to činimo da bismo u njoj uživali, već obično da bismo procenili stepen ondašnje tehnologije i zaključke koristili za predviđanje.

Brzina odziva isto tako ima visoku vrednost u američkom životu. Ako se neko odziva sporo, onda se to tumači ili kao uvredljivo ponašanje ili kao neodgovornost. Ima i takvih koji su skloni psihologiziranju i koji tvrde da smo mi opsednuti vremenom. Oni mogu da navedu Amerikance koji su bukvalno robovi vremena. Pa i nama ostalima vrlo je stalo do vremena, zato što su nas naučili da ga tako ozbiljno shvatamo. Stavili smo akcenat na ovaj aspekt kulture i vreme je za nas postalo toliko dragoceno koliko je možda još samo za Švajcarce i severne Nemce. Za mnoge je naš odnos prema vremenu prava manija. Smatraju da pritisak koje ono na nas vrši izaziva masovna stomačna oboljenja i hipertenziju. Možda su u pravu.

NEKI DRUGI KONCEPTI VREMENA

Čak i na teritoriji Sjedinjenih Američkih Država neki ljudi tretiraju vreme na način nepojmljiv onima koji se nisu dovoljno napregli da taj način shvate. Pueblo-Indijanci, na primer, koji žive na jugozapadu, imaju osećanje vremena koje

se potpuno razlikuje od navika običnih američkih građana vezanih za časovnik. Za Pueblo-Indijance stvari se događaju onda kada vreme za to sazri, a nikako ranije.

Još uvek se sećam proslave Božića kojoj sam prisustvovao pre nekih dvadesetpet godina u jednom domorodačkom selu u blizini reke Rio Grande. Morao sam da prevalim sedamdesetak kilometara džombastim putem da bih dospeo tamo. Na sedam hiljada stopa nadmorske visine, u jedan sat po ponoći hladnoća je bila nepodnošljiva. Našavši se u mraku i tišini koja je vladala u selu, nagađao sam kad bi svečanost mogla da počne.

Napolju je vladala grobna tišina. S vremena na vreme začulo bi se potmulo bubnjanje, škripnula bi vrata, ili bi se kroz gustu pomrčinu probio poneki tračak svetlosti. U crkvi, gde je praznovanje trebalo da počne, nekoliko belaca bilo se šćućurilo na balkonu i lovilo bilo kakav znak po kome će zaključiti kada će se okončati njihove muke. »Čuo sam da je lane počelo u deset«. »Ne može da počne pre nego što stigne sveštenik«. »Ni po čemu se ne da zaključiti kada će početi«. Ovaj razgovor je bio propraćen cvokotom i trupkanjem u cilju zagrevanja.

Iznenada je jedan Indijanac otvorio vrata, ušao i prodžarao vatru. Na balkonu je nastalo gurkanje i došaptavanje: »Možda će početi sada«? Još jedan sat je prošao. Onda je drugi Indijanac ušao u crkvu, prošao kroz nju i iščezao na suprotna vrata. »Sada će sigurno početi. Uostalom, već je skoro dva sata«. Neko izrazi sumnju da je njihovo odugovlačenje sračunato na to da belcima dozlogrdi i da se raziđu. Jedan belac koji je imao prijatelja u selu ode da se obavesti kada će ponoćka početi. Niko nije to znao. Odjednom, kad su belci već bili na izmaku snaga, tamu prolomi potmulo bubnjanje, zvuk praporaca i tiho pojanje muških glasova. Bez ikakve najave služba je počela.

Posle mnogih ovakvih predstava, nijedan razuman belac neće se usuditi da se upusti u pogađanje kada će neka od ovih

ceremonija početi. Neki od nas koji su stekli iskustvo znaju da one ne počinju u određenom trenutku. Nema tačno utvrđenog vremenskog rasporeda. Počinje se onda kada je »sve« spremno!

Kao što sam već istakao, za belog civilizovanog čoveka sa Zapada budućnost predstavlja tanak sloj vremena kad se uporedi s istočnjačkom budućnošću. Pa ipak, u poređenju s Navaho-Indijancem iz Severne Arizone, belac nam izgleda kao uzor strpljivosti. Navaho-Indijanci i Evropljani, odnosno Amerikanci, pokušavaju već skoro sto godina da usklade svoje predstave o vremenu. Uglavnom im to do sada nije pošlo za rukom. Vreme kod starih Navaha liči na prostor — stvarnost je samo ono što je ovde i sada. U budućnosti ima malo realnog.

Jedan moj stari prijatelj, koji je odrastao s Navaho-Indijancima, izrazio se ovako: »Poznato ti je koliko Navaho-Indijanci vole konje i klađenje na trkama. Pa ipak, kada bi rekao nekom od njih: »Prijatelju, znaš ono moje grlo koje je osvojilo sve nagrade na trkama četvrtog jula u Falstafu«? — ovaj bi živo potvrdio da poznaje tog konja; a kada bi ti na to rekao: »Jesenas ga dobijaš od mene«, Indijančevo lice bi se smračilo, okrenuo bi se i otišao. Ali kada bi mu rekao: »Vidiš onu ragu na kojoj sam dojahao? Onu staru mrcinu sa izanđalom opremom? Evo dajem ti je, uzmi je prijatelju« — on bi ti, pun oduševljenja, protresao ruku, skočio na konja i odjahao. Ako treba da bira između vrapca u ruci i ptice na grani, on uvek bira vrapca u ruci, pošto za njega obećanje ne znači ništa.

U prvim danima sprovođenja programa za regulaciju pašnjaka i zaštitu zemljišta bilo je skoro nemoguće ubediti Navaho-Indijanca da će imati koristi, kroz deset ili dvadeset godina, ako se liši svojih ljubljenih ovaca. Jedno vreme sam radio kao inspektor na podizanju malih zemljanih brana i, kao ostali, u početku bez uspeha ubeđivao Navaho-Indijance da treba da rade svojski i branu izgrade brzo da bi bilo što više brana i što više vode za njihova stada. Oni prosto nisu uviđali vezu

između broja brana i količine vode. Tek kada sam bio u stanju da naš stav prevedem na njihov jezik, počeli su da rade i učinak je bio zadovoljavajući. Problem sam rešio otprilike ovako. Obratio sam se svom prijatelju Lorencu Habelu (Lorenco Hubbell), koji je u rezervatu proveo čitav život. Redovno mi je pomagao u rešavanju mojih teškoća. U njegovim opaskama uvek bih nalazio ključ za suštinu problema. U razgovoru s njim doznao sam da Navaho-Indijanci cene pogodbu. To mi je potvrdila činjenica da je Indijance uvek obuzimala uznemirenost kada nismo insistirali da na svaki način i do kraja ispune svoje obaveze. Naročito ih je, izgleda, plašila mogućnost da im se kad-tad naplati globa za neispunjenje obaveza. Odlučio sam da pozovem svoje radnike-Indijance na razgovor. Nije bilo nikakve vajde ukazivati im na plodove njihovog truda; uzaludno je bilo primeniti prostu logiku. Reagovali su, međutim, kad sam im objasnio da im vlada daje novac da otplate svoje dugove, da im nalazi posao blizu porodica i daje vodu za pojila. Istakao sam da su oni, sa svoje strane, dužni da rade osam sati svakog dana. To sam im predstavio kao pogodbu i posle toga radovi su počeli da odmiču.

Jedan od mojih radnika-Indijanaca mi je slučajno pružio drugi primer sukoba između kultura u čijem se središtu nalazi vreme. Indijanac se zvao »Mala nedelja«. Bio je onizak, žilav i prijatnog izgleda. Pošto kod Navaho-Indijanaca nije pristojno raspitivati se o imenima koja oni daju, pa čak ni pitati ih kako se zovu, morao sam pitati druge kako je došlo do toga da on dobije ime »Mala nedelja«. Objašnjenje je otkrivalo mnogo šta.

Još davno, u saobraćanju s prvim belim trgovcima, Indijanci su imali znatne teškoće da se naviknu na činjenicu da mi, Evropljani, delimo vreme na čudne i neprirodne periode, umesto da imamo »prirodan« redosled dana koji počinje mladim Mesecom, a završava se punim. Posebno ih je zbunjivao pojam sedmice, koji su doneli trgovci i misionari. Zamislite

Navaho-Indijanca koji živi udaljen šezdesetak ili sedamdesetak kilometara od trgovca čija se radnja nalazi sto i pedeset kilometara severno od pruge, a zatreba mu brašna ili možda malo sala za hleb. On pri tom misli na brašno i salo, misli na prijatelje i zadovoljstvo koje će doživeti trgujući u radnji, razmišlja da li će robu dobiti na veresiju i po kojoj će ceni moći da proda svoje kože. Posle dan i po ili dva dana jahanja stiže do radnje, spreman da trguje. Nailazi na zaključana vrata. Pred radnjom se ulogorilo nekoliko drugih Navaho-Indijanaca. Obaveštavaju ga da je trgovac u radnji, ali da ne radi pošto je nedelja. Lupaju mu na vrata, a trgovac kaže: »Odlazite, danas je nedelja«, a Navaho-Indijanac uzvraća: »Stigao sam iz daleka, jašući na kobili i gladan sam; treba mi hrane«. Šta da trgovac uradi? Otvara radnju i Navaho-Indijanci nadiru unutra. Jedan od najčešćih i najupornijih nedeljnih mušterija bio je onaj koji je zaradio nadimak »Velika nedelja«. »Mala nedelja« je, izgleda, bio odmah iza njega.

Siju-Indijanci nam pružaju još jedan zanimljiv primer različitog gledanja na vreme. Nedavno je jedan čovek, koga su predstavili kao njihovog starešinu, došao u moju kancelariju. Saznao sam da je rođen u rezervatu i u njemu su se ukrštale indijanska i kultura belog čoveka, s obzirom da je završio studije na jednom od elitnih američkih univerziteta.

U toku dugog i veoma zanimljivog opisa problema koji su njegovo pleme tištili dok se prilagođavalo našem načinu života, on odjednom primeti: »Šta biste rekli o narodu koji nema reč za vreme? U jeziku moga naroda ne postoji reč za »kasno«, niti za »čekanje«. Njegovi pripadnici ne znaju šta znači čekanje i čekati ili zakasniti. Shvatio sam da se oni, sve dok ne nauče da koriste časovnik i ne budu znali koliko je sati neće moći da prilagode kulturi belaca. Stoga sam sebi stavio u zadatak da ih tome naučim. No, pošto ni u jednoj učionici u rezervatu nijedan časovnik nije bio ispravan, prvo sam kupio nekoliko

pristojnih časovnika. Zatim sam naterao školske autobuse da polaze na vreme i, ako bi neki Indijanac zakasnio dva minuta, sam bi sebe uvalio u nepriliku. Autobus je polazio u osam i četrdesetdva i nije se smelo zakasniti«.

Bio je, naravno, u pravu. Siju-Indijanci nisu mogli da se prilagode evropskom načinu života pre nego što su naučili da se snalaze u vremenu. Metodi ovog nadzornika možda izgledaju malčice preterani, ali su samo oni mogli da urode plodom. Ideja da autobuse treba naterati da se strogo pridržavaju reda vožnje bila je genijalna. A za same Indijance je bilo mnogo bolje da izgube autobus u rezervatu nego posao u gradu zbog zakašnjenja.

U stvari, nema drugoga načina da se snalaženju u vremenu nauče ljudi koji ga shvataju toliko drukčije od nas kao što to čine Siju-Indijanci. Najbolji put je zauzeti veoma tehnički stav prema vremenu i dati mu određen smisao. Kasnije ovi ljudi mogu naučiti i neformalne varijante, ali sve dok ne steknu iskustvo o našem vremenu i ne ovladaju njime, ne mogu se prilagoditi našoj kulturi.

Hiljadama milja daleko od rezervata američkih Indijanaca nailazimo na drugi način odnosa prema vremenu, način koji može sasvim da zbuni nepripremljenog došljaka. Stanovnici ostrvceta Truk u Jugozapadnom Pacifiku tretiraju vreme na način koji komplikuje život i njima i drugima, pošto stvara probleme ne samo administraciji, vojnim vlastima i antropolozima koji beleže njihove običaje, već i njihovim poglavicama.

Na Truku vreme ne radi ni za koga i ne rešava ništa. Minuli događaji se gomilaju i pritiskuju Trukljane kao nešto aktuelno. Cela prošlost se tretira kao sadašnjost. To je postalo jasno tek nedavno, zahvaljujući jednom događaju koji se desio odmah posle američke okupacije ostrva, pred kraj drugog svetskog rata.

Jedan seljanin je dotrčao bez daha u sedište vojne uprave. Rekao je da je u selu počinjeno ubistvo, a da je ubica u bekstvu.

Sasvim prirodno, dežurni oficir se uzbudio. U trenutku kada se spremao da pošalje vojnu patrolu i liši ubicu slobode setio se upozorenja da bude veoma oprezan kada ima posla s »urođenicima«. U daljoj istrazi se ispostavilo da je u pitanju preljuba, a nešto kasnije, pri ustanovljavanju mesta i vremena zločina, otkrilo se da je muž smakao ljubavnika svoje žene ne pre nekoliko sati, pa čak ni pre nekoliko dana, već pre ravno sedamnaest godina. Sve to vreme ubica se slobodno šetao po selu.

Još jedan primer o tome kako na Truku vreme ne zaceljuje rane jeste spor oko nekog zemljišta, koji je započeo kad i nemačka okupacija ostrva 1890. godine, trajao sve do japanske okupacije, i još uvek bio u punom jeku kad su Amerikanci oslobodili ostrvo 1940. godine.

Pre dolaska misionara Mojsija na ostrvo Uman 1869. godine, za život na Truku su bili karakteristični žestoki i krvavi ratovi. Sela, umesto da budu na obali, gde bi život bio koliko-toliko snošljiv, nicala su na padinama da bi se lakše branila. Do napada je dolazilo bez upozorenja i često bez nekog povoda. Sukob je mogao da izbije i zbog krađe jednog kokosovog oraha ili zbog napastvovanja neke žene. Niz godina kasnije nekome bi palo na pamet da je pravda ostala nezadovoljena i okrivljeno selo bi bilo ponovo napadnuto usred noći.

Kad bi neki poglavica bio optužen, onda bi se setili svih njegovih zlodela, svake i najmanje ucene, ništa ne bi bilo zaboravljeno. Za sve bi bila tražena odšteta. Naime, Amerikancima, činio se taj popis optužbi uvek veoma izopačen. Obično bismo se pitali: »Kako je jedan poglavica mogao da bude u toj meri pokvaren, odnosno, kako je jedan narod mogao sve to da zapamti«?

Iako stanovnici Truka nose pogolemo breme prošlosti, oni pokazuju skoro potpunu nesposobnost da shvate da dva događaja mogu da se dese jednovremeno na različitim mestima. Kada su Japanci okupirali Truk krajem prvog svetskog rata,

poveli su Artija Mojsija, starešinu ostrva Uman, u Tokio. Zatim su ga naterali da pošalje preko radija poruku svom narodu, da bi Japanci na taj način demonstrirali mađijsku moć svoje tehnologije. Njegova porodica je odbila da poveruje da je to on i da je išta rekao, iako su znali da je u Tokiju. Udaljena mesta su za njih veoma realna, ali odsutna lica su toliko daleko da je bilo kakva veza s njima nezamisliva.

Međutim, prema obaveštenju antropologa Pola Boanana (Paul Bohannan), primitivan narod Tiv, koji živi u Nigeriji, odnosi se prema vremenu na sasvim drukčiji način. Kao i Navaho-Indijanci, oni prema putanji Sunca određuju doba dana, a takođe prate kretanje Meseca dok raste i opada. Drukčiji je upravo način njihovog korišćenja i doživljavanja vremena. Za narod Tiv, vreme je kao neka čaura. Jedno vreme je za posete, drugo za pripremanje hrane, treće za rad. I kad se čovek nalazi u jednom od ovih »vremena«, on ne prelazi u drugo.

Narod Tiv zna za period koji odgovara našoj sedmici, a traje pet do sedam dana. To vreme se ne poklapa sa nekim prirodnim fenomenom kao što su, na primer, mesečeve mene. Dan u nedelji dobija ime po onome što se prodaje na najbližoj »pijaci«. Kad bi kod nas postojalo nešto slično, onda bi se ponedeljak i Vašingtonu zvao »automobili«, u Baltimoru »nameštaj«, a u Njujorku »tkanine na metar«. Svakom od ovih mogao bi da usledi dan aparata za domaćinstvo, alkohola, odnosno dijamanata, već prema tome koji je od pomenutih gradova u pitanju. To bi značilo da kad biste putovali naokolo, nazivi dana u nedelji bi se stalno menjali, zavisno od toga gde ste se obreli.

Jedna od potreba našeg vremenskog sistema sastoji se u tome da njegovi delovi moraju davati zbir: šezdeset sekundi mora biti jednako jednom minutu, šezdeset minuta jednom satu. Amerikance zbunjuju drukčiji sistemi vremena. Poznavalac Afrike Anri Aleksandr Žino, govoreći o narodu Tonga, kaže

da je jedan vrač zapamtio period od sedamdeset godina i mogao da hronološkim redom, u detalje, opiše sve događaje koji su se tokom tog vremena nizali jedan za drugim. Pa ipak je taj isti čovek govorio o periodu koji je zapamtio, kao o »eri« koja je, *po njemu, trajala »četiri meseca i osam stotina godina«.* Obična reakcija na ovu priču i njoj slične jeste da je čovek o kojem je reč primitivan, da je kao dete i da nije razumeo šta govori, jer kako može sedamdeset godina da bude isto što i osam stotina godina? Ali mi koji proučavamo kulture ne možemo više da odbacimo druge konceptualizacije stvarnosti prosto time što ih proglašavamo za detinjaste. Moramo ići mnogo dalje. U slučaju ovog vrača, izgleda da je »hronologija« jedna stvar, a »era« nešto drugo, sasvim drukčije, te ne postoji nikakva veza između ova dva pojma u operativnom smislu.

Da mi se ne bi zamerilo kako se ova razlikovanja evropsko-američke i drugih koncepcija vremena previše temelje na primerima primitivnih naroda, navešću dva druga primera iz kultura koje su isto toliko civilizovane, ako ne i toliko industrijalizovane, kao što je naša. Ako uporedimo SAD sa Iranom i Avganistanom, primetićemo velike razlike u odnosu prema vremenu. Američki stav prema zakazanim sastancima je jedan primer. Za vreme jednog mog boravka u Teheranu imao sam prilike da posmatram mlade Irance kako prave planove za neku zabavu. Pošto su se lepo dogovorili ko će po koga da dođe i kada, ceo dogovor je pao u vodu zbog toga što je onaj koji je trebalo da dođe po nekog ostavio poruku nekom drugom da ne može da dođe, pošto je promenio odluku, i ako je pri tom odlično znao da njegova poruka neće biti uručena. U toj pometnji dogodilo se da devojka uzalud čeka na nekom uglu, a nikom to nije nimalo smetalo. Jedan moj informant mi je rekao da je i sam često doživljavao slično. Naveo je kao primer da se jedanaest puta dogovarao da se nađe s prijateljem, i svaki put jedan od njih dvojice ne bi izašao na sastanak. Dvanaestog puta su

se zakleli jedan drugom da će obojica doći, da ih ništa neće sprečiti. Prijatelj nije došao. Pošto je sačekao da prođe 45 minuta, moj informant je telefonom pozvao prijatelja i ustanovio da je ovaj još kod kuće. Razgovor je, otprilike, tekao ovako: »Jesi li ti to Abdule«? »Da«. »Zašto nisi došao? Mislio sam da ćemo se sigurno sastati«. »Pa, kiša je padala« — rekao je Abdul plačljivom intonacijom, govoru uobičajenom u Parsa.

No, dok je odnos prema sadašnjim sastancima nehatan, prošlosti se u Iranu pridaje veoma veliki značaj. Narod je opsednut svojom grandioznom prošlošću. Međutim, za ovaj svet budućnost, izgleda, sadrži malo realnosti ili izvesnosti. Poznato je da su poslovni ljudi ove zemlje bili u stanju da investiraju stotine hiljada dolara u fabrike, a da nisu imali nikakav plan o tome kako će ih koristiti. Kompletna predionica je kupljena i brodom dopremljena u Teheran, a njen kupac još nije bio obezbedio dovoljno sredstava za podizanje zgrade, nabavku sirovine i obuku radne snage. Kada su američki tehničari došli da pomognu iranskoj privredi, stalno su morali da se nose sa, kako im je to izgledalo, potpunim pomanjkanjem planiranja.

Idući na istok od Irana, prema Avganistanu, još više se udaljavamo od američkog koncepta vremena. Pre nekoliko godina je u Kabul prispeo jedan čovek tražeći brata. Raspitivao se kod trgovaca na pijaci da li su ga videli, ostavljajući svoju adresu za slučaj da se njegov brat odnekud pojavi i htedne da se s njim nađe. Sledeće godine je opet došao i postupio na isti način. Jedan činovnik američke ambasade, koji je već bio čuo za taj slučaj, upitao ga je da li je našao brata. Čovek je rekao da su se on i njegov brat dogovorili da se nađu u Kabulu, samo nisu rekli koje godine.

Mada neke od ovih priča o tome kako se ljudi odnose prema vremenu mogu izgledati neobične, one postaju razumljive ako

se valjano analiziraju. Da bi se posao obavio kako treba, potrebno je raspolagati adekvatnom teorijom kulture. Pre nego što se vratimo pitanju vremena — u jednom kasnijem poglavlju ove knjige — nadam se da ću već izneti jednu takvu teoriju. Ona neće samo osvetliti kako se vreme prepliće s drugim aspektima društvenog života, već će nam pružiti ključ za razumevanje nekih tajni rečitog jezika kulture, koji govori na sijaset različitih načina.

II
ŠTA JE KULTURA?

Kultura je reč koja ima već toliko značenja da joj još jedno ne može naneti štetu. Na kraju ove knjige ponovo ću je definisati, u nadi da ću razbistriti pojam koji su ljudi veoma zamutili. Za antropologa je kultura dugo označavala način života jednog naroda, sveukupnost naučenih obrazaca ponašanja, shvatanja i materijalnog bogatstva. Iako prihvata ovu opštu definiciju, većina antropologa se, međutim, obično ne slaže u čemu je, zapravo, suština kulture. U svom radu neki od njih su opsednuti samo jednom kategorijom pojava među svim onima koje sačinjavaju ljudski život, i skloni su da nju smatraju suštinom kulture uopšte. Drugi, tražeći neki čvrst oslonac u stalnom društvenom kretanju, često troše vreme na utvrđivanje nekog zajedničkog sastojka ili elementa koji se može otkriti u svakom aspektu kulture. Sve u svemu, iako je pojam kulture prvi definisao 1871. godine E.B. Tajlor (E.B. Tylor), posle toliko proteklih godina ovoj definiciji još uvek nedostaje ona stroga specifičnost svojstvena mnoštvu manje revolucionarnih i manje plodnih ideja.

Još veću nevolju predstavlja sporost kojom pojam kulture prodire u svest ljudi. U poređenju s takvim pojmovima kao što su podsvest ili represija, da uzmemo dva primera iz psihologije, predstava o kulturi strana je čak i obrazovanom čoveku. Razloge za ovo vredi pobrojati, pošto oni nagoveštavaju neke od teškoća vezanih za sam koncept kulture.

Već od početka kultura predstavlja specijalnost antropologa, čijem se direktnom uticaju on izlaže proučavajući je na terenu, posle teorijskog obrazovanja. Što antropolog-početnik dublje ponire u život naroda koji proučava, neizbežno sve više dolazi do uverenja da je kultura nešto stvarno, a ne samo produkt teoretisanja. I dalje, što više savlađuje složenosti date kulture, sve više oseća da se kulturne pojave mogu razumeti samo zahvaljujući dugom iskustvu i da ostaju uvek stvar tog iskustva.

Već ovakav način razmišljanja dovoljan je da antropologa, čije se znanje stalno uvećava, odvoji od okoline kojoj bi njegova osobita otkrića koristila. Međutim, postoje i drugi razlozi. Stručnost kojom je antropolog naoružan, odnosi se na stvari koje su nestručnjaku zaokupljenom sopstvenom egzistencijom nepristupačne. Štaviše, do poslednjeg rata mali broj Amerikanaca je uopšte i čuo za mesta u koja su odlazili antropolozi, ili za narode koje su proučavali, pošto se obično radilo o malobrojnoj izolovanoj populaciji, koja nije igrala nikakvu ulogu u modernoj svetskoj politici zasnovanoj na sili. Ljudima se činilo da ni u kakve »praktične« svrhe ne mogu da se iskoriste ni prikupljeni podaci ni antropološke sinteze. Ako se izuzme zadovoljenje izvesne radoznalosti ili nostalgije, čemu služi proučavanje američkog Indijanca, na koga se obično gleda kao na romantičnog crvenokošca, kao na ostatak minulih vremena, ili kao na neprijatnu stvarnost koja podseća na doba kada su Amerikanci nemilosrdno uništavali sve one koji su stajali na putu napretka? Uprkos povremenom rasplamsavanju interesovanja u širokim slojevima stanovništva, antropologija (kao i koncept kulture koji se nalazi u njenoj srži) dugo je u ljudskoj svesti bila povezana s predmetima i pojedincima koji su veoma daleko od svakodnevne stvarnosti privrede i politike. Iako na ovo gledište i danas ponegde nailazimo, ono se najsnažnije ispoljavalo sve do početka tridesetih godina ovog veka.

Ekonomska depresija je mnogo šta promenila. Mirnim putem su uvedene mnoge ideje koje su dotle smatrane revolucionarnim. Jedna od njih je bila i primena teorije i tehnike društvenih nauka na probleme nacionalne privrede. Tako su, na primer, antropolozi iznenada pozvani da napuste svoje akademsko utočište i late se posla, u pokušaju da se etničkim manjinama u SAD olakša breme.

Među ovim manjinama nalazili su se Indijanci, vekovima napaćeni, koji su tavorili u rezervatima, pod državnom zaštitom. Većina njih izgubila je dostojanstvenost svojih predaka, a nije uživala ni plodove bogatog društva koje ih je okruživalo. Do tada je zvanična politika bila da se sva ta različita indijanska plemena tretiraju na isti način, kao da su u pitanju neuka i pomalo tvrdoglava deca — što je bila greška koja tek treba da se stvarno ispravi. U vladinoj Indijanskoj službi uvrežio se niz postupaka za »izlaženje na kraj« s Indijancima i njihovim problemima. Slično praksi u Inostranoj službi Ministarstva spoljnih poslova, i Indijanska služba svaki čas je premeštala svoje činovnike, tako da ovi nikad nisu uspevali da stvarno upoznaju Indijance. Birokratija koja se razvila više se bavila problemima tih činovnika no problemima Indijanaca. U takvim uslovima bilo je skoro nemoguće izneti uznemirujuću antropološku ideju da se Indijanci duboko i značajno razlikuju od Evropljana i Amerikanaca, pošto bi to ugrozilo ravnotežu birokratskog sistema. Iako u stavu administracije prema Indijancima još ima mnogo manjkavosti, stanje se neizmerno popravilo odkad profesionalni antropolozi rade u rezervatima.

U drugom svetskom ratu mnogi antropolozi, kao što je slučaj i sa mnom, nisu samo korišćeni u saobraćanju sa urođenicima u Južnom Pacifiku, već su pomagali i u saobraćanju s Japancima; slušani su i neki naši saveti. Ali kako često biva sa mnogim ratnim pronalascima, to je uglavnom bilo zaboravljeno u posleratnim godinama.

Međutim, terenski rad koji su antropolozi obavljali kao čisto istraživanje, kao i primenjeni projekti na kojima smo mi radili, ipak imaju neku vrednost. Ako smo iz tog bogatog iskustva išta naučili, naučili smo da je kultura nešto više od pukog običaja, koji se može odbaciti ili promeniti kao što menjamo odelo. Ljudi kojima smo pomagali neprestano su udarali glavom u nevidljiv zid, ne znajući šta je posredi. Nama je bilo jasno da je u pitanju sasvim drukčija organizacija života, sasvim drukčije rasuđivanje i sasvim drukčije formulisanje osnovnih postavki o porodici i državi, privrednom sistemu, pa čak i o samom čoveku. Veliki problem je bio kako saopštiti ovu grubu istinu. Kada smo to pokušali, naša objašnjenja nisu bila shvaćena. Pokušaji su nam većinom bili zasnovani na anegdotama s tek po nekom specifičnom crtom.

Pored toga što smo imali teškoća s nestručnjacima, koji često nisu ni hajali za definiciju kulture, imali smo i izvesnih metodoloških teškoća na samom terenu. Najveću je predstavljalo povezivanje osnovnih podataka. Ljudi bi sa terena davali svoju interpretaciju onoga što bi saznali od informanata, ali ako bi neko drugi posetio istu grupu i razgovarao s drugim informantima, ili čak s istima (što antropolozi nikako ne vole), taj drugi bi se obično vraćao s drukčijim interpretacijama. Nije bilo načina da se dođe do podataka koji bi se mogli kako valja proveriti, načina da se terenski postupci reprodukuju, načina da se jedna pojava u kulturi A uporedi s onom u kulturi B, osim pokušaja da se opiše svaka ponaosob, pa da se konstatuje da se razlikuju. Bilo je teško, ako ne i nemoguće, precizno reći šta je to po čemu se jedna kultura zaista razlikuje od druge, osim što bi se istaklo da u jednoj ljudi gaje ovce, a u drugoj skupljaju hranu; da su jedni lovci, a drugi ratari; da obožavaju različite bogove i organizuju društvo na različite načine. Antropolozi su znali da postoje i dublje razlike, ali oni koji su čitali njihove izveštaje, pa i sami funkcioneri čiji su oni sa-

vetnici bili, više su voleli da te razlike zanemare. Ova dobronamerna gospoda prihvatila su, ne baš svesno, jedan naivan pogled na evoluciju, po kome su stranci uglavnom svrstani u kategoriju »zaostalih Amerikanaca«.

Čak i danas, kada stanovništvo takozvanih »nerazvijenih« područja odbija da prihvati američko uvođenje novih tehnika u zdravstvu i poljoprivredi. Amerikanci smatraju da su u pitanju zaostalost i tvrdoglavost ili sebični interesi njihovih vođa. Najčešće je krivica pripisivana vođama, a katkada su oni čak i optuživani da vrše pritisak na narod da se odupre novinama, pošto bi te novine istrgle privredu iz njihovih kandži.

Na žalost, nešto od toga je i istina, i predstavlja zgodno opravdanje za neuspehe SAD u inostranstvu na polju tehničke i vojne pomoći, kao i diplomatije. Za mnoge naše teškoće krivo je naše sopstveno neznanje. Pošteni i iskreni ljudi koji rade na tim poslovima i dalje ne uviđaju koliko je značajna činjenica da kultura vrši dubok i stalan uticaj na ponašanje, i to na mnogo načina, od kojih su neki izvan svesti, pa stoga i izmiču kontroli pojedinca. Kad antropolozi ovo naglašavaju, njihove reči se obično ignorišu, pošto one dovode u pitanje najdublje rasprostranjena ubeđenja Amerikanaca o sebi i strancima. Antropolozi otvaraju ljudima oči, što nije uvek prijatno.

Štaviše, kao što sam već istakao, ozbiljnim pridikama što ih antropolozi drže laicima, kojima bi mogla da koriste njihova otkrića, u stvari nedostaje potrebna konkretnost. Kultura se ne može učiti onako kako se uči jezik. Donedavno nismo imali definiciju nijedne osnovne jedinice kulture. Nije postojala opšteprihvaćena okvirna teorija kulture — mogućnost za specifikovanje — nije postojao način da lice B ode na teren i proveri rezultate lica A. Čak i danas jedna knjiga posvećena ispitivanju raznih koncepata i teorija kulture, koju su napisala dva najistaknutija američka antropologa A. Kreber (A. Kroeber) i Klajd Klukhon (Clyde Kluckhohn), traži da istraživač pose-

duje kvalitet kao što je »empatija«. Autori isto tako otvoreno kažu da nikakve konstantne osnovne jedinice kulture nisu još ustanovljene na zadovoljavajući način.

Takvo stanje stvari me je iritiralo dugi niz godina i nateralo da se bacim na posao stvaranja celovite teorije kulture, koja bi otklonila nedostatke o kojima je upravo bilo reči. Godine 1951, kada sam stigao u Vašington radi obuke stručnjaka za sprovođenje programa Tehničke pomoći, imao sam vrlo praktičan razlog da ovaj posao usmerim u pravcu nekog opipljivog rešenja. Pre toga sam predavao na jednom univerzitetu i na jednom malom koledžu. Studenti vole da biraju predmete od opšteg interesa. Od stručnjaka Tehničke pomoći i diplomatskog osoblja, s druge strane, očekuje se da u inostranstvu postignu određene rezultate i zato moraju biti dobro pripremljeni. Uopšteno govoreći, ustanovio sam da ove ljude vrlo malo zanima antropološki odgovor na pitanje »šta je kultura« i da lako gube strpljenje, ukoliko već nisu boravili u inostranstvu i stekli neka iskustva. Diplomati su naročito uživali da ističu kako im ono što antropolozi pričaju o radu s Navaho-Indijancima nije donelo mnogo koristi, pošto SAD nemaju ambasadu u rezervatu ovih Indijanaca. Na žalost, teorija na koju smo bili u stanju da se pozovemo u vreme mog dolaska u Vašington prosto nije imala nikakve veze sa njihovim budućim radom. Na tom frontu naši ljudi su se bili dobro ušančili i mi nismo mogli da im pružimo nikakve ubedljive razloge za unošenje novina. Posebnu muku su nam zadavali ljudi iz administracije, koji nisu bili kadri da shvate činjenicu da je rad u inostranstvu u po nečemu odista drukčiji, da je potrebno nešto stvarno smelo i novo, a ne prosto povećavanje broja časova iz istorije, ekonomije i politike.

Oni diplomati i drugi koji su ozbiljno primali ono što bi čuli i uspevali da proniknu u suštinu stvari suočavali su se s jednim drugim problemom. Govorili su otprilike ovako: »Da,

vidim da u tome ima nečeg. Sada odlazim u Damask. Gde da pročitam nešto što će mi pomoći da uspešno saobraćam s Arapima«? To je za nas bio grom iz vedra neba! Putnicima u Japan mogli smo da preporučimo izvrsnu knjigu Rut Benedikt (Ruth Benedict) *Hrizantema i mač*, uz upozorenje da je koriste samo kao dopunsku literaturu i ne očekuju da će na terenu naići na baš onakve prilike kakve opisuje autor. Naravno, pomenuta knjiga upečatljiva je po tome što autor nikada nogom nije kročio u Japan, već je samo sarađivao s japanskom dijasporom u SAD (knjiga je pisana za vreme rata), ali je ipak uspeo da vanredno pronikne u psihu Japanaca. To je jedan od najboljih dokaza da antropolog ima da saopšti nešto od presudnog značaja i praktične vrednosti, ukoliko je samo kadar da to sistematizuje.

Nekako upravo u to vreme Džordž L. Trejger (George L. Trager) i ja počeli smo da sarađujemo na razradi jednog metoda za analiziranje kulture. Krajnji cilj je obuhvatao pet osnovnih koraka:

1. Utvrditi tvorne činioce kulture — koje smo kasnije nazvali izolatima kulture, a koji odgovaraju notama u muzici.

2. Povezivanjem ovih izolata stvoriti jednu biološku osnovu, kako bi se oni mogli porediti u raznim kulturama. Takođe smo postavili kao uslov da se to poređenje vrši tako da se uslovi mogu po volji ponavljati. Bez ovoga antropologija ne može polagati pravo na naučnost.

3. Doći do korpusa podataka i metodologije koji će nam omogućiti da obavljamo istraživanje i predajemo o svakoj kulturnoj situaciji ponaosob gotovo na isti način na koji predajemo strani jezik, ne morajući da zavisimo od takvih kvaliteta kakav je »empatija« istraživača.

4. Izgraditi jedinstvenu teoriju kulture koja će voditi daljim istraživanjima.

5. I najzad, naći načina da naša naučna disciplina ostane nedvosmisleno korisna za nespecijaliste.

Trejger i ja smo smatrali da preterano korišćenje statistike u antropologiji čini ovu nauku smešnom i da su metodologije i teorije pozajmljene iz sociologije, psihologije ili drugih bioloških i fizičkih nauka bile nestručno primenjene. U mnogo slučajeva su društvene nauke pod pritiskom fizičkih, maltene naterane da pre vremena prihvate rigoroznost teorijske matematike i »naučni metod«. Naše mišljenje je bilo da antropologija mora da razvije sopstvenu metodologiju, prilagođenu svom predmetu ispitivanja.

Ova knjiga u opštim crtama izlaže kako teoriju kulture, tako i teoriju njenog nastanka. Ona se celokupnom kulturom bavi kao jednim oblikom komunikacije.

U njoj se naznačuju biološki koreni najvećeg dela, ako ne i čitave kulture, i ukratko opisuju deset žiža aktivnosti čijom kombinacijom ona nastaje. U trećem i četvrtom poglavlju objašnjeno je kako čovek doživljava stvari na tri različita nivoa, kako u procesu odgoja saobraća s decom na tri načina, kako se u njega smenjuju tri tipa opažanja ili svesti i kako svaki njegov doživljaj prožimaju tri različite emotivne nijanse. Delove ove presudne trijade nazvao sam *formalni*, *neformalni i tehnički*. Razumevanje značenja pomenutih termina neophodno je za razumevanje svega ostalog u ovoj knjizi. S obzirom da čovek, od formalnog uverenja preko neformalnog prilagođenja, dospeva konačno do tehničke analize — izvesna teorija promene je takođe obuhvaćena ovom trajnom podelom, koja predstavlja srž moje teorije.

Sledeća poglavlja, od petog do osmog, specifikuju spektar komunikacije i njemu su posvećena. Malo se govori o sredstvima masovne komunikacije kao što su štampa, radio i televizija, koja predstavljaju oruđa što služe za produžavanje čovekovih čula. Ova su poglavlja više usredsređena na jedan glavni

aspekt komunikacije — na to kako čovek tumači tuđe postupke. Od svih sistema poruka jezik ima najviše tehničkog u sebi, koristi se kao model za analiziranje drugih. Čovek saobraća ne samo jezikom nego i na druge načine, koji potvrđuju ili poriču ono što je saopšteno rečima. On uči da čita različite sagmente spektra komunikacije koji obuhvata zbivanja u trajanju od delića sekunde pa sve do onih koji traju godinama. Ova moja knjiga obrađuje samo malen deo pomenutog spektra. U drugim poglavljima opisani su sadržina poruka koje ljudi međusobno izmenjuju i način njihovog sastavljanja.

Završna poglavlja predstavljaju detaljniju analizu vremena i prostora. Vreme, taj nemi jezik koji je tako uopšteno prikazan u prvom poglavlju, analizira se tu podrobnije kao primer jednog od tipova primarnih sistema poruka. Jedanaesto poglavlje se bavi prostorom (teritorijalnošću) kao komunikacijom.

Ako ova knjiga ima neku poruku, onda se ova sastoji u tome da moramo naučiti da razumemo »vansvesne« aspekte komunikacije. Nikada ne smemo pretpostaviti da smo do kraja svesni šta saopštavamo nekom drugom. U današnjem svetu značenja se užasno izvitoperuju pri uzajamnom opštenju ljudi. Zadatak razumevanja i otkrivanje tuđih mentalnih procesa mnogo je teži, a situacija ozbiljnija no što bi većina nas htela da prizna.

Do sada je bilo reči prvenstveno o problemima koji su nastali iz pokušaja da se ljudi upute u primenu antropološkog znanja na međunarodne odnose. Naglasio sam, takođe, potrebu da naši građani koji rade u inostranstvu sistematičnije upoznaju lokalnu kulturu. Običan čitalac koji nije živeo na strani, kome je posao diplomata i stručnjaka za program tehničke pomoći nepoznat, možda će upitati: »Kakve veze sve ovo ima sa mnom«? Tu upravo dodirujemo krajnju namenu ove knjige, koja treba da otkrije u koliko velikoj meri kultura upravlja našim životom. Kultura nije egzotika koju proučava odabrana skupina antropologa po ostrvlju Južnih mora. Ona je matrica čiji smo

mi odlivci i upravlja našim svakodnevnim životom na mnoge neslućene načine. Raspravljajući o kulturi, ja ću opisati onaj deo čovekovog ponašanja koji on uzima kao nešto što se samo po sebi razume, deo o kome on ne razmišlja, jer pretpostavlja da je univerzalan ili ga smatra idiosinkratičnim.

Kultura mnogo više skriva nego što otkriva, i ono što skriva najuspešnije, začudo, skriva baš od sopstvenih pripadnika. Godine koje sam proveo proučavajući kulturu dovele su me do zaključka da se pravi zadatak ne sastoji u razumevanju tuđe kulture, već sopstvene. Takođe sam ubeđen da se strana kultura može tek u neznatnoj meri shvatiti. Krajnji cilj ovakvog proučavanja je, u stvari, dublje upoznavanje načina funkcionisanja sopstvenog sistema. Najbolji razlog što se čovek izlaže dejstvu tuđeg načina života i mišljenja jeste to što on na taj način razvija u sebi vitalnost i svesnost — zainteresovanost za život, koja se javlja samo kada čovek iskusi šok kontrasta i različnosti.

Sama spoznaja sopstvene kulture predstavlja ogromno dostignuće za svakog pojedinca. Sa svojih dvadesetpet ili trideset godina, većina nas je završila školovanje, stupila u brak, svikla se da živi s drugim ljudskim bićem pod istim krovom, stekla profesiju, doživela čudo rađanja čoveka i novo ljudsko biće izvela na put rastenja i razvoja. Najednom smo naučili uglavnom sve što je trebalo naučiti, i život počinje da se sređuje.

Pa ipak, čudesni ljudski mozak obdario je čoveka nagonom i sposobnošću za sticanje znanja, a pomenuti nagon je, izgleda, isto toliko jak koliko i nagon za hranom ili polni prohtev. To praktično znači da sredovečan čovek koji prestane da uči i dalje poseduje snažan nagon i vrlo razvijene sposobnosti. Ako promeni kulturnu sredinu, proces učenja se reaktivira, što se mnogim Amerikancima vezanim za kuću ne dešava. Međutim, da bi sprečio zakržljavanje intelektualnih moći, čovek može

početi da proučava one domene sopstvene kulture kojih nije bio svestan. Može da istražuje nova područja.

Kada se govori o američkoj kulturi nezavisno od drugih, problem je to što su slušaoci skloni da iznete opaske shvate lično. Jednom sam pred grupom školskih upravnika govorio o kulturi. Razgovor se odnosio na potrebu Amerikanaca da napreduju na poslu, da isprednjače i da dobiju neko priznanje kao nesumnjivu potvrdu uspeha. Jedan od slušalaca mi reče: »Sada govorite o nečem zanimljivom, govorite o meni«. Kad je čovek iz publike saznao nešto o sebi, valjalo je dići ruke od proučavanja kulture. Pomenuti, izgleda, nije shvatio da su stvari koje su se veoma ticale njega lično u velikoj meri predstavljale irelevantne kulturne podatke.

Da je poznavao domaću kulturu, ovaj isti čovek bi, u situaciji koju je potom opisao pred prisutnima, zauzeo ispravan stav. Jednog dana, oko podne, kada je imao poslova do guše, morao je da čeka sina čitav sat. Zbog toga je osetio da mu je krvni pritisak opasno porastao. Da su i sin i otac posmatrali ovu čestu i razdražujuću pojavu s kulturnog stanovišta, mučna svađa koja je usledila mogla se izbeći. I ocu i sinu bi koristilo da je otac bio svestan kulturne osnove svoje napetosti i da je rekao: »Slušaj, ako ti je bila namera da me pustiš da čekam, u redu. Ali, imaj u vidu da ako nekog pustiš da dreždi, time mu nanosiš uvredu kao da si mu opalio šamar, i neka te ne čudi ako on to tako i primi«.

Ono što najviše može da podstakne laika da se zainteresuje za proučavanje kulture jeste korist koju može da izvuče upoznajući samog sebe. Taj napor može biti u početku zamoran, ali se na kraju trud isplati. Jedan od najefikasnijih načina da čovek ponešto sazna o sebi jeste da ozbiljno pristupi tuđim kulturama. To čoveka prisili da obrati pažnju na one detalje života po kojima se drugi ljudi razlikuju od nas.

Onima koji su upoznati s ovom materijom moje upravo iznesene opaske treba jasno da pokažu da ono što sledi nije prosto preživakavanje već rečenog na temu kulture. Moj pristup je nov, jer podrazumeva nove načine posmatranja stvari. Kao i većina antropologa, ja koristim materijal koji se odnosi na Indijance i urođenike sa ostrvlja Južnog Pacifika. Međutim, njima se bavim samo zato da bih razjasnio neke značajne stvari u vezi s našim sopstvenim načinom života, da bih istakao ono što mi uzimamo zdravo za gotovo. Jedan deo ovog teksta Trejger ili ja objavili smo već u vidu kratkih priloga za stručne časopise. Veći deo, pak, pojavljuje se pred čitalačkom publikom prvi put. Potpuna teorija kulture kao komunikacije nova je i nije do sada bila izložena na jednom mestu. Ako čitalac očekuje da ova knjiga govori o čudnim običajima, biće duboko razočaran. Ona pre svega ističe važnost ljudskih postupaka, a ne reči, kao i skrivenih pravila u međuljudskim odnosima.

Ponešto od onog što će čitalac ovde pročitati doprineće njegovom samoupoznavanju. On će otkriti da drugima saopštava stvari koje nije ni sanjao da obelodanjuje. Ponekad će saznati i ono što je skrivao od sama sebe. Jezik kulture govori isto tako nedvosmisleno kao Frojdov jezik snova, ali ga čovek, za razliku od snova, ne može zadržati za sebe. Kad govorim o kulturi, ne govorim tek o nečem apstraktnom što je nametnuto čoveku i odvojeno od njega, već o samom čoveku, o vama i meni, i to na vrlo ličan način.

III
REČNIK KULTURE

Uspeh Šerloka Holmsa, tvorevine Ser Artura Konana Dojla može se u velikoj meri pripisati činjenici što je Holms umeo da izvuče maksimum iz neverbalne komunikacije i iz onoga što bi zapazio. Sledeći odlomak iz »Slučaja prepoznavanja« najbolje ilustruje ovu tvrdnju:

> »Ustao je sa stolice i stajao iza razmaknute zavese posmatrajući dosadnu poluosvetljenu londonsku ulicu. Gledajući preko njegovog ramena, primetih da na pločniku preko puta stoji krupna žena, koja je imala mačku oko vrata, a na glavi koketno nakrivljen veliki šešir ukrašen crvenim perom. Nervozno je provirivala ispod svoje opreme i bacala pogled na naše prozore, klateći se s noge na nogu i sve vreme uvrćući pucad na rukavici. Iznenada, kao da se baca u reku, sunu preko ulice i odmah zatim začusmo resko zvonjenje na vratima.
>
> »Ovi su mi simptomi poznati« — reče Holms, bacajući cigaretu u kamin. »Premeštanje s noge na nogu uvek znači da je u pitanju *affaire de coeur*. Potreban joj je savet, ali se dvoumi da stvar nije suviše delikatna za iznošenje. Čak i tu može da se napravi razlika. Jako uvređena žena se više ne klati, a uobičajeni simptom je razaranje zvonceta na tuđim vratima. Moja dijagnoza je da se u ovom slučaju radi o ljubavnom jadu, ali da žena nije toliko razjarena koliko zbunjena i povređena. No, ona će nam lično reći u čemu je stvar«.

Ser Artur je izneo eksplicitno veoma složen proces kroz koji mnogi od nas prolaze, a da ga nisu ni svesni. Za pažljivog posmatrača, okolina je otvorena knjiga. Jednog američkog farmera niko ne mora da obavesti zašto je stari g. Džons krenuo u grad. Njemu je poznato da pomenuti g. Džons svakog četvrtka odlazi u apoteku po lek za ženu, zatim u prodavnicu s hranom, pa da poseti Čarlija; a onda će navrnuti kod šerifa, da bi se potom uputio kući kako bi na vreme stigao na ručak. Džons, isto tako, uvek zna kad nešto muči nekog njegovog prijatelja, kao i o kakvoj je muci reč. Njegov način života mu prija, jer najčešće »zna kakav je rezultat«. Ne mora da troši reči, može samo da klimne glavom. Okolina ga je prihvatila. S druge strane, došljaci mu smetaju, i to ne zato što su drukčiji od njega, već zato što ih ne poznaje. Kada se Džons susretne s došljakom, komunikacija — koja je za njega obično prirodna, kao što je disanje — odjednom se pretvara u nešto naporno i komplikovano.

Većina nas se stalno meša s toliko ljudi da retko oseti onu prijatnost koju Džons oseća saobraćajući samo sa svojim znancima, iako i mi nailazimo na masu oznaka koje nam pomažu da potpuno ne zastranimo i da ne izgubimo orijentaciju. Pa ipak, u mnogim slučajevima je onima koji promene boravište za srastanje s novom sredinom potrebno više godina. Amerikanci se ne samo stalno sele u svojoj zemlji, već i milion i po njih boravi u inostranstvu, u stranim sredinama, a ovaj broj neprekidno raste. Nespokojstvo koje Džons oseća pri susretu s nepoznatom osobom ili novom sredinom sitno je kad se uporedi s nespokojstvom koje obuzima Amerikanca kad kroči na strano tle. Isprva mu je u tuđem gradu sve nekako znano: taksi, hoteli s tekućom toplom i hladnom vodom, pozorišta, neonsko osvetljenje, čak i visoke zgrade s liftovima i nekolicina ljudi koji govore engleski. Međutim, on uskoro otkriva da ispod poznate fasade počinje prava tuđina. Kad neko kaže »da«, to

često uopšte ne znači potvrdu, a kad se ljudi osmehuju, to nije uvek znak zadovoljstva. Amerikančev prijateljski gest može lako da naiđe na odbijanje, a ljubaznost na ledenu reakciju. Ljudi mu obećaju nešto, pa to ne ispune. Što duže boravi u jednoj sredini, to mu sve tajanstvenija ta nova sredina izgleda, dok na kraju ne počne da se uči opažanju novih nagoveštaja koji ili potvrđuju ili negiraju ono što ljudi jezikom kažu. Otkriva da bi čak i Šerlok Holms bio bespomoćan u zemlji kao što je Japan i da bi samo japanski detektiv mogao da rešava slučaj.

Kad napabirči toliko iskustva, Amerikanac u inostranstvu ili eksplodira od muke i pokuša da se što je moguće više uvuče u sebe, ili počne da razmišlja, i to dosta vispreno, o tome šta da uradi kako bi prekinuo tu komediju zabuna koja mu smeta. Ako je dobra duša, može mu još pasti na pamet da novoprispelima pritiče u pomoć, kako i sami ne bi udarili glavom o zid. To može da predstavlja početak sticanja kulturne mudrosti, pošto vodi sistematskom razmišljanju o procesu učenja kroz koji prolazi skoro svako upoznajući se s novom kulturom.

Razrađujući ovaj problem različitosti kultura i razmišljajući o tome kako te razlike saopštiti uopštenim jezikom, prvo sam zaključio da nije stvoren nijedan kriterijum upotrebljiv za objašnjavanje bilo koje kulture. U tom pogledu našao sam se na stajalištu suprotnom od gledišta mnogih antropologa koji kulturu drže za jednu kategoriju. Do ovog zaključka sam došao kada sam shvatio da ne postoji prekid između sadašnjosti, u kojoj čovek deluje kao životinja koja proizvodi kulturu, i prošlosti, kada nije bilo ni čoveka ni kulture. Kontinuitet između daleke prošlosti i sadašnjosti se ne prekida zato što kultura ima biološku osnovu — usađena je u biološku bazu bića. Infrakultura je termin kojim se može označiti ponašanje koje je prethodilo kulturi, a koje je čovek kasnije razvio u kulturu kakvu poznajemo danas. Teritorijalnost je primer infrakulturne aktivnosti. Ona se odnosi na to kako se polaže pravo na terito-

riju i kako se ova brani od uljeza u celokupnom živom svetu, od ribe, preko lava, do civilizovanog čoveka.

Ako se vratimo na infrakulturu, moguće je pokazati da su složene baze, uglavnom biološke, na kojima je izgrađeno ljudsko ponašanje, postavljane u raznim periodima istorije evolucije. Trejger i ja smo takođe došli do zaključka da je broj infrakulturnih baza verovatno bio mali i da verovatno od njih potiču sasvim različite aktivnosti, koje su, na prvi pogled, veoma malo povezane ili to uopšte nisu.

Pošto se kultura uči, onda mora da postoji i način kako se stečeno znanje o njoj prenosi. Pa ipak, sve do naših dana zabeleženo je u tom pogledu izuzetno malo uspeha, ako izuzmemo jezik, koji je jedan od dominantnih faktora u svakoj kulturi. Spektakularan uspeh u podučavanju, analiziranju i korišćenju jezika, omogućen modernom lingvistikom, podstaklo nas je da vrlo pažljivo ispitamo kako je on postignut. Istraživanjem smo došli do kriterijuma za druge sisteme kulture. Da bi zadovoljio uslove kulturnog sistema, svaki sistem morao je da bude:

A. Ukorenjen u biološkoj aktivnosti koja je široko rasprostranjena u svetu viših organizama; bitno je da veze s prošlošću budu netaknute;

B. podložan analizi u vlastitom okviru, bez pozivanja na ostale sisteme, i tako organizovan da sadrži izdvojene delove od kojih se mogu graditi složenije jedinice; i, što je paradoksalno,

C. tako konstituisan da bude odraz čitavog ostatka kulture i da se odražava u tom ostatku.

Ovi kriterijumi su operacioni. To će reći da se zasnivaju na direktnom posmatranju funkcionisanja jednog kulturnog sistema — u ovom slučaju, jezika. S antropološkog stanovišta, oni su čvrsti. Postoji deset posebnih vrsta ljudske aktivnosti; nazvao sam ih »primarnim sistemima poruka« (PSP). Samo prvim sistemom obuhvaćen je jezik. Svi ostali su nelingvistički

oblici komunikacionog procesa. Pošto su svi oni isprepleteni, u proučavanju kulture može se poći od bilo kog i na kraju dospeti do potpune predstave o svima. Primarni sistemi poruka jesu:

1. Interakcija	6. Temporalnost
2. Asocijacija	7. Učenje
3. Supsistencija	8. Igra
4. Biseksualnost	9. Odbrana
5. Teritorijalnost	10. Eksploatacija (upotreba materijala)

Razmatrajući primarne sisteme poruka jedan po jedan naglašavaću tri stvari: kako biologija prožima svaki od njih, kako se svaki može nezavisno proučiti i kako se svaki uklapa u svakoliku mrežu kulture.

1. *Interakcija* se temelji na nadražljivosti, koja čini osnovu svekolike žive supstance. Biti u stanju interakcije s okolinom znači biti i živ, a suprotno znači biti mrtav. Počev od osnovne nadražljivosti najjednostavnijih formi života, obrasci interakcije postaju složeniji ukoliko na filogenetskoj lestvici zauzimaju više mesto.

Jedan od najrazvijenijih oblika interakcije jeste govor, koji se upotpunjuje tonom glasa i gestom. Pismo je poseban oblik interakcije koji koristi određene simbole i specijalno razrađene forme. Pored dobro poznate lingvističke interakcije, postoje specijalizovane verzije za svaki sistem poruka. Čovekova interakcija s drugim ljudima funkcija je njegovog života u skupini (asocijacije). Vreme i prostor su dimenzije u kojima se interakcija odvija. Podučavanje, učenje, igra i odbrana takođe predstavljaju specijalizovane oblike interakcije.

U krajnjoj liniji, svaki čovekov postupak podrazumeva interakciju. Ona se nalazi u središtu univerzuma kulture i sve izrasta iz nje.

2. *Asocijacija.* Lako se gubi iz vida da su tela složenih organizama u stvari skupine ćelija, od kojih većina ima visoko

specijalizovane funkcije, i da su prve asocijacije u ovom smislu nastale između ćelija koje su se udruživale u kolonije. Asocijacija, prema tome, već počinje kada se udruže dve ćelije.

Pre više godina psiholozi su privukli pažnju opisujući »poredak u kljucanju« među pilićima. Ustanovljeno je da u svakom jatu uvek postoji jedno pile koje kljuca sve druge, a njega ne kljuca nijedno, a na dnu lestvice nalazi se pile koje svi drugi pilići kljucaju. Između ovih dveju krajnosti, u jatu su ostali raspoređeni po pravilnoj progresiji, od onoga pileta koje je pretposlednje i može da kljuca samo poslednje, do onoga koje je drugo po redu i koga može da kljuca samo prvo. Tako je sve živo raspoređeno po nekakvom uočljivom obrascu *asocijacije*. Pilići se drže poretka u kljucanju, konji poretka »ritanja i ugrizanja«. U nekim je slučajevima kruti poredak hijerarhije zamenjen nekim drugim oblikom asocijacije. Konrad Lorenc opisuje dva različita obrasca asocijacije u pasa. Ovi obrasci se zasnivaju na ponašanju njihovih predaka — šakala i vukova. Kod vukova je veoma razvijena lojalnost prema čoporu, kao i prema predvodniku, koja se uspostavlja rano i traje celog života. Kod šakala, pak, izgleda da se formiraju mnogo labavije asocijacije, koje su po prirodi situacijske. Šakali ne poseduju vučju lojalnost ni prema čoporu ni prema predvodniku. Mnogo su nestalniji, brže sklapaju prijateljstvo i lojalnost im nije dugog veka.

Drugi oblici asocijacije zapažaju se u stadima ovaca, krdima jelenova ili rogate stoke, jatima riba, kod parova nekih ptica i sisara, kao što su lavovi i guske, i u porodici gorile. Asocijacioni obrasci traju dugo — i ako se uopšte menjaju, to biva pod snažnim pritiskom okoline. Čuveni antropolog Ralf Linton istakao je da su lavovi u Keniji nekada lovili pojedinačno ili u parovima. Kada se divljač proredila, počeli su da love u čoporima. Zanimljivo je da je svaki lav dobio funkciju vezanu za njegovu ulogu u grupi. Procedura je bila takva da su lavovi

formirali krug, a jednog između sebe ostavljali u središtu. Ričući i stežući obruč, terali su žrtvu prema centru, gde je taj lav mogao sam da je usmrti. Promene u asocijaciji ove vrste anticipiraju prilagodljivost u ponašanju svojstvenu čoveku.

Čovekove elaboracije jednostavnije baze sisara toliko su složene i raznovrsne da se u proučavanju stiglo samo do njihovih grubih kontura. Sada se upravo bavim svim tim načinima organizovanja i strukturisanja društava i njihovih komponenata.

Uzajamna povezanost asocijacionog i jezičkog primarnog sistema poruka ogleda se u govornim razlikama društvenih klasa. U druge primere spadaju ton glasa onog ko ima ulogu vođa; veoma osobita razrada formi društvenog položaja i poštovanja koje su stvorili Japanci rukovodeći se potrebama svoje iznijansirane hijerarhije; u našem sopstvenom društvu, načini iskazivanja poštovanja u obraćanju pojedincima koji su nam pretpostavljeni na poslu ili po društvenom položaju (obraćanje bolničara lekaru, redova kapetanu, kapetana generalu itd.).

3. *Supsistencija.* Kao i drugi primarni sistemi poruka, i supsistencija je bazična i datira od prvih početaka života. Jedan od prvih podataka koje treba znati o nekom živom biću tiče se njegovih prehrambenih potreba; šta jede i kako dolazi do hrane u njenom prirodnom stanju? Čovek je usavršio prehranu, rad i održavanje života na isti način na koji je usavršio i ostale primarne sisteme poruka. U supsistencijski primarni sistem poruka uključeno je sve, od ličnih navika u ishrani do privrede jedne zemlje. Ne samo da se ljudi klasifikuju i tretiraju sa stanovišta hrane nego i svako društvo ima sebi svojstvenu privredu.

U pogledu odnosa supsistencije i ostalih primarnih sistema poruka, dovoljno je, recimo, pomenuti naročito jezičko ponašanje za trpezom. Pri razgovoru za stolom pažljivo se izbegavaju tabuisane teme kakve su seks ili fiziološke funkcije. U vezi sa svakim zanimanjem i profesijom — veoma specijalizo-

vanim oblicima supsistencije — nastali su zatim, specijalan rečnik i govor. Rad se, naravno, uvek rangira, uklapajući se u postojeće obrasce asocijacije. Međutim, ono što se u jednoj kulturi visoko rangira, može u drugoj biti rangirano vrlo nisko. To je jedna od onih stvari o koje se Amerikanac u inostranstvu stalno spotiče, bilo radeći na sprovođenju nekog vladinog programa tehničke pomoći, bilo tokom kakvog industrijskog poduhvata, bilo putujući kao turista.

Za Amerikance, manuelni rad nije nikakva sramota, ali u mnogim drugim kulturama smatra se nedostojanstvenim i obeležje je niskog društvenog statusa. Već i sama ova razlika u stavu može da dovede do bezbrojnih teškoća i zakašnjenja. Koji put Amerikanca pogrešno shvataju kad sam »zasuče rukave« ili lično pokaže kako nešto treba uraditi. U drugim prilikama tamošnji ljudi prosto odbijaju da imaju bilo šta sa poslom koji je rangiran tako nisko da ga treba obaviti rukama. Godinama je širom Latinske Amerike bolničarska služba bila veoma zaostala zato što se nalazila toliko nisko na lestvici zanimanja da su samo neškolovane devojke odlazile u bolničarke. Podmetanje guske i lopate, kao i nega bolesnika uopšte, smatrano je izmećarstvom i prljavim poslom. Isto tako, pokušaji da se uvedu mere bezbednosti u industriji razbili su se o kulturne grebene kada se pokazalo da inženjeri koji ovu bezbednost treba da ostvare moraju obući kombinezone i lično sprovesti mere bezbednosti na mašinama u fabrici.

4. *Biseksualnost.* Polno razmnožavanje i razlikovanje polnih obeležja (biseksualnost) takođe je duboko ukorenjeno u prošlosti. Njegova primarna funkcija se može najbolje objasniti potrebom za raznovrsnošću u genetskom kombinovanju kao sredstvu za prilagođavanje promenama koje nastaju u okolini. Potomstvo bespolnih roditelja ima samo jednu lozu i održava samo jedan niz osobina. Kod čoveka je broj kombinacija gena praktično neograničen.

Oni koji su iole upoznali životinje znaju koliko su polne razlike bitne u jednoj vrsti. Prvo što o nekoj životinji mora da se zna jeste da li je mužjak ili ženka. Činjenica da je ponašanje životinja pretežno vezano za pol dovela je do izvesnih pogrešnih koncepcija u vezi s ulogom koju seks ima u životu čoveka. Velika je greška pretpostaviti da je ponašanje koje se uočava kod čoveka povezano s fiziologijom. Proučavanja kulture su nam pokazala da to obično nije slučaj. Ponašanje muškarca u jednoj kulturi može se u drugoj smatrati ženskim. Sve kulture prave razlike između muškaraca i žena i, obično, ako se dati obrazac ponašanja veže za jedan pol, drugi ga pol napušta.

U velikom delu Latinske Amerike do nedavno se smatralo da muškarac kad god ostane nasamo sa ženom oseti neodoljivu polnu želju. Za žene se, opet, smatralo da ne mogu da se odupru muškarcu. Usled toga su obrasci asocijacije sadržali obezbeđenja i zaštitne mere. Amerikancima u Latinskoj Americi morala se skretati pažnja da izbegavaju susrete nasamo sa pripadnicima suprotnog pola, jer niko im ne bi verovao da se u situaciji kada se nešto moglo dogoditi nije desilo ništa. Njihova poricanja bila bi dočekana pitanjem: »Pa vi ste muškarac, je l' te, a ona žensko«? Ono što Amerikancu nikako nije išlo u glavu bila je činjenica da ti ljudi zaista smatraju da su muškarci i žene sazdani drukčije nego što ih on vidi. I jedan i drugi pol u Latinskoj Americi očekuju da im snagu obezbedi neko sa strane, a ne njihova jaka volja.

U Iranu srećemo drugu varijaciju primarnog sistema poruka biseksualnosti. Od muškaraca se očekuje da pokažu svoje emocije — uzmite, na primer, Mosadikove provale gneva. Ako to izostane, okolina smatra da im nedostaje vitalna ljudska crta i da nisu pouzdani. Iranci vole poeziju, osećajni su, imaju razvijenu intuiciju i često se od njih ne očekuje da budu bogznakako razboriti. Nije redak prizor njihovog grljenja i držanja za ruke. Iranske žene, s druge strane, smatraju za promišljene.

Pokazuju mnoge crte koje se kod nas, u SAD, pripisuju muškarcima. Neki veoma pronicljiv američki diplomata koji je niz godina proveo u Iranu, jednom je primetio: »Ovde ćeš se osećati kao kod kuće ako tumbe okreneš naše shvatanje o muževnosti i ženstvenosti«.

Ovakve primedbe šokiraju mnoge, jer ljudi teško prihvataju činjenicu da ponašanje za koje veruju da proističe iz »ljudske prirode« nema nikakve veze s njom, već da predstavlja naučeno ponašanje osobito složene vrste. Možda je jedan od mnogih razloga otporima u prihvatanju koncepta kulture i to što ovaj dovodi u sumnju mnoga utvrđena shvatanja. Osnovna ubeđenja poput naših pojmova muškosti i ženstvenosti veoma se — kako izlazi — razlikuju od jedne kulture do druge. Lakše je odbaciti pomisao o konceptu kulture nego se suočiti s njim.

Govor i pol su povezani na očigledan način. Neka svaki neverni Toma pokuša da i za kratko vreme govori kao da je *ona* a ne *on*, i obrnuto — pa će videti dokle će stići. Pol i teritorija takođe se prepliću. Mnoge ptice nose jaja na ovoj a svijaju gnezda na onoj teritoriji; kod mnogih vrsta mužjak brani određeni prostor od drugog mužjaka. I kod ljudi je na nekim mestima međusobno ponašanje polova propisano, na primer, dnevna ili spavaća soba. Preplitanje pola i teritorije vidi se i na mestima kao što su sale za bilijar ili negdašnji saluni, gde »dame« nisu zalazile.

Vreme se takođe uključuje u ovu sliku, i to još od davnina, kada su mnoge vrste imale sezone parenja. Čovek, oslobodivši se ograničenja koja mu je ranije nametala biologija, natovario je sebi na leđa nova, uključujući i ona u vezi s određivanjem doba za početak heteroseksualnih odnosa. Malinovski, opisujući stanovnike Trobrijandskih ostrva, kaže da polni život urođenika počinje kod devojčica već kad im je šest godina, a kod dečaka posle desete.

5. *Teritorijalnost* je tehnički termin koji upotrebljavaju etolozi da bi opisali osvajanje, korišćenje i odbranu neke teritorije u životinjskom svetu. Ptice se očigledno, hrane i svijaju gnezda na određenim teritorijama; mesožderi imaju svoja lovišta; pčele na određenim mestima tragaju za medom, a čovek koristi prostor za svaku delatnost. Biološka ravnoteža u korišćenju prostora spada među najdelikatnije u prirodi. Teritorijalnost je rasprostranjena koliko i sam život. Čak i u areni, španski bikovi će omeđiti bezbednu teritoriju s koje ih je teško pokrenuti.

Čovekova povest velikim delom kazuje o njegovim naporima da osvoji i otme i odbrani prostor. Dovoljno je samo da bacite pogled na mapu Evrope za poslednjih pedeset godina, pa da se u to uverite. Sijaset poznatih primera može se navesti u prilog tvrdnji da u ljudskom društvu postoji teritorijalnost. Prosjaci imaju svoje rejone, kao i policajci, koji ih odatle teraju, a prostitutke operišu na svojoj strani ulice. Trgovci i distributeri imaju svoje teritorije, koje brane kao i svi drugi živi organizmi. Simboličnost fraze »zagaziti u tuđi atar« potpuno je tačna i prikladna. Posedovati teritoriju znači posedovati jednu od bitnih komponenti života; nemati je znači živeti u vrlo neizvesnoj situaciji.

Prostor (ili teritorijalnost) se na vrlo tanan i raznovrstan način preplića s ostalom kulturom. Mesto za stolom u zvaničnim prilikama, na primer, pokazuje ko je ko i šta je ko; promene se javljaju u visini glasa s povećavanjem udaljenosti (od šapata do vikanja); postoji prostor namenjen radu, igri, učenju, odbrani; postoje instrumenti za merenje prostora kao što su lenjiri, lanci za merenje, daljinomeri. I sve je omeđeno — od čovekovog doma, pa sve do njegove države.

6. *Temporalnost* je, kao što sam naglasio u prošlom poglavlju, povezana sa životom na toliko načina da je teško ignorisati je. Ceo život protiče u ciklusima i ritmovima, od kojih su neki direktno vezani za prirodu — ritam disanja, ritam rada srca,

menstrualni ciklus itd. U takvom postupku kao što je razvrstavanje po godinama života (podela ljudi na godišta) kombinovani su i vreme i asocijacija. Vreme obeda, naravno, varira od kulture do kulture, kao i tempo govora. Treba napomenuti da ima istraživača na području kulture koji na sve gledaju kao na istorijski proces, pa ne može biti sumnje da ako znate vremenske odnose između događaja — znate već veoma mnogo.

7. *Učenje* je dobilo primaran značaj kao mehanizam prilagođavanja kada je nepoznati zajednički predak ptica i sisara postao toplokrvan negde u kasnom permskom ili ranom trijaskom periodu, pre više od 100.000.000 godina.

Pre toga, tempo čitavog života je bio povezan sa spoljnom temperaturom. Ukoliko je temperatura opadala, utoliko se kretanje usporavalo. Nijedna vrsta nije bila u prednosti pošto su sve vrste u to doba bile hladne krvi i kod svih su se pokreti jednovremeno usporavali. Sa prenošenjem kontrole temperature u organizam, toplokrvne životinje su se oslobodile ograničenja koja im je nametalo kolebanje temperature u prirodi. Tako su one stekle izvanredno uvećanu sposobnost opstanka, osetljivije čulno opažanje, a istovremeno je veoma naglašena važnost adaptacije — seobâ, gnezdâ, jazbinâ itd. — koje su omogućavale organizmima da odolevaju temperaturnim krajnostima.

Jedna od posledica toplokrvnosti jeste to što ova nameće organizmu minimalnu veličinu, koju mora dostići, jer će inače uginuti od nedostatka toplote. Kad veličina tela padne ispod određenog minimuma, uvećana površina u odnosu na zapreminu je tolika da životinja nije kadra da dovoljno brzo uzima hranu kako bi održala metaboličko sagorevanje. Ustanovljeno je da jedan ugojen kolibri može da leti 7,7 sati pre nego što utroši rezervu masti (od 1 grama). Neugojen će leteti mnogo kraće, dok će neke rovčice bez sumnje, uginuti od gladi već posle nekoliko sati.

Porast veličine, koji je u vezi s toplokrvnošću, postavlja i gornju granicu za broj jedinki. I ptice, i sisari, i insekti poseduju visoku sposobnost prilagođavanja. Kod insekata se kratkovečnost kompenzira ogromnošću reprodukcije. Toplokrvnim životinjama je očito bila potrebna druga tehnika prilagođavanja — s obzirom na njihov veliki rast, dugovečnost i relativno malobrojno potomstvo. One su sve više počele da zavise od sposobnosti za učenje kao sredstva prilagođavanja. Učenje je zaista dobilo svoju punu vrednost kao mehanizam prilagođavanja *kada mu je jezik omogućio da se širi u vremenu i prostoru*. O čoveku s puškom zver može da nauči nešto po reakciji svoje majke na njegovu pojavu, ali ne može, s obzirom da joj nedostaje jezik, da bude unapred upozorena ako čovek s puškom nije na vidiku. Životinje nemaju mogućnost da simbolično *pohrane* ono što su naučile i da to kasnije koriste.

U poslednje vreme je u centru pažnje psihologa teorija učenja, a jedan antropolog, Džon Gilin (John Gillin), utkao je tu teoriju u svoj rad o antropologiji. Stvari, međutim, komplikuje to što ljudi odgojeni u raznim kulturama *nauče da uče* različito. Neki koriste memoriju i uče napamet, ne pribegavajući »logici« u našem smislu reči, a neko putem demonstracije, bez mešanja učitelja u njihovo »učenje«. U nekim kulturama — kao u Americi, na primer — naglasak se stavlja na rad kao princip učenja, a u drugima opet, vrlo je malo pragmatičnog. U Japanu čak vodi ruku učenika dok ovaj uči da piše; našim učiteljima, pak, obično se ne dopušta da taknu đaka. Obrazovanje i obrazovni sistemi su gotovo isto toliko prožeti emocijom i toliko karakteristični za datu kulturu koliko i njen jezik. Ne bi trebalo nikoga da iznenadi što nailazimo na otpor u nastojanjima da naš obrazovni sistem izvezemo drugima.

Učenje drukčijem učenju je potreba s kojom se svakoga dana suočavaju Amerikanci u inostranstvu pokušavajući da obuče tamošnje osoblje. Svakoj prosečnoj osobi odgojenoj u

jednoj kulturi izgleda nezamislivo da nešto tako osnovno kao što je učenje može da se izvodi i na drugi način. Činjenica je, međutim, da kad je jednom neko svikao da uči ovako, veoma mu je teško da počne da uči onako.

Cela kultura se ogleda u načinu učenja, pošto kultura i jeste »naučeno i zajedničko ponašanje«. Učenje je, prema tome, jedna od osnovnih aktivnosti u životu, i oni koji prenose znanje shvatili bi svoj zadatak ako bi proučili jednu stranicu iz knjige začetnika deskriptivne lingvistike i naučili nešto o svom predmetu obavestivši se kako drugi uče. Ljudi kao što je Sapir revolucionisali su lingvističku teoriju i, u krajnjoj liniji, metode proučavanja jezika, zahvaljujući tome što su bili upućeni na to da se bave problemima »primitivnih« jezika. Takozvani »vojni metod« iz drugog svetskog rata direktna je posledica uticaja koji su izvršili antropološki obrazovani lingvisti. Isto važi i za tadašnji jezički program Ministarstva spoljnih poslova.

Nastavnik može mnogo da nauči o svojim sistemima učenja udubljujući se u one koji su toliko različiti da iskrsavaju problemi za koje se ranije nije ni znalo. Amerikanci su dugo uobražavali da njihov obrazovni sistem predstavlja poslednju reč progresa i da su drugi sistemi manje razvijeni od našeg. Čak i na veoma razrađene i dobro prilagođene tehnike učenja u Japanu gledalo se s potcenjivanjem. Otkuda zapravo to naše samozadovoljstvo i uobraženost može se objasniti jedino time što kultura zaslepljuje svoje pripadnike. Svakako da nećemo imati mnogo razloga za samozadovoljstvo ako, umesto u tuđe, pogledamo u svoje dvorište. Činjenica da toliko naše dece ne voli školu ili završava školovanje ne stekavši znanje pokazuje da još mnogo šta treba da naučimo o procesu učenja.

Kad posmatra svoju sopstvenu decu kako rastu i uče, čovek razmišlja o vitalnoj ulozi koju učenje ima kao posrednik kulture, da i ne pominjemo strateško mesto koje zauzima u mehanizmu opstanka. Svako dete, od trenutka kad se rodi,

još neuplivisano kulturom, pa do četvrte ili pete godine upija ono što se zbiva oko njega takvom brzinom kakvu nikada više u životu ne postiže. Od šeste do desete godine dete još uvek brzo napreduje, pod uslovom da ga obrazovni sistem ne koči u učenju.

Pa ipak, škola nije jedini faktor vaspitanja. Roditelji i stariji uopšte igraju takođe svoju ulogu. Svikli da uče na jedan način, stariji mogu da prenesu svoje zablude i uverenja na razne tanane, a često i ne baš tako tanane načine. Evo jednog primera koji je u ovom ili onom vidu poznat gotovo svima koji su baštinili američku kulturu.

Priča počinje posetom prababe svojoj trogodišnjoj praunuci. Dete, kao većina dece tog uzrasta, tumara okolo i širom otvorenih očiju posmatra zbivanja oko sebe. Pored hrane i sna, glavna mu je briga da ovlada komunikacijama koje se vrše oko njega, kako bi moglo da u interakciju s drugima stupi pod uslovima koje oni postavljaju. Prababa sve to posmatra. Nešto je uznemiruje u onome što vidi. Jedno vreme ćuti, a onda naglo plane i negodujući kaže: »Pogledaj tog malog majmuna! Lujza, dosta! Prestani da svakog imitiraš«! Svojim negodovanjem prababa pokazuje jedan od glavnih načina kojima se sprečava da učenje postane svesno imitiranje, koje se prababi očito ne sviđa. Deca su, naravno, krajnje podložna ovom procesu.

Da bi stupilo u službu čovečanstva, učenje se, kao i seks, mora kanalisati, a ponekad i usmeravati. Mnogo još ostaje da se sazna o pojedinostima funkcionisanja ovog procesa u raznim kulturama, i može se desiti da mi, Amerikanci, koji smo toliko ponosni na svoju efikasnost, u stvari naučimo nešto od drugih što bi nam pomoglo da svoj sopstveni obrazovni sistem izvučemo iz ćorsokaka. Naš današnji pristup poučavanju veštine čitanja samo je jedan od mnogih defekata američke pedagogije. On je simptom da nešto ne valja u našem načinu prenošenja

znanja. Umesto da bude zadovoljstvo za dete, učenje je često bolno i tegobno.

Na Truku, ostrvcetu u jugozapadnom Pacifiku, decu puste da odrastu do devete ili desete godine, pa ih tek onda podvrgavaju pravoj obuci iz onog što treba da nauče. Trukljani obično kažu: »To on još ne zna, jer je još mali«. Amerikanci najčešće ispoljavaju nestrpljenje pri korigovanju dece. Mi pretpostavljamo da znanje treba da se usvaja brzo i pod pritiskom, tako da osobu koja brzo uči cenimo više od one koja uči sporije. U nekim kulturama, međutim, izgleda da težište nije na brzini usvajanja znanja, već na tačnosti. S druge strane, način obrazovanja u SAD uključuje pogađanje značenja nepoznate reči, što nije bog zna kakva obuka za buduće ljude od nauke.

Amerikancima je draga ideja da dete mora da »razume« ono što uči. U praksi se, naravno, događa da se gradivo čije bi savlađivanje bilo jednostavno da nije kitnjastih dodataka, velikim delom teže usvaja zbog složenih i često pogrešnih propratnih objašnjenja. Ovo fetišizovanje objašnjenja i logike kao procesa izgleda da ne opterećuje Arape i Japance; pa ipak su i jedni i drugi dali izvanredan doprinos nauci.

Na pitanje kako ljudi nauče da uče drukčije još nije dat zadovoljavajući odgovor. Međutim, kako sada stvari stoje, ove razlike predstavljaju jednu od onih teškoća koje treba prebrođivati kad god dva lica odgojena u različitim kulturama stupe u interakciju na iole duže vreme. Amerikanac će reći: »Zašto Južnoamerikanci ne mogu naučiti da budu tačni«?, ili »Zašto Tajlanđanin ne može naučiti da treba prokuvati vodu za pravljenje leda«? Odgovor, naravno, glasi da to dolazi otuda što njih niko nije tome naučio metodom saglasnim sa onim na koji su naučili sve drugo.

8. *Igra.* Ako se posmatra evolutivno kretanje, igra je relativno novija i ne baš bogzna kako jasan dodatak životnim procesima. Razvijena je kod sisara, ali se ne može lako uočiti kod

ptica, a njena uloga kao mehanizma prilagođavanja tek treba da se ispita. Ipak se može reći da je isprepletena s ostalim primarnim sistemima poruka. Ljudi se smeju i pričaju viceve, pa ako ste kadri da razumete humor jednog naroda i odista ovladate njime — možete biti sigurni da ste ovladali i gotovo svim drugim. Među mnogim narodima širom sveta postoji takozvano »srodstvo po vicevima«, pa čak i u našoj kulturi nailazimo na kategoriju srodstva poznatu pod nazivom »drugarstvo po igri«. Igre se izvode na određenom mestu i u određeno vreme — na primer, u fiskulturnim salama u zgradama i na igralištima u parkovima, a ogromnoj industriji razonode zaista dobro ide. Igra i učenje su tesno isprepleteni, a nije teško pokazati ni vezu između inteligencije i igre. Neke igre, kao što su šah i kineske dame, gotovo su u potpunosti funkcija određenog tipa intelektualnog razvoja.

Igra i odbrambeni primarni sistem poruka takođe su tesno povezani; humor se često koristi ili kao zaštita ili da prikrije ranjivost. Drugi primer tesne povezanosti igre i odbrane jesu vojne vežbe i manevri, koje mi nazivamo »ratnim igrama«.

Jedna od glavnih karakteristika zapadnoevropske igre jeste to što često obuhvata takmičenje. Otuda nam igre Pueblo-Indijanaca u Novom Meksiku, pa čak i utrkivanja, izgledaju veoma čudno zato što kod njih u trci, pored mladića, učestvuju starci i dečaci. Funkcija trke nije u tome da se pobedi, već samo da se »da sve od sebe«. U stvari, igra je kod nas retko autonomna aktivnost. Na starom Zapadu, da uzmemo jedan ekstreman primer, s igrom je često bilo povezano izvesno nasilje — šale su bile grube i često uvredljive i neugodne. Uopšteno govoreći, američki humor je binarni tip humora — ili je žestok ili ga nema. Na Dalekom istoku, međutim, nailazimo na kontinuum, na širok spektar iznijansiranog uživanja.

9. *Odbrana.* I za čoveka i za životinju, odbrana je specijalizovana aktivnost, i to izvanredno važna. Etolog koji pro-

učava niže forme života po tradiciji ispituje i opisuje odbrambene mehanizme organizama. S ovim mehanizmima će se možda upoznati još pre nego što dokuči tako osnovne stvari kao što su, recimo, pojedinosti o ishrani neke životinje. Oposum se napravi mrtav, gušter promeni boju da ne bi odudarao od okoline, kornjača se uvuče u oklop, tvor koristi svoj neprijatni miris, a sipa se zaogrne mastiljavim oblakom, dok ptice lete u jatima da bi zbunile jastrebe. To su samo neka odbrambena sredstva koja može da nabroji svaki osnovac.

Svoje odbrambene tehnike čovek je razradio na zapanjujuće vispren način, i to ne samo u oblasti ratovanja, već i u oblasti religije, medicine i pravne prinude. On mora da se brani ne samo od potencijalnih neprijateljskih sila u prirodi nego i od onih u ljudskom društvu. Štaviše, mora takođe da se nosi s rušilačkim silama u sopstvenoj ličnosti. Religiji je cilj da otkloni kako opasnosti koje postoje u prirodi, tako i one koje postoje u pojedincu. Institucije za sprovođenje zakona stvorene su da bi se bavile društvenim prestupnicima, a oružana sila se koristi protiv drugih društvenih zajednica. Medicina, opet, štiti grupu ili pojedinca od bolesti.

Pošto je funkcija religije u društvenom životu bolje ispitana kao kulturna pojava no što je funkcija medicine, pravne prinude ili ratovanja — o njoj ćemo govoriti samo uzgredno. Međutim, kada je u pitanju odnos raznih kultura prema religiji, uvek treba imati u vidu jednu značajnu stvar. Izuzimajući, možda, Sovjetski Savez, Sjedinjene Države su isprednjačile, u odnosu na druga društva, u pogledu razgraničavanja s religijom i umanjivanja njene društvene funkcije. Kod Navaho-Indijanaca mnoge stvari — kao što su medicina, zabava, sport, nauka — smatraju se religijom. Na Bliskom istoku islam danas upliviše društveni život više no što to čini hrišćanstvo u Evropi. Zapadnjaku je skoro neshvatljivo do koje mere religija prožima sve aspekte života u arapskom svetu. Sadržina religije, njena orga-

nizacija i način njenog integrisanja s ostalim životnim aktivnostima veoma se razlikuju od jedne kulture do druge.

Medicina takođe nije ista širom sveta. Iako je na Zapadu postigla izvanredne uspehe, ne smemo smetnuti s uma da su i drugi sistemi lečenja u stanju da se uspešno bore protiv bola. Prikupljen je obiman materijal o lečenju u drugim društvenim zajednicama. Gotovo je svak čuo za hićanske vudu-mage, iscelitelje Navaho-Indijanaca i kineske travare. Kao od religijskih tako se od medicinskih običaja teško odstupa; napuštaju se samo u krajnjoj nuždi. I osnovna shvatanja bolesti se razlikuju. Kao što je Margaret Mid (Margaret Mead) jednom istakla, Amerikanac uzroke svoje bolesti traži u svom slabom organizmu. Indijanac, pak, retko kad svaljuje krivicu za bolest na sebe; razboleo se, kako on misli, ili zato što je omaškom prekršio tabu, zato što ga je neko urekao.

Analogno medicini, kojoj je svrha da odbrani organizam od naleta bolesti — ratovanje, čiji je cilj odbrana od neprijatelja, takođe se nalazi u čvrstim mengelama kulture. U svojim formalnim obrascima ono je po mnogo čemu isto toliko obred koliko i religija. Ovu tvrdnju upečatljivo ilustruje jedan događaj iz drugog svetskog rata. Pošto se kod Japanaca ne predviđa mogućnost zarobljavanja, japanska armija nije imala ni uputstva kako vojnik treba da se drži kad dopadne zarobljeništva. Otud zarobljeni Japanac nije znao šta je to vojna tajna i odgovarao je na svako postavljeno pitanje, a iskazi koje je davao smatrali bi se na Zapadu saradnjom s neprijateljem. U korejskom ratu američka komanda je polazila od pretpostavke da će se svi zarobljenici Amerikanci valjano držati i bez psihološke pripreme. Međutim, izveštaji o držanju Amerikanaca koji su dopali ropstva otkrili su suprotno. Ono jednostavno uputstvo »reci samo ime, čin i broj pod kojim se vodiš« nije poštovano. U većini slučajeva Amerikanci su lako drešili jezik. Nepotrebno veliki broj njih je umro, mnogi su dezertirali ili ubijeni, a niko

nije umakao. Glavni razlog ovoj pojavi bilo je to što su se slepo držali svog kulturnog obrasca, nespremni da se odupru komunističkom obrascu Severnokorejaca ili Kineza. Većinom behu navedeni da veruju kako će se komunisti prema njima ponašati okrutno, pa su zato gubili orijentaciju kada bi povremeno nailazili na »mekost«. Male ljubaznosti od strane komunista preuveličavale bi se u okolnostima teškog zarobljeničkog života. Neki zarobljeni Amerikanci su čak držali da je rat za njih već završen i da više nisu vojnici. Kulturna kohezija njihovog života raspala se pod veštim kineskim pritiskom. S druge strane, komuniste su zbunili američki obrazac egalitarizma, nepostojanje oštrih granica između klasa i činjenica da u svakoj novoj situaciji Amerikanci biraju vođu neformalnim putem. Kad bi komunisti primetili da se američki zarobljenici okupljaju oko jedne osobe da bi joj izneli svoje probleme ili dobili od nje savete, odmah bi posumnjali da je posredi konspiracija. Potencijalnog vođu grupe bi odmah sklonili. Ali posle ove intervencije ništa se ne bi desilo. Sa Turcima koji su se borili u Koreji prolazili su mnogo bolje. Oni su otvoreno rekli komunistima ko im je vođa i stavili im do znanja da će ga nasleđivati sledeći po starešinstvu — sve do običnog redova. To je značilo da mesto vođa nikad neće biti upražnjeno. Komunisti nisu ni pokušali da unište tursku organizaciju.

10. *Eksploatacija.* Da bi eksploatisali životnu sredinu svi organizmi se prilagođavaju njenim specijalizovanim uslovima. Daću nekoliko primera: dugački vrat žirafe (prilagođen krošnjama), sabljasti očnjaci tigra, nožni prsti lenjivca, kopito konja, pokretljivi palac čoveka. Organizmi su ponekad stvarali specijalizovane telesne produžetke kao zamenu za funkcije koje bi samo telo moglo vršiti, kako bi se ono oslobodilo za obavljanje drugih stvari. Među te ingeniozne pronalaske prirode ubrajamo paukovu mrežu, čaure, ptičja i riblja gnezda. Pojavom čoveka

čije je telo specijalizovano, takvi produžeci su došli do izražaja u punom smislu kao sredstvo za eksploataciju okoline.

Čovek danas raspolaže produžecima za gotovo sve što je nekad obavljao svojim telom. Evolucija oružja počinje zubima i pesnicama, a završava se atomskom bombom. Odeća i kuća su produžeci čovekovih bioloških mehanizama za kontrolu temperature. Pokućstvom se zamenjuju čučanje i sedenje na zemlji. Alatke na pogon, naočari, televizija, telefoni i knjige, koje prenose glas kroz prostor i vreme, primeri su materijalnih produžetaka. Novac je način produžavanja i skladištenja ljudskog rada. Transportna mreža je zamenila ljudske noge i grbaču. U stvari, sve materijalne stvari koje je sâm čovek načinio mogu se smatrati produžecima onoga što smo nekada vršili telom ili nekim njegovim specijalizovanim delom.

Materijali i ostala kultura su tesno povezani. Koji put se materijalna obrada ili njen izostanak brkaju s kulturom u celini, ali, u stvari, svaki primarni sistem poruka ima i svoj materijalni aspekt, koji je s njim u tesnoj vezi. Muškarci i žene odevaju se različito, oruđa idu skupa s radom, vreme i prostor se mere instrumentima, igračke služe za igru, knjige za učenje, a materijalnim znacima obeležava se čak i društveni položaj. Veza između materijala i jezika je posebno bliska. Ne samo što svaka materijalna stvar ima svoj naziv, već se, isto tako, jezikom i materijalima često služimo na gotovo isti način. Nemoguće je zamisliti kulturu bez jezika ili materijala. Uzmite koliko bi vam teško bilo da uputite nekoga kako da napravi kamenu sekiru kada ne biste posedovali moć govora. U svakom slučaju biste morali biti kadri da saopštite nešto što bi zamenilo rečenicu: »Ne tako, već ovako«.

Jedan razlog za naglašavanje veze između jezika i materijala jeste zamašna rasprava koja se vodi među antropolozima o vremenu nastanka jezika. Svi se slažu da je jezik nastao u davnini, ali je teško reći baš kada. Moja lična procena je da se,

s obzirom na tu blisku vezu između jezika i materijalne kulture, verbalna komunikacija pojavila istovremeno s oruđima, pre otprilike 500.000 do 2.000.000 godina.

Bliska veza između jezika i materijala ima svoju paralelu u povezanosti drugih primarnih sistema poruka. Na primer, asocijacija i odbrana stoje u odnosu uzajamnih funkcija (ljudi obrazuju »odbrambene asocijacije«), kao što u tom odnosu stoje rad i igra, biseksualnost i učenje, prostor i vreme. Ovde se jedino veza između biseksualnosti i učenja može učiniti nejasnom, i to samo pripadniku naše kulture. Pripadnici drugih društava mogu ovu vezu odmah uočiti. U našoj kulturi, međutim, granica između polova se zamaglila, ali još uvek važi tvrdnja, čak i u SAD, da ono što čovek uči velikim delom predstavlja funkciju pola. U protivnom, polovi bi se u kulturnom pogledu malo razlikovali.

Sažimajući izloženo, važno je imati na umu da kultura nije jedna stvar, već kompleks delatnosti koje se mnogostruko prepliću, delatnosti čije je poreklo u davnoj prošlosti, kada još nije bilo ni kultura ni ljudi. Razvojem jezika i tehnologije, koji su međusobno povezani, omogućeno je akumuliranje znanja. Njime je čovek dobio polugu za razotkrivanje tajni prirode. Taj razvoj je bio neophodan uslov za rasplamsavanje stvaralaštva koje smatramo kulturom u najvišem smislu. Razvijen jezik i tehnologija nekako se tesno povezuju sa savremenim čovekom, mada se ne može potpuno objasniti, kako je do ovoga došlo. Ništa od svega toga ne bi bilo mogućno bez visokorazvijenih infrakulturnih sistema koje su izgradili niži organizmi. U trenutku kada se pojavio čovek, evolucija bitna za kulturu već se velikim delom odigrala baš u onim sistemima koji se smatraju *najkarakterističnijim* za ljudski rod.

Svaki primarni sistem poruka očito je toliko bogat i složen da njegovom istraživanju čovek može da posveti ceo život. Muka je tretirati tako široka i obuhvatna područja na ovako

sažet način, ali ništa o njima ne reći značilo bi lišiti čitaoca utiska o tome koliko su gusto isprepleteni koreni kulture. Ostaje još da se uopšteno nešto kaže i o drugim dimenzijama kulture koje nisu ništa manje značajne no što su dve njene glavne dimenzije — istorijska širina i dubina. Kultura je prožeta emocijom i inteligencijom. Mnoge stvari koje čovek čini nisu čak ni doživljene, jer se događaju izvan svesti. Ali veliki deo ljudske aktivnosti je ili direktan proizvod svesnog mišljenja ili prožet emocijama i osećanjima. Sledeća poglavlja su posvećena postupku na koji se ponašanje — i kultura — može podeliti prema prisutnom stepenu svesti ili osećanja.

IV

VELIKA TRIJADA

Među najdramatičnija i najrevolucionarnija Frojdova dostignuća spada njegova iscrpna analiza uloge nesvesnog. Oni koji poznaju njegov rad znaju koliko mu je vremena bilo potrebno da ubedi ljude da su omaške u govoru ili pisanju, kao i snovi, *dokaz da postoje skrivene sile u čoveku koje on nije kadar da* kontroliše svojom svešću. Ovo otkriće nesvesnog pokrenulo je dalja psihološka istraživanja, što je unelo novu dimenziju u tumačenju ljudskih postupaka. Čovek se više ne posmatra kao potpuno racionalno biće kojim upravlja logika. Ne zamišlja se više kao savršena mašina koju pokreću viši centri mozga. Čovekovi postupci se daju mnogo teže predvideti, ali je on postao mnogo zanimljiviji kao poprište sukobljenih nagona i emocija, od kojih su mnogi pritajeni. Posle Frojda je postalo uobičajeno posmatrati čoveka kao biće koje postoji na više nivoa istovremeno.

Frojd je takođe pridavao veći značaj komunikativnom značenju čovekovih postupaka nego *njegovim rečima*. Nije verovao onome što čovek kaže, a veliki deo svojih ideja zasnivao je na pretpostavci da reči mnogo više skrivaju no što otkrivaju. Oslanjao se više na komunikaciju u širem kontekstu, na simboliku snova i značenje nevažnih postupaka koji obično prolaze nezapaženi, te stoga nisu podvrgnuti cenzuri koju svaki čovek ima u sebi. Uprkos svim Frojdovim krupnim otkrićima, ono što mu je zaista nedostajalo bila je teorija komunikacije. Danas, kada je najveći deo njegove teorije prihvaćen od nauke, psiho-

analizi još uvek nedostaje sistematično objašnjenje komunikacije koja se uspostavlja između pacijenta i lekara.

Iako je Frojdova koncepcija nesvesnog bila zaista revolucionarna, njegovo gledište da nesvesno nije dostupno neposrednom ispitivanju predstavljalo je izvesno vreme kamen spoticanja za dalju sistematsku analizu. Među onima koji se nisu slagali s frojdovskom shemom bio je i vašingtonski psihijatar Hari Stek Salivan. Salivan je nesvesno smatrao disociranim stranama ličnosti kojih osoba u pitanju nije svesna. Njegove formulacije su bile od velikog značaja za ljude koji se bave društvenim naukama, pošto su prokrčile put daljem istraživanju. Salivan je verovao da čovek ima jedno svoje idealno *ja* koje prihvata, iako se ono ne ostvaruje u svakodnevnom životu. Njegovo radno, stvarno, operativno *ja* sastoji se od obrazaca koje je Salivan nazvao dinamizmima. Dinamizmi su načini na koje se čovekovo stvarno *ja* integriše s drugim individuama. Čovek je svestan nekih dinamizama, ali drugi su disocirani, pa prema tome i skriveni od njega, iako otkriveni tuđoj svesti. Ideja o tome da postoje značajni delovi ličnosti koji se nalaze izvan kontrole čovekove svesti, ali vidljivi za druge, može da uplaši čoveka. Ta činjenica je, međutim, od presudnog značaja, i to će biti utoliko više ukoliko ljudi budu bolje shvatali njene implikacije. U stvari, Salivan je ovime rekao da nesvesno nije skriveno ni od koga drugog osim od samog čoveka, koji od sebe prikriva sve ono što u njegovom detinstvu nisu odobravala lica koja su mu bila značajna. Iako su od njega disocirane i prikrivene, pomenute stvari stručnjak može da otkrije i analizira.

Salivanov doprinos je bio veliki. On je pomogao da se raščisti puno psihoanalitičkog krša i otvorio široke horizonte za istraživanje međuljudskih odnosa.

I Frojd i Salivan su se u mnogome oslanjali na antropologe — i to Frojd posredno, služeći se antropologijom da bi podupro svoje stavove, a Salivan neposredno. Salivan je sarađivao sa

jednim od najistaknutijih predstavnika deskriptivne lingvistike našeg doba, Edvardom Sapirom, čovekom koji je zasnovao modernu deskriptivnu lingvistiku. Dok su se psiholozi obraćali antropologiji da bi saznali nešto više o čoveku kao društvenom biću, antropolozi su koristili psihoanalitičke teorije, pokušavajući da uspešnije formulišu teoriju kulture. Jedna od najznačajnijih teorija pozajmljenih iz drugih nauka bila je teorija da kultura postoji na dva nivoa: otvorena kultura, koja je vidljiva i koja se može lako opisati, i zatvorena kultura, koja nije uočljiva pa pričinjava teškoće čak i stručnjaku. I u naučnom i u popularnom izlaganju pomenute teorije korišćena je analogija sa santom leda. Kada se ubrzo pokazalo da ta teorija ne odgovara, antropolozi poput Klakona počeli su da govore o eksplicitnoj i implicitnoj kulturi. Eksplicitna kultura, a takve su pravne norme, ono je o čemu ljudi govore i u vezi s čim mogu da budu određeni. Implicitna kultura, a takva su osećanja u vezi sa uspehom, jeste ono što se samo po sebi razume ili što se nalazi na granici svesnog.

Mnogo se pisalo o tim implicitnim pretpostavkama raznih kultura, uključujući i našu kulturu. Ovaj pristup je važan i omogućio je mnoge vredne prodore u srž problematike. Međutim, nivo apstrahovanja u ovim implicitno-eksplicitnim konceptima kulture toliko je visok, da ga je nemoguće iskoristiti kao temelj za nadgradnju. Otkriće da je jedna iz kategorije implicitnih pretpostavki američkog života tvrdnja da se svojski rad isplati, može da objasni niz postupaka nekog Amerikanca, ali ju je teško kombinovati sa drugim sličnim tvrdnjama da bi se došlo do većeg uopštavanja pojava u američkom načinu života. Kao i mnoge druge apstrakcije u vezi s kulturom, i ova nam nameće pitanje: »U kom pravcu dalje?« Uprkos nivou apstrakcije, gledište da kultura obuhvata neke aspekte o kojima se može, i neke o kojima se ne može govoriti, i dalje predstavlja vredno stanovište koje ilustruje način na koji je došlo do toga da ljudsko ponašanje vidimo na dva nivoa.

Frojd pravi razliku između svesnog i nesvesnog; Salivan razlikuje ono što je u okviru svesnosti od onoga što je izvan nje. Antropolozi poput Ralfa Lintona govore o otvorenoj i zatvorenoj kulturi; drugi koriste termine kakvi su implicitan i eksplicitan da bi opisali pretpostavke koje leže u osnovi ponašanja, kao i one u osnovi obrazaca koji to ponašanje kontrolišu. Ova bipolarnost u analiziranju pojava uskoro se proširila i na druge oblasti, kao što su političke nauke i naučno rukovođenje. Obe discipline su usvojile termine *formalan* i *neformalan* u opisivanju obrazaca ponašanja, procedure upravljanja i organizacione strukture. Korišćenje ovih polarizovanih kategorija omogućilo je pravljenje značajnih i do tada nepoznatih distinkcija. Štaviše, to je bilo u skladu sa sklonošću Amerikanaca da stvari vide kao krajnosti — kao crno i belo. Lakoća s kojom Amerikanci teže da u svojim zaključcima sve polarizuju, možda će im otežati prihvatanje pristupa koji operiše sa tri a ne sa dve kategorije. Iako je tako, želeo bih da na ovom mestu izložim teoriju po kojoj kultura ima tri nivoa, koje sam ja nazvao formalnim, neformalnim i tehničkim. Ovi termini nisu novi, ali im je pridodato novo i šire značenje.

Trejger i ja smo koncipirali ovu trodelnu teoriju na osnovu dugog i detaljnog posmatranja američkog odnosa prema vremenu. Otkrili smo da postoje tri vremena: formalno vreme, koje je svakome dobro poznato i kojim je prožet svakodnevni život; neformalno vreme, koje je vezano za situaciju, a iskazuje se nepricizno, na primer: »neko vreme«, »kasnije«, »odmah« itd; tehničko vreme, jedan potpuno različit sistem vremena koji se koristi u nauci i tehnici, uz terminologiju koja je često nepoznata nestručnjaku. Posle praćenja načina na koji se ovi sistemi usvajaju i koriste, a znajući nešto o njihovom istorijatu, postalo nam je jasno da čovek i u drugim područjima svog života postupa na formalan, neformalan i tehnički način. Drugim rečima, otkrili smo da čovek nema dva, već tri modela ponašanja. Naša uopšta-

vanja o vremenu mogla su mnogo šire da se primene nego što smo u početku slutili.

Skijaški sport pruža izvanredan primer formalnog, neformalnog i tehničkog ponašanja. Pre nekoliko godina, u Grand Lejku, u Koloradu, na snežnim zapadnim padinama Stenovitih Planina, vladao je običaj da se zimi svi kreću na skijama. Novopostavljeni učitelji morali su da nauče da se skijaju, a čak su i upravitelj škole i školski orkestar bili na skijama. Deca su skoro jednovremeno učila i da hodaju i da se skijaju. Posmatrajući ove ljude, čovek je imao utisak da im skije predstavljaju prirodni produžetak stopala, dakle nekakav optimalno prilagođen organ kretanja. Svako je vozio skije izrazito ličnim stilom, kao što svako na svoj način i hoda. Na takmičenjima u skijanju, neki žitelji behu bolji od ostalih, a neki se uopšte nisu takmičili. Bitno je bilo da su svi umeli da se skijaju i da potrebu za skijanjem niko nije dovodio u pitanje. Skijanje je smatrano kao nešto što se samo po sebi razume, kao nasušna potreba žitelja; ili, da upotrebimo termin koji će se često pojavljivati na stranicama ove knjige, skijanje je bilo *formalna* tradicija.

U isto vreme, u Denveru i okolini je bilo ljudi koji su voleli opasnost i skijali se iz zadovoljstva, kad im se prohte. Za ove ljude skijanje nije bilo nasušna potreba. Oni su, jednostavno, voleli da iziđu u prirodu. Neki su bili vrlo talentovani za ovaj sport, dok mu drugi nisu bili naročito vični. Ove druge su pri-privlačili zabava i rekreacija, divni planinski pejsaži i draž drugarstva. Oni nisu bili naročito svesni načina na koji se skijaju ni tehnike kojom se pri tom koriste, niti pravila obuke. Veština se prenosila opštim uputstvima: »Gledaj mene!« ili »Evo ovako!« i to je otprilike bilo sve. Nikad neću zaboraviti kako je jedan moj prijatelj, posmatrajući iz nedelje u nedelju ovu seobu u planine, najzad odlučio da pođe i sâm. Bio je odličan sportist, čak je osvojio i »zlatnu rukavicu«, tako da mu nisu nedostajale koordinacija i kontrola pokreta. Međutim, kad je prvi put stao

na skije, došlo je do komičnog i opasnog obrta. Kako bi koraknuo, našao bi se na zemlji, a skije su mu smetale da se podigne. Novajlija se suočio sa raznoraznim problemima koje je mogao brzo da reši samo stručni instruktor. Nažalost, moj prijatelj je od neformalnih skijaša koji su se zadesili na licu mesta mogao da čuje samo uputstva kao: »Malo čučni i kreni. Na kraju ćeš naučiti«. Ti ljudi su imali neformalnu koncepciju o skijanju, gledište koje je najbolje iskazano frazom: »Naučićeš već«.

Dok su ovako meštani sa zapadne padine svoju decu od malih nogu podučavali skijanju, a neformalni skijaši iz Denvera iz nedelje u nedelju išli na hodočašće u planine, u Alpima su u isto vreme snimane hiljade metara filmske trake o skijaškoj tehnici pravih majstora, koji kao vetar brišu niz padine, prave zaokrete i zaustavljaju se u mestu. Ovi filmovi su analizirani, a čitav proces rastavljen na sastavne elemente, odnosno izolate, da ih tako nazovemo. Osim sastavnih elemenata, analizirani su i obrasci u širem smislu reči. Vremenom se došlo do zaključka da skijanje nije veština koju mogu da savladaju samo obdareni. Svako ko je strpljiv i pod minimalnom kontrolom može naučiti da se skija, jer su sastavni elementi ove veštine do te mere utvrđeni da mogu da budu predmet razgovora i *tehničkih* opisa. Štaviše, novopečeni ali stručno obučeni skijaši mogli su da dostignu tako neverovatan stepen ujednačenosti u tehnici, da je to kasnije doprinelo velikoj omiljenosti ovog sporta. Ima malo ljudi koji vole da pretrpe neuspeh u onome što preduzmu, a sa novim metodama nastave, uz nekoliko časova obuke, brzo su se sticali znanje i samopouzdanje, tako da novajlija ne samo što više nije mogao lako da pogine, već je imao priliku i da se zabavi.

U svetlosti naše prethodne hipoteze, prema kojoj je svako kulturno ponašanje biološki zasnovano, moglo bi se pretpostaviti da formalni, neformalni i tehnički aspekt života takođe imaju koren u čovekovoj fiziologiji. Nažalost, tanani lančić veze između fiziologije nervnog sistema i ljudskog ponašanja još uvek pred-

stavlja priličnu zagonetku. Najviše što se u ovom trenutku može reći jeste da ova tri tipa ponašanja verovatno potiču iz tri različita dela nervnog sistema. Ovakva pretpostavka se može izvesti na osnovu jedne karakteristike ponašanja koju svi znamo iz iskustva: izuzetno je teško istovremeno primenjivati više od jednog elementa formalno-neformalno-tehničke trijade, a da pri tom rezultati ne paralizuju čoveka. Žena čije kucanje na pisaćoj mašini predstavlja neformalnu delatnost naći će se u čudu ako počne da razmišlja o pokretima svojih prstiju ili mestu na kome se nalaze pojedina slova. Na početku kursa stenografije, polaznicima se objasni da »moraju imati znakove u prstima« *ili nikad* neće postići potrebnu brzinu. Jedan moj prijatelj nauropsihijatar ukazao je svojevremeno na to da je dovoljno skrenuti pažnju na jedan nivo aktivnosti dok osoba dela na drugom, pa da se prekine svako koherentno mišljenje. Kao primer je naveo razgnevljenu majku koja kori svoje dete. Dečak je pogleda i umiljato kaže: »Jao, mama, što ti se smešno trzaju usta kad si ljuta«. Majka posle toga može samo da zaćuti.

U razmatranju prirode integrisanja formalnog, neformalnog i tehničkog treba imati u vidu još jedno važno uopštavanje, a to je da je u svakoj situaciji prisutna cela trijada, ali da jedan nivo dominira. Da se za trenutak vratimo na skijaše. Jasno je da čak i oni koji pristupaju skijanju kao formalnoj aktivnosti moraju nešto o njemu da znaju i na tehničkom nivou. U suprotnom, razgovor o pojedinostima skijanja bio bi nemoguć. Svako se skija na svoj način (neformalno), ali osnova neformalnog jeste formalno. Ako bi čovek uporedio tri grupe skijaša, ustanovio bi da formalni, gorštački skijaši i neformalni skijaši koji iz ravničarskih predela odlaze na skijanje u brda imaju mnogo više zajedničkog nego što jedni ili drugi imaju zajedničkog sa tehničkim, alpskim skijašima. Tehnički sistem, naravno, veoma brzo razvija sopstvene, nove formalne sisteme. Na primer, nauka, koju smatramo pravom suštinom tehničkog, u stvari je u svom okviru izgradila

čitav niz formalnih sistema koje niko ne dovodi u pitanje. Oni se odnose na naučnu metodologiju, insistiranje na objektivnosti naučnika, i na njihovo poštenje kako u pogledu sopstvenog, tako i u pogledu tuđeg rada. U stvari, veliki deo onog što se naziva naukom bilo bi prikladnije razvrstati kao novonastali formalni sistem koji ili zamenjuje ili menja stare formalne sisteme koji su se uvrežili u predanju i religiji.

Za razliku od medicinskog istraživanja, kurativa se može svrstati u formalne sisteme. Ovo, međutim, ne implicira kritiku lekarskog poziva. Da oni ne razvijaju formalne sisteme, sami pacijenti bi ih na to prinudili. Takozvane društvene nauke ili nauke koje se bave ljudskim ponašanjem prožete su proceduralnim ritualom koji studenti nauče pa kasnije prenose na svoje studente. Kažu da je jedan revnosni sociolog sastavio za svoju upotrebu indeks prema kome je mogao da odredi stepen »naučnosti« nekog pismenog rada, a kao pokazatelj su mu služile relativna srazmera između teksta i fusnota, kao i količina statističkih podataka u odnosu na tekst!

FORMALNO USVAJANJE ZNANJA

U prenošenju formalnih znanja koriste se uputstva i ukazivanje na greške. Odrasli vaspitač oblikuje mlado biće prema obrascima koje sam nije nikad dovodio u pitanje. On će ispraviti dečiji postupak rečima: »To nije za decu« ili »To ne smeš da radiš«, koristeći glas čiji ton ukazuje na to da je detinje ponašanje neprihvatljivo. U svesti pomenutog vaspitača uopšte se ne postavlja pitanje njegovog stava i stava drugih odraslih. Ispravljajući govor svoje dece roditelj će reći: »Ne kaže se hoćem nego hoću!« Nevolja s ovom komunikacijom je u tome što nije zamislivo da bi bilo koji drugi oblik bio prihvatljiv. Formalni obrasci se skoro uvek uče pravljenjem greške koju neko zatim ispravlja. Tehničko učenje takođe počinje pravljenjem i isprav-

ljanjem grešaka, ali se to čini drugim tonom glasa i učeniku se objašnjava u čemu je greška. Česta greška roditelja i učitelja sastoji se u tome što oni pokušavaju da objasne formalno ponašanje na isti način na koji obrazlažu tehničko. Takav postupak detetu signalizira da postoji alternativa, da je jedna forma podjednako valjana koliko i druga! To je velika greška. U predavanju formalnog znanja pojedinosti se ređaju *binarno:* da-ne, ispravno-pogrešno, dozvoljeno-nedozvoljeno. Dakle, ili kršiš tabu ili ne krišiš, ili si pošten ili nepošten, ili kažeš »višlji« umesto »viši« ili ne kažeš. Stotine sitnih detalja se gomilaju dok ne narastu do formalnog sistema koji se bez razmišljanja usvaja.

NEFORMALNO USVAJANJE ZNANJA

Neformalno usvajanje znanja potpuno se razlikuje i od tehničkog i od formalnog. Pritom je glavni agens *model* koji se koristi za imitiranje. Čitav niz povezanih radnji nauči se istovremeno, i to često nesvesno ne znajući da se uče ili da postoje obrasci i pravila koji ih uslovljavaju. Dete može zbog nečega da se zbuni i da zapita majku kakvih pravila treba da se pridržava. Majka će obično na to reći: »Saznaćeš to kasnije, zlato moje«, ili »Ugledaj se na ostale, imaš oči«! Kad god dođe do replike poput naredne, čovek može da bude siguran da se radi o neformalnoj delatnosti: »Mama, kako se postaje muž i žena«? pita dete, a majka odgovara: »Pa to je malo teže objasniti, ali biće ti jasno kad porasteš. Ima još vremena da to saznaš«. Dete toliko puta dobije ovakav odgovor da ga automatski prevodi na jednu te istu poruku: »Ne postavljaj pitanja, gledaj oko sebe i vidi šta drugi ljudi rade«. U Sjedinjenim Američkim Državama seksualni život predstavlja najvažniju oblast u kojoj dolazi do ovakvog podučavanja. Znanja o seksu se najvećim delom stiču neformalno, a ova činjenica objašnjava zašto seks na tako

nezdrav način fascinira ljude. Kada bi neko poput Alfreda Kinsija *pokušao da sistematizuje* postojeće znanje o *seksualnom* ponašanju, svi bi ga pitali: »Otkud znate? Da niste držali sveću«?

Holivud je poznat po tome što njegovi žitelji plaćaju stručnjake da im usađuju tehnička znanja koja većina nas stiče na neformalan način. Ovo dobro ilustruje priča o deci jednog filmskog para koja su, ugledavši susedovo dete kako se vere uz drvo, tražila ime detinjeg instruktora za veranje po drveću da i njima daje časove.

Čitavi sistemi ponašanja koji se sastoje iz stotine hiljada detalja prenose se s generacije na generaciju i niko ne može da otkrije pravila u onome što se događa. Tek kad se prekrši neko od tih pravila, mi uočavamo da ona postoje. Na primer, pisac ove knjige imao je običaj da pita svoje slušaoce koji su se spremali za put u inostranstvo, kako se u Sjedinjenim Državama prelazi »na ti« s nekom osobom. Oni bi davali po nekoliko vrlo neodređeno formulisanih odgovora, a onda počinjali tuc-muc da objašnjavaju: »Znate, kad se to tako posmatra, onda je prilično teško reći kako tačno stoje stvari«.

Veliki broj ljudi nesvesno uočava valjanost korišćenja modela kao glavnog instrumenta neformalnog prenošenja znanja. Sve u svemu američke žene su svesnije ove pojave nego muškarci, mada su i one sklone tome da previde pravu prirodu podražavanja — to jest da je ono način usvajanja znanja, uključivanja u društvenu zajednicu. Svako je imao priliku da vidi kako dečak imitira očev hod ili hod nekog televizijskog junaka ili, u najgorem slučaju, hod neugledne skitnice koja dokoliči ispred dragstora na obližnjem uglu. Obično majka nije zadovoljna izborom modela svog deteta, mada ni sama nije svesna razloga za to. Ali ona svojim negodovanjem može da nanese štetu neformalnom učenju svoje dece, time što se meša u njihove rane pokušaje podražavanja.

TEHNIČKO USVAJANJE ZNANJA

Tehničko saznanje se u svom prečišćenom obliku može uporediti sa jednosmernom ulicom. Ono se obično eksplicitno prenosi sa nastavnika na učenika, bilo usmeno ili pismeno. Često mu prethodi logička analiza, a izlaže se u koheretnoj spoljnoj formi. Najbolji primeri tehničkog prenošenja znanja mogu se naći u vojnoj obuci. Vojska je razradila razne tehnike da bi se mogao obučavati veliki broj regruta. Uspeh u obučavanju regruta predstavlja samo još jednu potvrdu teze da je tehničko usvajanje znanja neizbežno vezano za veliki broj subjekata. Za razliku od neformalnog usvajanja znanja, ono manje zavisi od predspreme subjekta i izbora odgovarajućih modela, a više od inteligentnog metoda analize i izlaganja gradiva.

Za vreme drugog svetskog rata, kada je bio potreban veliki broj obučenih tehničara, smatralo se da će svi mehaničari moći da budu i dobri avio-mehaničari. Pažljiva analiza ove pretpostavke dokazala je suprotno. Ispostavilo se da neki dobar obućar u civilu postaje bolji mehaničar za vojne potrebe, nego neko ko je celog života opravljao automobile i učio zanat kod Forda. Osobina koja je ovde bila od presudnog značaja nije bila mehanička predsprema, već sposobnost učenika da prati instrukcije. Armija je zato izradila priručnike sa tako preciznim instrukcijama da se kao najbolji regrut pokazao neki pedantan momak koji je samo umeo da čita uputstva i da ih se pridržava. Poslednje što je vojsci bilo potrebno bio je neko ko ima sopstvene ideje o tome kako treba opravljati opremu.

Da ukratko rezimiramo — formalno učenje je dvosmerni proces. Učenik pokušava, greši, ispravljaju ga (»Ne, ne s te strane; zapamti, konju se nikad ne prilazi s desne strane!). Formalno učenje je pretežno stvar emocija. Neformalno učenje se velikim delom sastoji u tome što učenik odabira druge kao model za podražavanje. Ponekad do toga dolazi svesno, ali naj-

češće nesvesno. U većini slučajeva, model ne učestvuje u tom procesu, izuzev kao objekt podražavanja. Tehničko prenošenje i usvajanje znanja usmereno je u suprotnom pravcu. Znanje poseduje učitelj. Umešnost sa kojom on predaje funkcija je njegovog znanja i njegove analitičke sposobnosti. Ako je njegova analiza dovoljno jasna i podrobna, nije potrebno čak ni njegovo fizičko prisustvo. On može da izloži materijal u pismenom obliku ili da ga snimi na ploču. U stvarnom životu su prisutna sva tri tipa, mada uvek u jednom trenutku preovladava samo jedan nivo.

FORMALNA SVESNOST

U poređenju sa mnogim drugim društvenim zajednicama, američko društvo ne pridaje suviše veliki značaj tradiciji. Čak i naše najvitalnije tradicije nemaju onu kohezionu silu kakva je uobičajena u nekim drugim kulturama. Na primer, Zunji iz Novog Meksika imaju prevashodno formalnu kulturu koja vrši veliki pritisak na pojedinca. Pojedinac jednostavno nije kadar da se suprostavi društvenom pritisku a da ipak ostane u svom pueblu. On može da se suprotstavi tradiciji samo ako želi da ode i živi u tuđini do kraja života, ali u suprotnom mora da joj se povinuje. Mi Amerikanci dajemo prednost neformalnom na račun formalnog. Međutim, u SAD ima zabačenih krajeva, kao što su Nova Engleska i izvesni delovi Juga, gde tradicija ima presudnu ulogu. Takav stil života u kome preovlađuje formalna svesnost lepo je dočaran u romanima kakav je, na primer, Markandov »Pokojni Džordž Apli«. Formalna svesnost je takav pristup životu kada se subjekt iznenađeno pita: »Da li postoji ikakav drugi put«? Na ljude koji poseduju formalnu svesnost prošlost obično više utiče nego sadašnjost ili budućnost. Prema Aplijevim rečima, formalno svestan je onaj ko zna »šta je ispravno i šta je neminovno«.

NEFORMALNA SVESNOST

Termin neformalna svesnost paradoksalan je stoga što označava situaciju u kojoj veliki deo zbivanja ne dopire do svesti. Ništa, međutim, nije skriveno u bilo kojem smislu reči. U stvari, pitanje je da li uopšte postoji neki deo kulture koji je stvarno skriven kad jednom naučimo da oko sebe uočavamo vidljive znake.

U neformalnoj aktivnosti odsustvo svesnosti omogućava da obrasci dođu do velikog izražaja. Ako razmislimo odmah ćemo otkriti da pri hodanju ili vožnji kola svesnost o samom procesu može lako da bude smetnja vršenju same radnje; slično tome, svesnost o procesu pisanja ili govora može čoveka da omete u onome što hoće da saopšti. Neformalno se stoga sastoji od radnji ili manira koje smo jednom naučili, ali koji su u toj meri postali deo našeg svakodnevnog življenja da ih vršimo automatski. Otuda, u stvari, često dolazi do mentalne blokade ako neka od tih radnji dopre do mozga.

Na ovaj ili onaj način, sve to je poodavno poznato, ali niko nije shvatio do koje mere neformalne delatnosti prožimaju život, niti koliko često izvansvesni karakter neformalnih postupaka stvara neopisive teškoće u situacijama u kojima se sučeljavaju dve kulture. Ton glasa pripadnika više klase u Engleskoj, koji mnogim Amerikancima zvuči izveštačeno, primer je pomenute vrste radnje koja, ukoliko se pravilno ne shvati, može da dovede do ozbiljnih nesporazuma između pripadnika različitih kultura.

Ovo ne treba mešati s neurozama, u kojih su izvesni apsekti ličnosti takođe izvansvesni. U psihološkoj literaturi ima mnogo opisa disociranog ponašanja, nesvesnog ponašanja i tako dalje, ali tu se radi o odstupanjima od norme koja ne treba mešati s neformalnim.

TEHNIČKA SVESNOST

Svako tehničko ponašanje sadrži u sebi ponešto od formalnog i neformalnog, ali za njega je karakteristična činjenica da se u potpunosti nalazi u domenu svesnog. Već i sama njegova eksplicitnost i mogućnost da se zapiše ili snimi, ili čak prenosi na daljinu, razlikuje ga od druga dva tipa integracije. Prava suština tehničkog je u tome što se ono nalazi na najvišoj razini svesti.

FORMALNI AFEKT

Afekt je tehnički termin pomoću koga psiholozi prave razliku između osećanja i mišljenja. Tehnički neupućenom čitaocu više bi odgovarali termini »emocija« ili »osećanje« umesto »afekt«. Svako kršenje formalnih normi izaziva plimu emocija. Predstava o značaju formalnih sistema za pojedinca najbolje se može steći ako se oni zamisle kao snažan podupirač na koji se čovek oslanja celog života. Uklonite podupirač — i uzdrmaćete temelje egzistencije. Duboke emocije i formalno povezani su u svakom trenutku čovekovog života.

Uspeh Klarensa Daroua (Clarence Darrow) delimično se može pripisati tome što je bio pravi majstor da na suđenjima prizove u pomoć formalne sisteme i utiče na porotu. Darou je bio, a nama se i danas čini takvim, protivrečna ličnost. Mnogi su ga smatrali huljom koja je išla na ruku lopovima i ubicama, pomažući im da budu oslobođeni optužbe iako su zasluživali smrtnu kaznu. Darou i danas pobuđuje veliko interesovanje, ali savremeni autori radije ističu njegovu humanost nego pravničku veštinu, pošto je pravo u osnovi tehničko, ogoljeno i navodno lišeno sentimentalnosti — što u naše doba predstavlja nedopustiv greh. U svom pohabanom odelu, Darou se obraćao običnom čoveku, ljudi su mogli da se poistovete s njim. Voleli su taj tip čoveka, seoskog zavrzana koji ume da doskoči varoškom liscu. Danas je jasno da je on, pored toga što je pravo imao u malom

prstu, dobro poznavao i američku kulturu. Shvatio je da je za većinu ljudi jezik zakona nerazumljiv, ali da će se mobilisati kad su u pitanju njihovi formalni sistemi, pa čak i suze liti ako se oni krše. U tome je ležala njegova snaga, i jedini put kad stvarno nije uspeo da je iskoristi bio je kad je pozvan na suđenje Masiju, koje je 1932. godine održano u Honolulu. Darou se tom prilikom suočio sa porotom sastavljenom od ljudi čiji su formalni sistemi bili drukčiji od onih koje je on poznavao. Na porotnike--Kineze nije ni najmanje delovala njegova strategija zasnovana na američkoj kulturi.

Formalni sistemi se vremenom sve više uvrežuju i do te mere poistovećuju sa prirodnim procesima, da alternativni načini ponašanja postaju neprirodni, ako ne i neprihvatljivi. Pa ipak, ova krutost ima i svoje prednosti. Ljudi koji žive i umiru u formalnim kulturama često mnogo ležernije gledaju na život nego mi ostali, pošto su međe njihovog ponašanja vrlo jasno označene, čak i kad su u pitanju inače dopustiva odstupanja. Čovek je potpuno uveren da će, dokle god bude činio ono što se od njega očekuje, znati šta može da očekuje od drugih. Oni kojima je poznata razlika između katoličanstva u Latinskoj Americi, gde je stanovništvo u tolikom procentu katoličko da ne može doći do verskih trvenja, i katoličanstva u Sjedinjenim Državama, gde je religija više tehničko pitanje, mogu naći odličan primer u ovoj paraleli, iz koje se jasno vidi da se ljudi ponašaju različito, živeći u krilu iste crkve, u zavisnosti od toga da li se vera ispoveda na formalnom ili tehničkom nivou.

NEFORMALNI AFEKT

Malo ili skoro nimalo afekta je prisutno u slučaju neformalnog ponašanja, kada se ono vrši u skladu sa nepisanim ili neformulisanim pravilima. Međutim, čim se ovaj prećutni dogovor prekrši, čovek oseti nemir u duši. Neprijatna situacija može da

nastane ako vam se neko primakne suviše blizu ili vas pre vremena oslovi sa »ti«. Ono što sledi zavisi od tipa kulture. Američka kultura nalaže da se odmaknemo i naljutimo. Japanac se u takvoj situaciji kikoće ili nervozno smeje. Alternativna reagovanja su srazmerno ograničena i automatska. Odstupanje u emocionalnim reagovanjima na neformalnom nivou je mnogo manje izraženo nego što bi čovek očekivao. Stvar je u tome što su emocije povezane s odstupanjima od neformalnih normi same po sebi neformalno prihvaćene i ograničene činjenicom da ljudi ne shvataju da je njihova reakcija naučena ili da postoji bilo koji drugi način reagovanja. Slična situacija postoji u jeziku: u engleskom je jedan od *najuobičajenijih načina postavljanja pitanja* da se rečenica završi uzlaznim tonom. Pritom se jednostavno ne pretpostavlja da postoji i neki drugi ton kojim može da se postigne isti efekat. U ovakvim stvarima izgleda »prirodno« da repertoar bude ponešto ograničen.

TEHNIČKI AFEKT

Za tehničko je karakteristično potiskivanje osećanja, pošto ona mogu da ometu efikasnost delanja. Jedna od bitnih razlika između boksera-profesionalca i boksera-amatera leži u tome što amater lako može ozbiljno da se naljuti, dok se profesionalac diči time što zadržava hladnokrvnost i kontrolu nad sobom. Naučnički prilaz radu je dovoljno poznat, pa o njemu na ovom mestu nije potrebno ni govoriti. Uopšteno govoreći, tehničko lice pušta osećanjima na volju samo onda kada se ne poštuju tehnička pravila igre. Kad je jednom tehnička osnova postavljena, izgleda da je od prvorazrednog značaja da je se čovek i pridržava.

S obzirom na to da je do te mere eksplicitno, tehničko je u u našem društvu postalo povezano s vlašću i zakonom i drugim strukturama koje personifikuju beskompromisne stavove.

Ako dete naljuti majku, ona može uhvatiti sebe kako ga naziva punim imenom pozivajući ga na poslušnost. Dete odmah zna da je preteralo i da majka misli ozbiljno, pošto je zauzela tehnički stav. Ljudi često mešaju formalno i tehničko. Formalno podržavanju tehnički podupirači, dok tehničkom čovek često pribegava kao poslednjem sredstvu.

Čitav proces odstupanja od normi je veoma složen. Tako, na primer, deca saznaju gde je granica tek kada je prekorače. Način na koji bivaju ukorena predstavlja kohezionu silu koja u kasnijem životu drži na okupu ove sisteme. Dete nikad ne zna da li je prekršilo neku formalnu, neformalnu ili tehničku normu dok to samo ne otkrije probajući ili grešeći. Od jedne kulture do druge postoje veoma velike razlike u normama. U okviru jedne tako raznovrsne kulture kao što je naša, ono što je formalno u jednom trenutku može da postane neformalno u sledećem, ono što jedna grupa smatra tehničkim druga može da smatra neformalnim itd. Da se vratimo deci. Izgleda da je važno da ona nauče da postoje norme i granice koje se ne mogu preći, bez obzira koja su im odstupanja, odnosno prekoračenja dopuštena. Deca takođe treba da znaju da postoje norme koje su relativno nepromenljive i na koje se ona mogu oslanjati čitavog života. Posmatran sa teorijske tačke gledišta odnos formalnog, neformalnog i tehničkog prema normama postaje veoma značajan.

FORMALNI STAVOVI PREMA PROMENI

Formalne sisteme karakteriše vrlo velika postojanost, što je odlika koja zadovoljava duboko usađenu potrebu svih društava i pojedinaca. Bez te uporne postojanosti u životu, ni sam život ne bi bio mogućan. U početku, kod prvih kičmenjaka, tu postojanost su obezbeđivali instinkt ili obrasci urođenog ponašanja. Pojavom učenja kao dodatnog mehanizma za prilagođavanje, uloga instinkta je počela da opada, a zatim je u čoveka

postala zanemarljivo mala. Formalna kultura obavlja zadatak koji je gotovo analogan instinktu. Svako može da se osloni na nju skoro onako kao da je instinktualna. To je osnova iz koje izrasta i oko koje se gradi preostali deo kulture.

Osim u posebnim prilikama, formalno se menja sporo, gotovo neprimetno. Formalno je takođe vrlo otporno na promenu nametnutu spolja — što je danas dobro poznato našim stručnjacima koji rade u stranim zemljama. Pošto se priroda formalnog retko uočava, Amerikancu u inostranstvu se često čini da su formalni sistemi drugih ljudi nepotrebni, nemoralni, luckasti, zaostali, ili da predstavljaju ostatke neke oveštale vrednosti koje su se Amerikanci davno oslobodili. Afif Tanus (Afif Tannous), američki sociolog libanskog porekla, iznosi slučaj arapskih seljaka koji nisu dopustili strancima da očiste izvor vode zaražene tifusom i da instaliraju pumpu. Čitalac se možda pita šta li je to moglo da bude u higijenskom snabdevanju vodom što je narušilo formalne norme arapskih seljaka. Koliko god izgleđalo čudno, arapskim seljacima se dopada ukus vode koju piju, pošto ona jako miriše na kamile. Za njih je voda skoro svetinja i veruju da, ako su ljudi iz nekog sela jaki, hrabri, plodni ili pametni, to duguju vodi koju piju. U nekim delovima arapskog sveta smatra se da samo slabići piju čistu vodu. Tanusovi seljaci, dakle, nisu videli nikakvu vezu između bolesti i vode koja je muškarcima davala snagu. Odojčad je umirala zato što je Alah tako hteo, a nije na njima da se suprotstavljaju božijoj volji. Slučaj ovih Arapa ilustruje neophodnost razumevanja i prihvatanja formalnih sistema drugih naroda da bi se s njima moglo uspešno sarađivati.

Izvrsna knjiga Aleksandra Lajtona (Alexander Leighton) *Vladanje ljudima* takođe pruža izvanredan primer toga kako je za vreme rata nesporazum do koga je došlo zbog formalnih sistema rukovođenja ometao jedan vladin program u vezi sa japanskim internircima. Čim je to ispravljeno, isti sistemi su vrlo uspešno korišćeni. Amerikanci su grešili u pogledu odabiranja

građevinskih predradnika, opredeljujući se prema njihovim kvalifikacijama; takva greška je prirodna, pošto je tehnička sprema u nas od prvorazrednog značaja. Uvređeni i poniženi Japanci, koji su ostali bez igde ičega i dopali zarobljeništva a da pritom nisu izgubili strpljenje, počeli su da štrajkuju kada se ovo dogodilo. Bili su ogorčeni što Amerikanci uopšte ne obraćaju pažnju na ono što je u Japanu toliko važno — na društvenu hijerarhiju. Slučaj je rešen na taj način što je japanskim internircima dopušteno da sami izaberu predradnike među onima koji su imali odgovarajući status. Nije predstavljalo nikakvu prepreku što ti uvaženi starci nisu znali ni engleski jezik niti bilo šta o poslu. Oni su, naime, odmah uzeli mlade inženjere za savetnike.

Džon Evans (John Evans), koji je neko vreme bio superintendant Agencije za severne Pueblo-Indijance i koji je kao mlad čovek proveo mnoge godine među Taosima, zadužio me je izvanrednim primerom jednog formalnog obrasca. Taosi su vrlo samostalni ljudi koji pažljivo čuvaju svoju kulturu od belaca. Kriju čak i to kako se na njihovom jeziku kaže »hvala«, što veoma otežava posao funkcionera javne uprave koji su zaduženi da sarađuju s njima. Prema Evansovom kazivanju, postojale su izvesne teškoće da se nađe instruktor koji bi Taosima pomogao da unaprede poljoprivredu. Konačno je nađen jedan mlađi čovek koji je voleo Taose i oprezno im pristupao. Sve se odvijalo vrlo dobro i izgledalo je da je on zaista pravi čovek za ovako osetljiv posao. Međutim, kad je granulo proleće, Evansa je u Albikerku posetio pomenuti mladi poljoprivredni stručnjak, koji je delovao vrlo snuždeno. Na Evansovo pitanje: »Šta se dogodilo? Čini mi se da ste potišteni«, posetilac je uzvratio: »U stvari, i jesam. Ne znam šta se dogodilo. Indijanci me više ne vole. Neće da poslušaju nijedan moj savet«. Evans mu obeća da će ispitati stvar. Na sledećem sastanku saveta plemena Taos on, razgovarajući u četiri oka s jednim starijim Indijancem, pokuša da dozna šta se to zbiva između njih i mladog stručnjaka.

Njegov indijanski prijatelj ga pogleda pravo u oči i reče: »Džone, on, brate o nekim stvarima nema pojma. Znaš, Džone—*zamisli*. . .

Istog trenutka Evans shvati u čemu je stvar. Taosi veruju da je majka zemlja u proleće trudna. Da bi zaštitili zemljinu površinu, oni u toku proleća ne voze kola u grad, skidaju konjske potkovice, a sami ne obuvaju obuću s tvrdim đonom. Grešni mladi stručnjak je, ne znajući to, nastojao da sprovede u delo plan ranog prolećnog oranja!

Konflikt između formalnih sistema u različitim kulturama često se tragično završava. Za vreme španskog osvajanja Novog sveta, jedan od razloga što je Špancima pošlo za rukom da osvoje toliku teritoriju bio je taj što su se njihovi formalni sistemi tako radikalno razlikovali od indijanskih. Španci su u ratu imali za cilj da ubiju neprijatelja; Acteci su se, naprotiv, borili da zarobe protivnika. Kao i ravničarske Indijance sa severa kontinenta, i Acteke je zbunjivao neprijatelj koji u ratu ubija. Pošto se tu radilo o formalnom sistemu, Acteci nisu bili u stanju da ga blagovremeno izmene i tako spasu svoje glave i svoje društveno uređenje. Slično tome, neki američki zarobljenici za vreme drugog svetskog rata nisu bili u stanju da se prilagode japanskim obrascima uvažavanja društvenog ranga i tako se spasu nepotrebne torture. Formalan pogled na život u Japanu traži da u odnosima između ljudi mora postojati red i da se taj red održava na taj način što svako zauzima i stavlja do znanja svoj položaj u hijerarhiji. Ljudima višeg društvenog statusa čovek se obraća sa propisanom učtivošću; poštovanje se iskazuje veoma dubokim klanjanjem, pri čemu gornji deo tela ostaje ukrućen. Amerikanci koji su dopali japanskog zarobljeništva smatrali su da takvo klanjanje vređa ljudsko dostojanstvo. Japanci su, pak, takav stav Amerikanaca tumačili kao akt krajnjeg nepoštovanja koji podriva same temelje života.

Formalno predstavlja širok obrazac u koji pojedinac unosi samo detalje koji mu odgovaraju. Ako ne iziđe iz tih okvira,

on može da živi bez teškoća. U suprotnom, brzo se nađe u nevolji. Ako dvojica ljudi, na primer, zakažu poslovni sastanak za rano ili kasno pre podne, pa jedan od njih zakasni pet minuta, onda to nije nimalo strašno. Obično je dovoljno nekoliko reči izvinjenja. Iako formalan sistem u našoj kulturi zahteva tačnost, ipak je dozvoljeno i manje odstupanje. Norma se može prekršiti na dva osnovna načina: prvo, ozbiljnim prekoračenjem dozvoljene granice i na taj način jasnim stavljanjem do znanja da čovek namerno negira postojeći običaj; i drugo, ignorisanjem dozvoljenog neformalnog odstupanja, preterivanjem u tehničkom smislu i insistiranjem na izvinjenju čak i kada se radi o samo dvadeset sekundi zakašnjenja.

NEFORMALNI STAVOVI PREMA PROMENI

Postupak koji nije u skladu s neformalnim često dovodi do teškoća koje mogu postati još ozbiljnije s obzirom na to da akteri formalne situacije ni sami nemaju uvid u ono što se zbiva. Jedino što znaju jeste to da, saglasno izvesnom skupu nepisanih pravila, mogu da se ponašaju na određeni način i da od okoline očekuju odgovarajući postupak. Ovo neformalno očekivanje izostaje u slučaju da dođe do sukoba između dva obrasca u okviru jedne kulture ili, što nam je još bliskije, u kontaktu dve kulture.

Slučaj jednog takvog međukulturnog konflikta zbio se pre više godina na zapadu Amerike. Pošto niko nije tačno znao šta se dešava, nastala je besmisleno tragična situacija koja je potrajala dvadesetak godina. Sukobljene kulture su bile španska i američka. Glavnu ulogu u događajima odigrao je stav ljudi različitih kultura u odnosu na pravo, vlast i porodicu. Latinoamerički Španci su razvili instituciju porodice do takvih razmera, stabilnosti i uticaja koji su za nas Amerikance nepojmljivi. Međutim, kod njih uprava ne igra onako veliku ulogu u opštoj

shemi, kao što je to slučaj u nas. U Latinskoj Americi je uloga nekih porodica u događajima često veća nego uloga ljudi na vlast. Ova neformalna tradicija je povezana s drukčijom koncepcijom prava nego što je naša. Zakon se u Latinskoj Americi primenjuje tehnički, doslovce, ali mu »kumuju« porodične veze. Kod nas se od sudstva, a posebno od izvršnih organa, ne očekuje rigoroznost, pošto oni treba da se rukovode formalnim sistemima kulture. To drugim rečima znači da se od pravosuđa nikad ne očekuje da bude striktnije od kulture, čiji je deo. Ako ono suviše traži od ljudi, onda mora da se promeni. Kad se Amerikanac suoči sa zakonskom normom koja vređa njegovo osećanje pravde, ili je smatra besmislenom, mnogo je verovatnije da će je prekoračiti, nego kad je u pitanju norma koja mu se čini realističnom i razložnom.

Tačka u kojoj su se španski i američki obrazac sukobili u jednom gradu na zapadu Amerike, bila je primena propisa o ograničenju brzine. Godinama je u tom gradu, čiji su živalj i administracija bili pretežno španski, dužnost motorizovanog saobraćajnog policajca vršio neki Sančo, i sam poreklom Španac. Imao je zadatak da kontroliše da niko ne vozi brže od 15 milja na sat u zoni koja je obuhvatala delove predgrađa i dve prilazne autostrade. Sančova revnost je bila tolika da su ga poznavali svi građani i svi Amerikanci koji su živeli u okolini. Držeći se doslovce propisa, Sančo je privodio svakog ko bi vozio makar i jednu milju brže nego što je bilo dozvoljeno, a kazna je iznosila 12,75 dolara, što je doista moglo da pogodi čoveka po džepu u vreme depresije tridesetih godina.

Španci izvedeni na sud zbog saobraćajnog prekršaja obično bi imali nekog srodnika među porotnicima i začas bili oslobođeni. Amerikanci su u tom pogledu retko imali sreće, pa ih je ovakva situacija sve više ljutila. Na kraju su se zaverili protiv pomenutog Sanča. Jednom prilikom su ga namamili iz grada vozeći brzinom od 60 milja na sat i gurnuli s druma u jarak.

Polomio je obe noge i više nije mogao da vozi motocikl. Kad je izašao iz bolnice, Sančo je kupio brz kabriolet i vratio se na posao. Ali od tada pa nadalje, za sledećih deset do petnaest godina, Sančov život je predstavljao niz »saobraćajnih udesa«. Nije više verovao nikome i privodio je prekršioce s otkočenim revolverom. No čak mu ni to nije pomoglo i nekoliko puta je izvukao batine od Amerikanaca koje je ljutilo što ih hapsi zbog brzine od 16 milja i što moraju da plate kaznu. Ono što Amerikanci nisu razumeli — a to im se može i oprostiti — bilo je to da dve kulture sasvim različito tretiraju isto ponašanje i stavljaju neformalno u različite delove svojih sistema. Tehnički posmatrano, za Špance je zakon — zakon i vožnja od 16 milja na sat predstavljala je kršenje zakona. Oni su tek posle privođenja prizivali u pomoć neformalni sistem, tražeći »vezu« među rođacima. Sistem »veza« bio je vrlo pogodan da bi se izašlo na kraj sa slabom vlašću. Amerikanci, naprotiv, dozvoljavaju sebi izvesno neformalno odstupanje u tumačenju kad je u pitanju prekršaj, ali postaju *rigorozni* (i ponašaju se tehnički) od trenutka kada je mašinerija zakona stavljena u pokret. Ideja da se ne sme voziti ni milju brže od propisane brzine ne slaže se ni sa našim shvatanjem zakona (koji moraju biti razumni), niti sa našom idejom o neformalnom odstupanju. Sančova nevolja je bila u tome što nikada nije imao model koji bi mu pokazao kako da postupa sa Amerikancima.

Sve u svemu, Amerikanci nisu razvili nikakav sistem koji bi im olakšao prilagođavanje zakonskim propisima, kao što su to učinili Latinoamerikanci. Naš formalni sistem osuđuje zloupotrebu uticaja, a dvostruko strožije gleda na javne službenike koji su skloni protekciji. Mi tu dopuštamo samo minimalno odstupanje, polazeći od ubeđenja da čovek neće doći u sukob sa zakonom ukoliko nije lud ili kriminalac. U SAD čovek može da se ogreši o zakon, ali se zakoni poštuju kad se jednom pravosudni mehanizam stavi u pokret. Kao proizvod američke kul-

ture, mi često zapadamo u teškoće u inostranstvu, gde primena zakona ne dopušta neformalno odstupanje. Mi ne vidimo drugi put, ako hoćemo da se oni sprovode. Teško nam je da otkrijemo gde i koliko se sme odstupati od norme, a kada to i ustanovimo, nerado koristimo ono što smo otkrili, jer se takvo ponašanje kosi s našim sopstvenim formalnim sistemima. Ono što bi Amerikanci u stvari, hteli, jeste da drugi prekroje svoje sisteme i »osmisle« ih na američki način.

Postoji, naravno, po malo neformalnog u svemu. Ono što zbunjuje ljude koji putuju ili rade u inostranstvu jeste to što nema načina da se sazna kada i gde je odstupanje ugrađeno u situaciju. Stvari dvostruko otežava i to što ni domoroci nisu u stanju da formulišu ta pravila. Štaviše, formalan sistem koji u izvesnom trenutku dozvoljava veoma malo odstupanja, pokazuje veliku elastičnost nekoliko godina kasnije. Arapski stav prema ženama, na primer, menja se veoma brzo. Ono što je važilo stolećima sada više ne važi.

TEHNIČKI STAVOVI PREMA PROMENI

Kada se američki stručnjaci pripremaju za rad u inostranstvu, onda ih je neophodno upozoriti da izbegavaju uvođenje promena koje narušavaju formalne norme. Tehničar će možda upitati: »Pa u kom području onda mogu pokušati da pomognem tim ljudima da pomognu samima sebi, a da ne zadrem u formalno i neformalno«? Odgovor je: u području tehničkog, gde čovek može vrlo lako da menja stvari, a da pritom ne krši norme ostala dva sistema. Baš kao što se u SAD neprekidno usavršavanju takve stvari kao što su automobilski motori, gorivo, mazivo i metali, antibiotici i lekovi, isto se tako novine mogu unositi u zemljama na nižem stepenu tehnološkog razvitka. Bez obzira na to o kakvim promenama je reč, one se moraju uvoditi u onom području života tamošnjeg življa *koje se smatra*

tehničkim, ili se te promene moraju nuditi *kao sasvim novi i potpuni sistemi*. U mnogim delovima Latinske Amerike, na primer, avionski saobraćaj je uveden pre nego što se dovoljno razvio drumski transport i automobilizam. Bilo je lakše izgraditi aerodrome nego mrežu puteva. Do istog takvog preskakanja u tehnološkom razvoju sada dolazi na afričkom kontinentu.

Međutim, tehničke promene su obično sitne promene vezane za pojedinosti neke radnje. Možete promeniti šupljinu i hod nekog motora, a da mu ne promenite i dizajn. Možete promeniti broj obrtaja propelera da biste ga podesili specijalnim uslovima, možete u građevinarstvu menjati materijal a da pritom ne narušite formalne norme od kojih zavisi projekt u celini, zatim staviti čelični raonik na drveni plug a da ne narušite formalne norme, proizvoditi DDT u prahu ili tečan, prema mesnom običaju kad su u pitanju insekticidi . . . Menjajući frazu »stvaranje produktivnijeg tla« u izraz »ishrana tla veštačkim đubrivom«, moderna se poljoprivreda može načiniti prihvatljivijom za Indonežane, koji zbog svojih formalnih religioznih verovanja nastoje da izbegnu kontrolisanje prirode.

Jedna od najfantastičnijih promena koje su se odigrale poslednjih godina jeste ona koju opisuje Margaret Mid u izveštaju o jedinstvenom narodu Manus sa Južnog Pacifika. Ovi ostrvljani tretiraju svoju kulturu tehnički. Oni to očigledno čine već toliko dugo da ima malo verovatnoće da bi ikada mogli da prihvate neki drugi stav, a da pritom ozbiljno ne poremete svoj život. Oni svesno eksperimentišu sa svojom kulturom, rastavljajući je i ponovo sastavljajući, da bi videli kako funkcioniše na razne načine. Sa takvim sklonostima, bilo je neizbežno da u dodiru s Amerikancima za vreme rata prihvate nove sisteme ponašanja i nove načine društvenog organizovanja. Evo šta se dogodilo. Manusi su očigledno učinili neverovatnu stvar — seli su i sami sebi rekli: »Hajde sada da organizujemo društvo na nov način, da bi bilo više u skladu sa ostalim svetom«. Nisu čekali

da do promena dođe postepeno, ili da se u malim grupama otisnu i izgube među belcima. Ne, Manusi su koncipirali iz osnova drukčije društvo. Naravno, ono što nije jasno s obzirom na tehnički stav prema životu, jeste *gde je formalno jezgro* i kakav oblik ono ima u Manusa. Jedno gledište koje bi se moglo zauzeti o tome što se zbilo sa Manusima jeste da je sve ono što je bilo izmenjeno predstavljalo relativno površinski sloj oko stabilnijeg i trajnijeg jezgra, baš kao što grnčarka Pueblo-Indijanka može da unosi izmene u dizajnu grnčarije, ali neće lako promeniti metod pravljenja posude, gleđosanja i pečenja.

Čuvena grnčarka Marija iz Novog Meksika pruža izvanredan primer o tome kako dolazi do sitnih promena i kako one mogu imati dalekosežne posledice. Ona se bavi umetnošću koja je indirektno pozajmljena iz Meksika i koju Pueblo-Indijanke prenose s kolena na koleno već hiljadu tri stotine ili hiljadu pet stotina godina.

Pueblo-Indijanke su od vajkada važile za veoma konzervativne u svom grnčarstvu. Negde uoči prvog svetskog rata, njihova grnčarija poče vidno da gubi u kvalitetu, što je bio znak da život Pueblo-Indijanaca gubi neke od svojih integracionih snaga. Što je više Indijanac padao na društvenoekonomskoj lestvici u poređenju sa belim čovekom, to je više gubio samopoštovanje. Ko zna šta bi se dogodilo da nije bilo tri osobe: Marije i njenog muža Julijana, dvoje vrsnih zanatlija, i antropologa Keneta Čapmena (Keneth Chapman) koji je uvideo šta se zbiva i posvetio se oživljavanju zanatstva Pueblo-Indijanaca. Julijan je povremeno pomagao Mariji i grnčarstvu, naročito u pogledu dizajna. Bila je to jedna od onih sitnih tehničkih promena koje vode krupnijim stvarima. Marija je bila najbolja grnčarka u San Ildefonsu. Pažnja i briga za detalj u njenom radu bili su očigledni čak i nestručnjacima. Pueblo-Indijanci su je smatrali individualistom. Za razliku od drugih, njene rukotvorine nisu izgubile u kvalitetu i zato su postale još traženije. Čapmen je

odabrao baš njene rukotvorine kao uzorke sa kojima treba upoznati belog čoveka.

Jednom prilikom Marija je slučajno napravila dva crna umesto crvena lonca. Neukrašen crn lonac koji nije majstorski napravljen izgleda užasno. Neukrašen ali vešto izrađen crn lonac, u stvari je lep za oko, zahvaljujući kako jednostavnosti, tako i savršenstvu izrade. Uprkos tome, među žiteljima San Ildefonsa nije bilo kupaca za neukrašen crn sud. S druge strane, belcima je takav glineni sud predstavljao nešto novo. Oni nisu imali nikakvih predrasuda u pogledu toga da li lonac treba da bude beo, crn ili crven; jedino su im bili važni lepota suda, kvalitet gleđi i simetrija. Kada su Julijanu i Mariji ponestali crveni sudovi koje su prodavali preko jednog trgovca u Santa Feu, isporučili su mu i dva crna, »pokvarena« lonca. Pomenuti trgovac ih je prodao još usput.

Za Julijana i Mariju nije bilo ništa lakše nego peći crnu grnčariju, pošto su tačno znali u čemu se sastojala greška. Kad je Marija uvidela da se njene posude još bolje prodaju nego ranije, poučila je i svoje sestre tehnologiji crne gleđi koju je beli kupac tražio. Konačno su sve Pueblo-Indijanke počele da slede njen primer. Marijin renome je privukao turiste i nove kupce, pa su svi imali koristi. Danas se ime San Ildefonso povezuje s crnom umesto crvenom grnčarijom. Preobraćanje jednog neformalnog, greškom načinjenog crnog lonca u tehničku inovaciju u grnčariji dovelo je do novih, ništa manje neočekivanih rezultata. Pre svega, ono je poboljšalo opšti kvalitet grnčarije Pueblo-Indijanaca. Ova promena je zatim navela grnčare na nove eksperimente u dizajnu i tehnologiji i omogućila im da odstupe od starih obrazaca, što je čak dovelo do proizvodnje srebrnog nakita koji je inače po tradiciji bio radinost Navaha i Zunija.

Ovaj primer osvetljava još čitav niz stvari u vezi sa tehničkim promenama:

Promene su uvek specifične. U pomenutom slučaju neko izabere način pečenja, što je samo jedan od stotinak koraka potrebnih da se napravi glineni lonac. Tehničke promene se odmah uoče, komentarišu i prenose drugima. One otvaraju put novim promenama i u mnogim slučajevima dovode do poboljšanja kvaliteta proizvoda. Često se radi o normi suprotnoj ranijoj formalnoj što je često plodonosno. Akumulirane novine stvaraju bazu novog formalnog sistema kada se ustale i postanu opšte prihvaćene.

Naš sopstveni kalendarski sistem je primer svojevremene tehničke inovacije, rezultat mnogih sitnih tehničkih promena ugrađenih u obrazac koji je postao opšte prihvaćen i to do te mere da se vremenske jedinice kakve su čas i sedmica smatraju »prirodnom« podelom vremena. U stvari, naš kalendar je već toliko uvrežen kao formalan sistem računanja vremena, da je prilikom uvođenja gregorijanskog kalendara u Engleskoj 1752. godine došlo do uličnih nereda u kojima je narod uzvikivao: »Vratite nam naših četrnaest dana«.

Do sada smo posmatrali formalno-neformalno-tehničku trijadu kao utvrđen i statičan sistem. Međutim, u stvarnosti ova stanja se stalno menjaju i mešaju — formalna radnja teži da postane neformalna, neformalno teži tehničkom, a tehnički nivo često poprima obeležje novog formalnog sistema. U sledećem odeljku govoriću o inherentnim procesima koji dovode do ovih promena.

PROCES PROMENE

Poznati genetičar Teodosius Dobžanski (Theodosins Dobzhansky) na jednom mestu opaža da život nije nastao ni prema planu ni slučajno, već da je plod dinamične interakcije žive supstance sa samom sobom. On je time hteo da kaže da u sredini koja se stalno menja život vrši toliki pritisak na organizam da

se adaptira, da organizam izumire kao vrsta ukoliko se ne povinuje neprekidnom procesu adaptacije. Taj isti proces prilagođavanja dovodi do stvaranja mnogih složenih oblika života na zemlji. Različite kulture su analogne različitim vrstama u tom smislu što neke od njih opstaju dok druge nestaju. Pri tom su neke prilagodljivije od drugih. Proučavanje promene, prema tome, jeste proučavanje opstanka. Otuda saznavanje kako se formalno, neformalno i tehničko odnose prema neprekidnoj promeni predstavlja više od pukog akademskog interesovanja. Teorija prirode ovih odnosa jeste teorija promene.

Zbog tehničke prirode i složenosti većine raspoloživih podataka, pomenuću samo jedan obrazac kulturne promene. (Tri druga se mogu naći u dodatku III). Odmah ćete uočiti da mu je ovde mesto i da sadrži mnoge osnovne elemente koji ilustruju principe koji su osnova kulturne promene. Čitalac će svakako zapaziti da veći deo materijala koji se nalazi u drugim delovima knjige takođe ilustruje način na koji dolazi do promene.

Često isticana karakteristika kulturne promene jeste ta da se nekakva ideja ili praksa vrlo uporno održavaju, vidljivo odolevaju svim naporima da budu iskorenjene, da bi onda odjednom neprimetno nestale. Istorija narednog slučaja dobro je poznata većini Amerikanaca pa će lepo ilustrovati pomenuti fenomen.

Posmatrana u bilo kojem trenutku, kultura se izgleda sastoji od formalnih obrazaca ponašanja koji predstavljaju jezgro oko koga se nalaze neformalne adaptacije. Osim toga, čitav niz tehničkih podupirača podržava to jezgro. Klasičan slučaj se dogodio za vreme jednog mog razgovora sa mladim studentkinjama koje su strasno diskutovale o svom budućem životu. Tema koja im se najviše nametala, naravno, bili su njihovi odnosi s muškarcima.

Evo problema koji je jedna devojka postavila: njena porodica, a prvenstveno majka, zadojila ju je nizom formalnih verovanja koja su isticala značaj devojačke čednosti. Devojka nije želela da krši ova načela, ali se noću vozikala kolima s momcima, ljubakala i odlazila na kućne zabave kojima nisu prisustvovali odrasli. U stvari, tradicionalne potpore (ili ograničenja) na kojima se dugo zasnivala njena nevinost, behu iščezle. Štaviše, bila je stalno izložena pritisku da odbaci ideju o predbračnoj čednosti. Zanimalo ju je kako da očuva svoj stav o čednosti u odsustvu bilo kakvih potpora? Kako uopšte može da sačuva jezgro formalnog sistema, kad su uklonjeni svi važni tehnički podupirači?

Mi se, u retrospektivi, možemo smejati hiljadu i jednom sićušnom podupiraču koji je nekada pomagao ženi da ostane čedna, ali ti podupirači behu vrlo korisni. Pamtim da sam jednom čuo da je neka postarija gospođa iz Nove Engleske kritikovala način na koji njena snaha drži svoje telo, a posebno noge. Prekori su glasili otprilike ovako: »Draga moja, u našoj porodici žena ne sedi prekrštenih nogu. Ona ne sedi zavaljena u stolici, ruke drži skrštene u krilu, a kolena su joj skupljena. U neformalnim prilikama, kod kuće, u prisustvu oca ili braće, ona može da prekrsti samo članke«. U današnje vreme ovakva pridika zvuči pomalo komično.

Svojevremeno je postojao jedan rečnik kojim su se služili muškarci, i drugi koji su upotrebljavale žene. Bilo je reči koje žensko uho nije smelo da čuje. Polovi su se različito držali i nosili, a postojala su mesta gde žena nije smela da kroči ako ne želi da izgubi poštovanje. Odeća je skrivala sve osim lica. Devojke su mogle da budu u društvu muškaraca samo u pratnji neke odrasle žene, pa i to samo u određeno vreme, na određenim mestima. Ta vremena pamte još mnogi.

Međutim, u Južnoj Americi tehnički podupirači koji pružaju oslonac formalnoj vrlini još uvek su čvrsti i složeni. Amerikanci

Čovekov pristup životu mora u bilo kojem trenutku da potiče sa jednog od ova tri nivoa integrisanja, ali samo sa jednog.

Veliko je pitanje da li bilo ko i bilo kada stvarno menja kulturu u onom smislu u kome se taj pojam obično upotrebljava. Ono što se u stvari zbiva jeste to da se u svakodnevnom životu neprekidno prave male neformalne adaptacije, od kojih neke funkcionišu bolje od drugih. Ove adaptacije vremenom postaju tehnicizirane kao poboljšanja koja se neprimetno akumuliraju sve dok iznenada ne budu prihvaćena kao novi prodori. Manja, ali stalna usavršavanja u proizvodnji letilica ličila su na rast grudve bačene niz snežnu padinu. Zahvaljujući njima nastale su mašine o kojima se nije ni sanjalo pre dvadesetak godina.

Ako neko kao istinski pregalac pristupi kulturnom preobražaju, onda najpre treba da ustanovi situaciju na neformalnom nivou i ukaže na to koje su adaptacije na polju neformalnog najuspelije u svakodnevnoj praksi. Njih zatim treba podići na nivo svesne radnje. Čak i ovaj proces može samo da ubrza promenu, ali ne i da je kontroliše onako kako bi to želeli kulturni poslenici. Razlog za to leži u činjenici što svaka promena i počinje u izvansvesnoj prirodi neformalnog. Da parafraziramo Dobžanskog — život nastaje dinamičkom interakcijom organske supstance sa samom sobom, a nije proizvod ni slučaja ni neke zamisli.

V
KULTURA JE KOMUNIKACIJA

U poslednje vreme su fizičari, matematičari i inženjeri navikli da široku lepezu događaja posmatraju kao aspekte komunikacije. Naslov knjige kao što je *Elektroni, talasi i poruke* ne zvuči nimalo neobično, a naslov *Matematička teorija komunikacije* je toliko prikladan da je naširoko prihvaćen, bar među nestručnjacima koje interesuje nauka. Ipak, naučnici-bihevioristi tek odnedavno su počeli da posmatraju ljudsko ponašanje kao komunikaciju.

Čitalac se može zapitati kakva je priroda odnosa između komunikacije u onom smislu u kome ja koristim taj termin i teorije komunikacije (teorije informacije) kako je shvataju elektroničari. U jednu ruku moglo bi se reći da teorija komunikacije predstavlja stenografsko beleženje pomoću koga prenosimo sadržinu komunikacije koja je već podrobno analizirana, kao što je slučaj sa fonetikom jednog jezika, ortografijom, telefonskim i televizijskim signalima i sličnim. Izgleda da se ovaj proces neizbežno odvija u jednom smeru — u smeru simbolizacije. Mora se imati na umu da se ljudski govor sastoji od proizvoljnih glasovnih simbola koji izražavaju nešto što se dogodilo ili se moglo dogoditi, a da pri tom ne postoji nikakva nužna veza između ovih simbola i odnosnog događaja. Govor je visoko selektivan proces zbog načina na koji kultura funkcioniše. Nijedna kultura nije iznašla način da se nešto saopštava a da se pri tom jedan niz stvari ne istakne na račun drugog niza stvari.

Otuda proizlazi da je pisanje simbolizacija simbolizacije. Teorija komunikacije ovaj proces pomera još za jedan korak dalje. Koliko ja mogu da sagledam, glavna razlika između pristupa elektroničara i pristupa stručnjaka za kulturnu komunikaciju jeste u tome što prvi operiše vrlo sažetim simboličkim podacima, dok drugi nastoji da otkrije šta se događa kad ljudi govore, i to još dok je taj govor obojen emocijama.

Posmatrajući celokupan čovekov život kao komunikaciju, uočavamo spektar koji pokriva dugi niz komunikacionih sadržina. Tu možemo pratiti kompletne poruke različitog trajanja, od kojih su neke veoma kratke (traju manje od jednog minuta), a druge traju godinama. Uopšteno govoreći, proučavanje kulture obuhvata događaje relativno kratkog trajanja. Psihologija pojedinca u njegovom kulturnom i društvenom miljeu predstavlja komunikacione sadržine dužeg ukupnog trajanja. Politička istorija i politička nauka mogu obuhvatati poruke za koje su potrebne godine. Sledeći primeri pokazuju kako trajanje ovih poruka može da varira u vrlo širokom spektru.

Kada se muž vrati kući iz kancelarije, skine šešir, okači kaput i pozdravi se sa ženom, način na koji to učini (kada se tome pridoda i način na koji skida kaput) otkriva domaćici kako je proveo radni dan. Ako njegovu ženu interesuju pojedinosti, možda će morati da čuje još koju reč od njega, ali ona je već za tili čas doznala ono što joj je bitno: naime, kakvo im veče oboma predstoji i kako će morati da se ponaša u datoj situaciji.

Ili uzmite primer iz trgovine: trgovac već mesecima pokušava nešto da proda jednoj važnoj mušteriji. Najzad mu polazi za rukom da ugovori posao, s tim što mu mušterija obećava da će mu konačan odgovor dati iduće nedelje, posle konsultovanja sa pretpostavljenima. Već u prvoj polovini prve sekunde razgovora koji usledi trgovac saznaje ono što ga interesuje, to jest da li će išta od posla biti.

Političar drži govor koji ima za cilj da umiri javno mnjenje. Međutim, govor ima suprotan efekat. Kada se pročita, *reči* zvuče kako treba, ali ne i čitava poruka. Zašto? Iz istog razloga iz koga domaćica i trgovac znaju šta da očekuju. Same po sebi, rečenice mogu da budu lišene smisla. Drugi znaci mogu da budu mnogo rečitiji. Važne komponente komunikacije na nivou kulture karakteriše kratko trajanje u odnosu na druge tipove komunikacija. Prostim podizanjem glasa na kraju iskaza, moguće je (u engleskom jeziku) preobratiti tvrdnju u pitanje. Odgovornost za nesporazume do kojih tako često dolazi u međukulturnoj interakciji može da se pripiše činjenici što do komunikacije na kulturnom nivou može da dođe u vrlo kratkom vremenskom razmaku.

Ako napustimo kulturni deo spektra i pređemo na onaj koji se odnosi na ličnosti, talasna dužina se povećava. Analitički blokovi od kojih se gradi komunikacija nisu više glasovi i tome slično, već čitave interakcije između ljudi — na primer između majke i deteta. Otuda prvi utisci mogu da budu pogrešni, jer nijedna osoba ne može za tren oka i u potpunosti da se prikaže onakvom kakva jeste. Sve u svemu, ličnost se otkriva prilično sporo i treba da prođe niz godina da se potpuno upozna.

Deo komunikacionog spektra koji obuhvata političke događaje sastoji se od jedinica mnogo dužeg trajanja. Značenja se moraju potražiti u kontekstu stotina godina istorije. U totalnom obrascu, neki vladin izveštaj ne predstavlja samo običan dokument; on može predstavljati ekvivalenat tačke, ili zapete, ili čak znaka pitanja na kraju neke poruke koja je formulisana godinama. Ta poruka se sastoji od mnogobrojnih situacija i radnji — što razume svaki politikolog ili državnik. Diplomatija i politička strategija se mogu posmatrati kao neka vrsta diskusije čije su reči duge godine i godine.

Pored ovoga, ljudi kao što je Tojnbi pokušavaju da izrade gramatiku poruke koja može da traje nekoliko stotina godina,

prevazilazeći tako jedan ljudski vek. Oni analiziraju sintaksu čitavih društava i civilizacija.

Teškoća na koju naučnik koji se bavi društvenim naukama nailazi u saobraćanju sa stručnjakom koji radi na nekom drugom delu komunikacionog spektra je u tome da ono što jedan vidi jasno, drugome može da izgleda kao difuzna mrlja ili mikroskopski sitna tačka. Pa ipak, svaki istraživač nastoji da u okvirima svojih mogućnosti utvrdi obrazac, kako bi pronikao u značenje onoga što proučava. Jezik politike i jezik kulture su veoma udaljeni jedan od drugog, pa ipak se mogu podvesti pod zajednički imenitelj.

Slično telefonskom sistemu, svaki sistem komunikacije ima tri aspekta: opštu strukturu, koja se može uporediti s telefonskom mrežom; komponente, koje mogu da se uporede s razvodnim tablama, žicama i telefonskim aparatima; i samu poruku koja se prenosi posredstvom čitave mreže. Isto tako, same poruke mogu da se razlože na tri komponente: skupove, kao što su reči, izolate, poput glasova, i obrasce — na primer gramatika ili sintaksa. Razlaganje poruka na ove komponente, na skupove, izolate i obrasce, bitno je za razumevanje kulture kao komunikacije. Veliki deo onoga što sledi na stranicama ove knjige jeste objašnjenje ovih termina i njihove sadržine.

Da rekapituliramo. Čovek se stalno upinje da otkrije značenje odnosa između pojedinaca i grupa. Naučnik zna da treba da zanemari neposredno eksplicitno značenje onoga što je vidljivo i da traga za obrascima. On takođe mora da nauči da svoja zapažanja raspoređuje uz ili niz lestvicu, u zavisnosti od tipa komunikacije koja je predmet njegovog istraživanja. To dovodi do razumljive profesionalne zaslepljenosti koja mu gotovo onemogućava da obrati veću pažnju i na druge vrste komunikacije, na druge talasne dužine, da se tako izrazimo. Sposobnost dešifrovanja komunikacija u samo jednoj, ograničenoj i specijalizovanoj oblasti upravo i jeste osobina koja ljude čini stručnja-

cima. Jedna osoba može da bude stručnjak za dalekosežne događaje, druga za kratkotrajne interakcije. Dalje, ako se vratimo govornom (nepisanom) jeziku kao specijalizovanom sistemu komunikacije, možemo doznati nešto o tome kako funkcionišu drugi, manje složeni sistemi. Najviše akumuliranog znanja o komunikacijama stečeno je putem proučavanja jezika. I baš zahvaljujući tome što je rad na istraživanju jezika bio tako plodonosan, došlo se do izvesnih analogija koje mogu da budu korisne za opisivanje ostalih sistema komunikacije.

U proučavanju jezika čovek ne može ništa sa sigurnošću da pretpostavi. Svaki jezik je različit i svakome se mora prići posebno. Neki se toliko međusobno razlikuju, kao na primer navaho i engleski, da onima koji njima govore nameću dve različite predstave o svetu. No bez obzira na to da li je neki jezik dalek ili blizak, srodan ili nesrodan u poređenju s našim, moramo, analizirajući ga, da preduzmemo izvesne korake kako bismo nastavili sa učenjem.

U prvi mah, za čoveka nepoznat jezik nije ništa drugo do zbrka glasova. Ubrzo zatim, neke stvari počinju da se izdvajaju, ponavljaju se celine koje čovek prepoznaje. Uočavaju se, na primer, prekidi ili pauze, međuprostori koji odvajaju jednu celinu od druge. Obično se pretpostavlja da ovi prekidi odvajaju reči; u stvari, to mogu da budu reči, a mogu da budu i rečenice, ili nešto treće. Stvar je u tome da postoji nešto uočljivo, i da to zapaža onaj ko uči. Za sada ćemo to što uočavamo nazvati »rečima«. Naravno, to činimo samo zato da bismo bili jasniji — reč, kao što znamo, ima veoma ograničeno značenje.

Učeći nov jezik otkrivamo, pošto smo najpre sami reprodukovali izvestan broj reči, da su te »reči« sastavljene od glasova raznih vrsta, od kojih su mnogi sasvim različiti od engleskih. Zatim otkrivamo da postoji način da se reči nanižu u jedan potpun iskaz, koji nazivamo rečenicom.

Dakle, otkrivajući kako jedan nepoznat jezik funkcioniše i učeći taj jezik, čovek počinje s nečim što je srodno *rečima* sastavljenim od *glasova*, a složenim na poseban način i u skladu s izvesnim utvrđenim pravilima, koja nazivamo sintaksom. To su osnovni koraci pomoću kojih se identifikuju osnovne komponente nekog jezika.

Pošto je lingvistička terminologija specijalizovana i veoma složena, Trejger i ja smo uveli novi skup termina koji su primenljivi na sve vrste komunikacija, uključujući i jezik. Ovi termini označavaju tri glavna elementa poruke. To su: *skupovi, izolati* i *obrasci*. Skupovi (reči) su ono što najpre pada u oči, izolati (glasovi) jesu komponente od kojih su sastavljeni skupovi, dok su obrasci (sintaksa) način na koji se skupovi povezuju da bi im se dalo značenje.

Ideja da se kultura posmatra kao komunikacija pokazala se plodonosnom zbog toga što je pokrenula probleme o kojima se ranije nije razmišljalo i ponudila rešenja koja inače možda ne bi bila moguća. Korisno je već i to što je napravljena jasna distinkcija između formalnog, neformalnog i tehničkog, kao i što se razjasnilo da se kultura može razložiti na skupove, izolate i obrasce. Zanimljivo je napomenuti da se prvim proučavanjima materijalne kulture američkih Indijanaca u početku prišlo na ovaj način, ali su studije zatim zapale u metodološki ćorsokak, pošto u to vreme lingvistika još nije bila dostigla takav stepen razvoja da istraživačima može da pruži korisne analogije izvedene iz načina na koji jezik funkcioniše. Građa je, međutim, nagoveštavala da postoje stvari kao što je izolat, koje su nazivane crtama, i kombinacije koje se mogu uporediti sa rečima, koje su nazivane kompleksima crta.

Mnogi raniji pokušaji da se adekvatno prouči materijalna kultura propadali su zato što informanti, ako ih je uopšte bilo, nisu pravilno korišćeni tako da istraživač na terenu nije dolazio do dobrog osnovnog materijala za analizu. Rad na terenu bio

je ranije, a to je često slučaj i danas, nekako uvek opterećen kulturom samog naučnika.

Slično filozofima i alhemičarima u prošlosti, koji su za pravim stvarima tragali na pogrešan način, mnogi savremeni antropolozi tragaju za blokovima od kojih se gradi kultura. Koristeći kao model fonemu (blok od koga se gradi jezik), oni su pokušali da otkriju njen ekvivalent u kulturi, pretpostavljajući pri tom da je kultura entitet kakav je i jezik. Mnoga od tih nastojanja počivala su na nepotpunom razumevanju foneme. U stvari, fonema je skupina alofona koje izvorni govornik nekog jezika može da prepozna. Glas *a* kako ga izgovara stanovnik Nove Engleske u reči *pather*, zajedno sa svojim regionalnim varijacijama, predstavlja jednu fonemu. Glas *p* na početku engleskih reči *pip* ili *pop* u stvari se razlikuje od tog istog plasa na kraju ovih reči, ali su ipak oba alofoni (prepoznatljive varijante) foneme *p*.

Kao i svi drugi izolati, fonema je apstrakcija koja se odmah, čim se izdvoji, pretvara u skup. Pošto to antropolozi nisu razumeli, fonema nije predstavljala podesan model za ostali deo kulture. Fonema takođe predstavlja samo jednu strukturnu tačku u visoko specijalizovanom sistemu komunikacije. Nikada se ne isplati praviti neku analogiju samo na osnovu strukturnih tačaka, ne povezujući ih sa funkcionisanjem celog sistema. Naučnik pri tom mora da bude dosledan i da, ukoliko želi da koristi lingvistički blok kakav je fonema, upotrebi i sve ostale u tom sistemu. Izgleda da lingvistička analiza zahteva izvesnu adaptaciju pre nego što može da se koristi kao model za ostale kulturne sisteme. Sledeća poglavlja biće posvećena, razradi onoga što se podrazumeva pod terminima izolat, skup i obrazac, upotrebljenim umesto izraza fonema, morfema i sintaksa koji se koriste u lingvistici.

VI

SVEPROŽIMAJUĆI SKUP

Prema opštem pravilu — skup je grupa od dve ili više sastavnih komponenti koja se uočava kao odvojena od ostalih. Materijalni predmeti, kao što su stolice, stolovi, klupe i mnoštvo drugih skupina stvari, mogu se smatrati skupovima. Isto se odnosi i na reči, periode vremena, posebne mere (kao što je milja) i upravljačka tela, da pomenem samo nekoliko manje opipljivih pratilaca života koji se uklapaju u našu definiciju. Pošto postoje različiti tipovi skupova — formalni, neformalni i tehnički — neke od njih je lakše percipirati od drugih. Na primer, formalni skupovi su stvari koje ljudi uzimaju zdravo za gotovo i koje im izgledaju prirodne: reči, zgrade, vlade, porodice, dan, mesec i godina. Pa ipak, svi se oni raspadaju kao skupovi čim počnemo da ih posmatramo na tehnički način. Tako ne možemo misliti o rečima bez jezika, zgradama bez civilizacije, vremenu bez perioda.

Bez obzira na to o kome nivou se radi, skupovi se retko percipiraju izolovano. Oni se obično pojavljuju u kontekstu i kao jedna od mnogih u nizu sličnih ili srodnih stvari. U međukulturnoj situaciji, prva stvar koju čovek nauči o drugom društvu jeste postojanje izvesnih formalnih skupova. Oni se ili odmah ističu, ili su toliko očigledni da ih je teško prenebregnuti. Pa ipak, u mnogim slučajevima, došljak nikada ne ode dalje od ovog prvog koraka. Na primer, on može da nauči mnogo reči (ili skupova) stranog jezika, ali da i dalje upotrebljava lingvističke

izolate svog maternjeg jezika — što mu daje stranački izgovor. Štaviše, on može, a da toga ne bude svestan, da uklapa strane reči u konstrukcije ili obrasce sopstvenog jezika— što njegove misli čini nejasnim. Da uzmemo drugi primer. *Mi* u Americi sve marke kola nazivamo automobilima, dok se u nekim delovima arapskog sveta samo jedna marka, i to »Kadilak«, smatra automobilom. U takvim slučajevima stranac, to jest Arapin, misli da je savladao skup koji je potpuno različit od onih koji su mu poznati i ima iluziju da je shvatio drugu kulturu. U stvari, on je učinio samo prvi, nesiguran korak. Da bi čovek ovladao stranom kulturom, potrebno je da zna da se služi njenim obrascima i izolatima isto tako kao i njenim skupovima.

Skupovi su ograničeni jedino brojem mogućnih kombinacija njihovih izolata i obrazaca. Pokušaj da se ovlada stranom kulturom na taj način što će se naučiti što više skupova predstavlja uzaludan posao. Nije teško nagomilati skupove u svesti, ali je veoma teško dešifrovati jedan obrazac. Razgovarati o skupovima ne pominjući obrasce je što i govoriti o ciglama ne uzimajući u obzir kuću. Otuda, iako je ovo poglavlje uglavnom posvećeno skupovima, neophodno je često se osvrtati i na pojam obrazaca.

Ako čovek može da prepozna neki obrazac, onda nije od naročitog značaja kakva konkretna zbivanja percipira. U stvari, ta zbivanja mogu da budu i vrlo raznolika, pa da ipak pripadaju istom obrascu, upravo onako kao što kuća ostaje kuća bez obzira na materijal od koga je sagrađena. Širom Bliskog istoka, na primer, cenkanje predstavlja osnovni obrazac koji se veoma razlikuje od radnje koja se naziva istim imenom u našoj kulturi. Mi prepoznajemo ono što može na prvi pogled da se uoči (recimo arapske metode cenkanja), pa nam se čini da se radi o istoj stvari. Ništa nije dalje od istine. Naša prva greška leži u oceni značaja cenkanja na Bliskom istoku i uloge koju ono igra u svakodnevnom životu. Amerikanci preziru čoveka koji se cenjka. Cena je važna samo kada se trguje kućama ili automobilima.

Za Arape, naprotiv, cenkanje predstavlja ne samo način da se ubije vreme, već i tehniku međuljudskog saobraćanja. Međutim, nije samo značaj koji se na Bliskom istoku pripisuje cenjkanju drukčiji, već je drukčiji i obrazac.

Čim prvi put kročimo na tle neke arapske zemlje, uočavamo niz interakcija koje nas podsećaju na cenkanje. U stvari, mi uočavamo skupove: radnje, pokrete, podizanje tona glasa, viku, povlačenje, prebiranje po robi. Posmatrajući, mi i ne razmišljamo o tome koliko se ovaj naizgled poznati obrazac razlikuje od našeg. Amerikanac pita: »Koliko da ponudim?« Ono što on ne zna jeste da postoji nekoliko cena. Kao što Eskimi imaju nekoliko različitih reči za sneg, Arapi imaju nekoliko različitih cena, od kojih svaka ima svoje značenje. Američki obrazac sastoji se u tome da oba partnera prilikom trgovanja imaju neiskazane cene iznad, odnosno ispod kojih neće da idu, i jednu iskazanu cenu koja ima neku vrrstu utvrđene veze s pomenutim neiskazanim cenama. Detaljniju analizu svega ovoga izložiću u osmom poglavlju.

Da se sada vratimo skupovima. Najvažnije što treba upamtiti jeste da oni najpre padaju u oči, da im je broj ograničen, a da interpretacija njihovog značenja zavisi od poznavanja obrazaca u kojima su upotrebljeni.

Međutim, ima još nekih uopštavanja koja se mogu napraviti u vezi sa skupovima. Ona mogu biti od koristi istraživačima na terenu, pošto vode dubljim obrascima.

Veliki deo rečnika jedne kulture posvećen je skupovima. Prelistavajući rečnik, možete dobiti grubu predstavu o sadržini te kulture i o stvarima koje se u njoj cene. Činjenica da mi imamo samo jednu reč za sneg, dok ih Eskimi imaju nekoliko, vrlo je značajna. Visoko razvijen tehnički rečnik odražava tehničku kulturu. Amerikanci danas i ne razmišljaju o tome da su im reklame pune reči koje su nekada poznavali samo stručnjaci,

reči kao što su *hlorofil, termonuklearni, hloromicetin, kardiovaskularan* i slično.

Isti skup može da bude različito *valorizovan.* Latinoamerikanac, ako je recimo iz Venecuele, verovatno će upitati zašto se mi toliko trudimo oko tako prljavih i neprijatnih objekata kakvi su sanitarni uređaji u kući. Možda će ga interesovati i zašto postavljamo klozetsku šolju u kupatilo. U Japanu se, da uzmemo drugi primer, izuzetno cene osećanja. Japanci ih nazivaju *kimochi* ili *dojo.* Logika, kako je mi shvatamo, ne ceni s bogzna koliko. Naše, pak, vrednovanje ova dva skupa skoro je obrnuto od japanskog.

Srodni skupovi takođe se sastoje od različitih komponenti u različitim kulturama. Kad mi kažemo »porculanski servis«, u prvom redu mislimo na činije, šolje i tanjiriće, i to sve od istog materijala i istog dizajna. U Japanu nije tako. Jedan od mnogih servisa koje sam video u modernim robnim kućama i u Ginzi bio je »servis za kafu« u jednoj kutiji. Sastojao se od pet šolja, pet tanjirića, pet kašičica (sve od porculana), jedne aluminijumske cediljke (kakve mi imamo u kuhinjama), jednog staklenog vrča za pavlaku i jedne obične posude za šećer sa plastičnim poklopcem. U Americi, ni najbujnija mašta ne bi mogla da zamisli servis koji se sastoji od ovako raznorodnih predmeta.

Druga važna stvar jeste to što su isti skupovi u različitim zemljama *različito klasifikovani.* Ova okolnost nam još više otežava da se snađemo i stvara u nama iluziju da se upoznajemo s nečim novim. U engleskom jeziku imenice nisu klasifikovane prema rodu. U arapskom jesu, pa otuda morate znati rod određene imenice da biste je pravilno upotrebili. Mi, s druge strane sve klasifikujemo kao živo i neživo, što znači da bi, recimo, stanovnik Trobrijandskih ostrva, koji ne pravi ovu razliku, morao svaki put kad nešto pomene da razmisli da li je to živo ili nije. Iste teškoće imali bi sa našom klasifikacijom životinja i povrća, pošto on zamišlja povrće kao životinje i ono, po njemu,

može da pređe iz jedne gradine u drugu. (Dobar baštovan je za njega kao pastir koji je u stanju da zadrži svoje povrće kod kuće, pa čak, možda, poneko da dovabi iz susedove bašte da pređe u njegovu.)

Engleski jezik ima takođe brojive i nebrojive imenice. Nebrojive su, na primer, pesak, sneg, brašno, trava. Brojive su, recimo, čovek, pas, naprstak, list. Stranac uvek mora da nauči, i to često napamet, koje su imenice brojive, a koje nisu. List jeste, trava nije; u tome nema neke dosledne logike, to jest nije uvek jasno zašto određena imenica pripada jednoj, a ne drugoj kategoriji. U stvari, uglavnom sve skupove treba učiti običnim ponavljanjem da bi se ovladalo njihovom upotrebom. Rečnik, bez obzira o kakvom se radilo, uvek mora da se pamti.

Dalje, mi razlikujemo stanja stvari — što će reći, znamo da li su ona aktivna ili pasivna. Takođe ima varijacija u načinu na koji se osoba koja govori odnosi prema prirodnim događajima. Mi Amerikanci kažemo »Videćemo se kroz jedan sat«. Arapin se pita »Kako to *kroz*, kao da je sat neka prostorija kroz koju se može proći?« Arapski sistem je, po njemu, logičniji; on kaže: »Videćemo se *pre* jednog sata«, ili »Videćemo se *posle* nedelju dana.« Mi izlazimo *na* kišu. Arapi izlaze *pod* kišu.

Skupovi nisu samo klasifikovani, već i rastavljeni na dalje kategorije. Analiza broja skupova u datoj kategoriji može ponekad da pokaže relativni značaj jednog sastojka u čitavoj kulturi. Prva osoba koja je naučno progovorila o ovoj crti bio je Franc Boas (Franz Boas), koji je analizirao upotrebu više različitih »imenica« za označavanje različitih stanja snega kod Eskima. Čovek može da dobije neku predstavu o značaju žene u našoj kulturi ako prouči upravo neverovatan broj sinonima za ženu, naročito mlađu: lutkica, suknja, cica, riba, mačka — da pomenemo samo nekoliko. Svi ti izrazi pokazuju različite varijante, odnosno suptilne distinkcije na vrednosnoj lestvici.

Još jedan atribut skupova — a on proizlazi iz onoga što je dosad rečeno — čini to što su oni skoro uvek svrstani po vrednosti u okviru svoje kategorije. Naravno, ovo svrstavanje varira od mesta do mesta. U SAD, belci su vrednija bića od crnaca. U Liberiji je obrnuto. Kod finih časovnika, zlato ima veću vrednost od čelika kad su u pitanju elegancija i društveni položaj. Ako se radi o nekom sportisti, onda čelik može da ima prednost nad zlatom. Za američkog potrošača »Kadilak« je iznad »Bjuika«, a ovaj iznad »Ševroleta«.

U stvari, rangiranje skupova je tako suptilna stvar da nalaže konkretnost u pristupu. Nije dovoljno reći da se skupovi rangiraju. Kategorije rangiranja, koje i same otkrivaju postojanje obrazaca, podjednako su važne. U suštini, postoji tri različita načina na koja se skup može rangirati: a) formalno, kao tradicionalni sastojak sistema u kome su skupovi svrstani po vrednosti (olovo, bakar, zlato, platina); b) neformalno, u skladu sa ukusom posmatrača ili zahtevom situacije (malo, srednje i dobro pečena šnicla; crveno, zeleno, plavo, žuto); c) tehnički, kao tačke u jednom obrascu: »Krompir je danas 5 dolara, a juče je bio 4,95«. U ovom slučaju obrazac je zakon ponude i potražnje. Na Trobrijandskim ostrvima nešto što je dosta ukusno za jelo, kao što je *yam*, svrstava se prema sasvim drukčijem obrascu. On se rangira prema veličini, obliku, vremenu branja i prema tome kome je namenjen. Pri tom ponuda i potražnja nemaju nikakve veze sa rangiranjem.

Amerikanci *tretiraju boje* u *celini* neformalno — to znači situaciono. Možemo upotrebiti malo žute ili crvene, ili žute i crvene da osvežimo izgled nekog sivog zida. Malo je verovatno da ćemo žutu i crvenu staviti jednu uz drugu. Boje same po sebi imaju malo ili nimalo vrednosti. Ako je imaju, nečiji ukus predstavlja jedini kriterijum. U Navaho-Indijanaca situacija je potpuno drukčija; boje su rangirane, kao što mi rangiramo zlato i srebro, ali na mnogo drastičniji način. Neshvatanje ove činje-

nice zadalo je mnogo teškoća vladinim službenicima koji su pre više godina radili sa Indijancima. U nastojanju da Indijancima donesu »demokratiju«, ovi dobronamerni ljudi pokušali su da uvedu i sistem glasanja kod Navaha. Na žalost, veliki broj Navaho-Indijanaca bio je nepismen, pa je neko došao na ideju da se raznim bojama obeleže različiti kandidati za plemenski savet, tako da je Indijanac trebalo samo da dođe na glasačko mesto i precrta boju koju želi. Pošto je plava boja dobra, a crvena loša, možete naslutiti kakav je bio rezultat glasanja. Danas se koriste fotografije kandidata na glasačkim listićima.

Mada ljude na zapadu obično impresioniraju veliki brojevi, a broj 13 ih odbija, danas su svi brojevi podjednako dobri, pošto je sujeverje iščezlo. Brojevi dobijaju neko značenje jedino u tehničkom kontekstu. Japanci, međutim, imaju brojeve koji znače sreću, bogatstvo, bankrotstvo i smrt. Ta činjenica komplikuje japanski telefonski sistem. Dobri brojevi imaju visoku cenu, loši se dodeljuju strancima.

Sasvim je jasno, dakle, da jedna od razlika između kultura koja se lako percipira jeste kategorija kojoj se pripisuje neki skup. Dalje, ono što je, takođe, uočljivo, kada je skup već svrstan, jeste na koji način se njemu pristupa: formalno, neformalni ili tehnički.

Dakle, mogli bismo istaći da jedino značenje koje se može pripisati skupovima kao takvim jeste ono koje možemo nazvati *demonstracionim:* ovo je »pas«, to je »čovek«, ono je »avion«. Skupovi su inače neutralni. Međutim, oni u obrascima dobijaju raznovrsne, složenije tipove značenja. Najiscrpnija analiza skupova u obrascima obavlja se u istraživanjima na području semantike, naučne discipline koja se bavi značenjem reči u raznim kontekstima. Iako se na polju semantičkih istraživanja dosta uradilo, preostaje da se uradi još mnogo. Osnovni nedostatak ovih istraživanja u njihovom sadašnjem obliku jeste okolnost da se obrasci u njima uzimaju zdravo za gotovo.

VII

VARLJIVI IZOLAT

Ako je *skup* aspekt postojanja koji je najlakše uočiti, a *obrazac* organizacioni plan koji mu daje značenje, *izolat je varljiva apstrakcija*, skoro privid. To je elemenat od koga se gradi skup, pa ipak, paradoksalno, onog trenutka kad čovek počne izbliza da analizira skup tražeći njegove izolate, razlika između skupa i izolata iščezava. U stvari, izolati se pokažu, ali čim se jasno uoče, pretvaraju se u skupove na svom nivou. Ovaj prelaz od skupa ka izolatu, pa ponovo ka skupu, veoma je značajan. On postavlja bezbrojne probleme pred naučnika, pošto se, kad god do tog prelaza dođe, menja cela perceptualna struktura. Čak i poznati skupovi postaju nešto drugo. Uzmimo, na primer, skup koji nazivamo »reč«. Kad se on razbije na svoje komponente, glasove, koji su izolati, vidimo da je ona prvobitna reč nestala zauvek. Svaki laik primećuje ovu pojavu kad počne da se igra glasovima neke reči, zanemarujući samu reč. Kada lingvist, operišući na mnogo prefinjeniji način, počne da beleži i klasifikuje glasove u traganju za izolatima, on shvata da, pored vokala i konsonanata, postoje skupovi neformalnih konstanti, kao što su naglasak, visina tona i intonacija. Na osnovu toga dolazi do zaključka da se reč ne razgrađuje i gradi onako kako je on mislio. Umesto reči, uočava čitav niz novih skupova.

Izgleda da se na ovu dilemu može primeniti analogon principa neizvesnosti u fizici. Taj princip neizvesnosti kaže da su posmatrač i njegov instrument tesno povezani sa pojavom koju posmatraju i da sam čin posmatranja menja uslove posmatranja.

Što se naše lingvističke komponente preciznije ispituju, to ranija posmatranja postaju apstraktnija i nepreciznija. Drugim rečima, kad god imamo posla s kulturnim podacima, *čovek može biti jednovremeno precizan samo na jednom analitičkom nivou i to samo za tren*. Ja to nazivam »kulturnom neodređenošću«.

Kada čovek posmatra izvanredni poredak koji neprestano otkriva priroda, ne treba da se iznenadi što, čim počne da traga za izolatima u određenoj kategoriji skupova, kao što su glasovi u rečima, dolazi do jednoobraznosti koja se ponavlja. Na našu sreću, zahvaljujući tome, nešto što bi inače bilo beskonačno postaje konačno. Od samog početka čovek zna da će ono za čim traga na kraju ispasti neka diskretna *kategorija* skupova. Razmatrajući jezik, na primer, polazi se od pretpostavke da se od ograničenog broja glasova mogu proizvesti sve reči. Takođe smo naučili da postoji »*sistem* glasova« za svaki jezik i da su oni koji tim jezikom govore obavezni da se pridržavaju sistema svoga jezika. Zbog toga prvi jezik koji čovek nauči vrši uticaj na sve sledeće i daje im svoj akcent. Ta obaveznost u jeziku *nije* sadržana u skupovima, već u izolatima i obrascima. Skoro svako može da reprodukuje izolovano glasove jednog jezika, ali većina nailazi na teškoće kad treba da ih sastavi u reč. I kada pokušaju, oni izmene glas — toliko je jaka postojeća navika.

Kada naučnik, bez obzira kojom se specijalnošću bavi, krene u potragu za izolatima, on zna da će na kraju naići na *sistem*, koji ima redosled i obrazac, i da njegov posao neće trajati u nedogled. Doći će vreme kad će ovladati tim sistemom i moći da ga opiše. Onda će moći i da ga prenese drugima, a čineći to, stvaraće nove sisteme, kao što su sistemi pisma i pisanja, ili kodifikacije sistema zakona — da pomenemo samo nekoliko čovekovih intelektualnih tvorevina.

Cilj istraživača koji se bavi pojavama vezanim za čoveka jeste da otkrije obrasce izolata koji postoje skriveni u čovekovom

mozgu, senzornom aparatu i mišićima. Ovi sistemi se ne mogu otkriti običnom upotrebom aparata i preciznih mernih instrumenata. Kod njih postoje mnoga odstupanja i veliku ulogu igra čovekova sposobnost da *prepozna obrasce i odgovori na njih.* Ako naučnik ima nameru da koristi aparate, mora to da čini uz toleranciju odgovarajuću analiziranom materijalu i na nivou na kome se ta analiza vrši. Ako preteruje u preciznosti, iskrsavaju delovi sistema koji još izmiču analizi. Ono što je važno jesu distinkcije koje prilikom govora pravi izvorni govornik i one koje prima njegovo uho. One su uvek iste. Sačinjavaju njegov skriveni sistem, onaj koji on deli sa hiljadama, ako ne i milionima drugih. Istraživača se ne tiču individualne varijante, situacione razlike, dijalekti, niti defekti u govoru: njega interesuje sistem koji omogućava da se ljudi sporazumevaju čak i kad nedostaje neki važan deo govornog aparata, kao što su zubi. Ono što on želi jeste otkrivanje strukturnih tačaka oko kojih se formira ponašanje i koje se uočavaju kao srodne ili se smatraju istim. On traga za onim što omogućava svim normalnim učesnicima jedne kulture (ne u procentu od 90% ili 80%, već svima) da prave razliku između sadržine A i sadržine B. Ove sadržine mogu biti konverzaciona udaljenost između dva lica, vreme provedeno u čekanju na nekom uglu ili u nekoj čekaonici, ili bilo šta u jednoj kulturi što za njene učesnike ima neko značenje.

U stvari, postavljanje pitanja šta je to što omogućava ljudima da prave razliku između A i B istog časa se pretvara u pitanje od čega se sastoje A i B. Ovu potrebu da se pitanje nanovo formuliše dugujemo činjenici što subjekt nije u stanju da precizno kaže kako uopšte pravi distinkcije. Međutim, on može da kaže da li su A i B isti ili različiti. Zadatak naučnika je da analizira ovu razliku i na taj način otkrije skriveni sistem informanata.

Uobičajena procedura jeste korišćenje kontrastnih parova skupova, zatim uzimanje razlika par po par, dok sve distinkcije ne budu identifikovane. Na primer *pit* je različito od *pat*, *tit* od *tat*. Pošto su početni glas *p* i završni glas *t* konstanta sadr-

žana i u *pit* i u *pat*, jedina varijabla je kratko *i* i *a*. Isto važi i za *tit* i *tat*, *bit* i *bat* itd. Kad čovek ima ovu informaciju, mogućno je konstruisati hipotezu da su glasovi *i* i *a* izolati i da će ih izvorni govornici razlikovati. Dalje, ako jedan glas zameni drugi u nekoj reči, reč će se promeniti. Od ove tačke nadalje, naučnik je suočen samo s rutinskim radom. On nastavlja svoju analizu, zadržavajući sve što je konstantno osim varijable, koju pokušava da izdvoji. Temeljito pretresa reprezentativni uzorak »reči« datog jezika, sve dok se ne pokaže da su identifikovane sve značajne distinkcije koje pravi izvorni govornik. U govornom engleskom ima 45 varijabli, koje u kombinaciji formiraju sve skupove i njihove kombinacije; 9 vokala, 3 poluvokala, 21 konsonant, 4 akcenta, 4 visine tona i 4 junkture. U sistemu pisanja postoji samo 26 varijabli — 26 slova alfabeta — zatim zarezi, tačke i znaci pitanja.

Da sumiramo ovaj razgovor o izolatima: sasvim je jasno da je izolat teško opisati, pošto su, po definiciji, izolati apstrakcije. Međutim, koncept izolata, ili bloka, izgleda da je integralni deo ljudske komunikacije na svakom nivou. Štaviše, izolati su nešto što čovek stalno nastoji da otkrije i analizira, svesno ili nesvesno. Termin izolat se takođe koristi zbog svoje podesnosti da označi onu vrstu konstituente od koje su sastavljene sadržine, a isto je tako i oznaka analitičkog nivoa. Uprkos svojoj sklonosti za stapanjem, izolati i skupovi su potpuno različiti u mnogom pogledu. Broj izolata je ograničen, dok su skupovi ograničeni mogućnim shemetizovanim kombinacijama izolata. Oni su povezani u sistem i postaju skupovi samo ako se iz toga sistema izdvoje. S druge strane, skupovi mogu da se uoče i njima se može manipulisati i izvan njihovih sistema, ali svoje značenje izvode iz konteksta u kome se javljaju. Za razliku od skupa koji je jasno uočljiv, izolat je apstrakcija zbivanja što se grupišu oko neke norme koju priznaju pripadnici jedne kulture. Stvarna razlika između dva bliska izolata može biti manja no što je

raspon varijacija u okviru norme svakog od njih; obrazac u kome se javljaju omogućuje ljudima da ih razlikuju. Na primer, oni koji govore meksičku varijantu španskog jezika, ne mogu da razlikuju *i* kakvo se nalazi u engleskoj reči *dish* i *i* koje se nalazi u engleskoj reči *feet*. Za njih su to varijante istog glasa. Kada govore, oni nikada nisu načisto koji su od ova dva glasa izgovorili.

Da bi se proverilo da li je neki elemenat u nekoj grupi izolat treba zadržati sve što je konstantno i slobodno varirati taj elemenat. Ako se menja značenje grupe, onda je taj elemenat izolat. Način na koji čovek završi jedan iskaz, na primer, može od tog iskaza da napravi tvrdnju ili pitanje, zavisno od toga da li se ton glasa spušta ili podiže. Uzlazna modulacija na kraju neke rečenice jedan je izolat, a silazna drugi. Ovo se odnosi na engleski i neke jezike njemu srodne, ali nije univerzalna pojava. Varijanta ovog testa jeste ustanovljavanje onoga što se stalno menja, dok pri tome sve drugo posmatrano izgleda konstantno. Ako ova varijacija povlači i promenu značenja, onda je ta varijabla obično izolat.

Do sada je izolat prvenstveno prikazivan kao sastavni deo skupa. On je takođe jedan od ključnih elemenata obrasca. Štaviše, danas se može reći da se onaj istraživački rad koji je obavljen sa izolatima, a koji je nekada smatran tako trivijalnim, pokazao od presudnog značaja za analiziranje obrazaca. Izolat obezbeđuje prelaz od skupa ka obrascu i on je *osnovno sredstvo za diferenciranje obrazaca*. Izolat, do koga se tako teško dolazi i koji se teško definiše, sada je ključ za veliki deo analiza komunikacije, pošto funkcioniše na tri nivoa, i to na tri razna načina: na nivou skupa, kao komponenta (k-o-l-a-č — kolač): na nivou izolata, kao skup (*svaki glas* se sastoji od delova) koji fonetičar analizira; na nivou obrasca, kao diferencijalni činilac obrazaca. Tako nekoga ko nije u stanju da na početku reči razlikuje *V* od *W* često po shemi svrstavamo u Skandinavce.

VIII
ORGANIZACIONI OBRAZAC

Obrasci su ona implicitna kulturna pravila pomoću kojih se raspoređuju skupovi u smisaone celine. Do sada se veoma malo znalo o obrascima i o njihovom funkcionisanju. Istina, mogla su biti navedena pravila koja važe za mnoge druge aspekte kulture, ali nije postojala teorija koja objašnjava nastajanje obrazaca, niti se znalo kako ih valja analizirati i opisivati.

U vezi s tim, objasniću nekoliko stvari koje su ranije bile samo pomenute. Neke od njih duboko zadiru u naše sisteme verovanja i predstavljaju radikalno napuštanje dosadašnjeg načina mišljenja i delovanja. Najosnovnije je da u domenu apstraktnog ne postoji »iskustvo« kao kategorija odvojena od kulture i od nje različita. Kultura ne proizlazi iz iskustva, niti je ona ogledalo iskustva. Štaviše, ona se ne može ni testirati pomoću nečeg tako tajanstvenog kao što je iskustvo. *Iskustvo je nešto što čovek projektuje na spoljni svet onako kako ga prima, u obliku koji determiniše kultura.*

Druga osnovna stvar koju želim da naglasim jeste da postoje zakoni koji upravljaju obrascima: zakon redosleda, zakon izbora i zakon slaganja.

Ideja da je čovek kao kulturno biće sputan skrivenim pravilima i da ne gospodari svojom sudbinom može na neke delovati kao šok. Međutim, jedno je potpuno jasno, a to je da čovek ostaje sputan sve dok ne upozna prirodu skrivenih staza koje mu kultura pruža. Na tradicionalna pitanja o slobodi volje,

determinizmu i čovekovoj individualnosti, koje je običan građanin sklon da postavi kad se susretne s idejom o svetu skrivenih pravila, antropolog može dati ubedljiv odgovor. Naravno, postoje pobude koje izgledaju samonikle, ali čak i njih kultura radikalno menja, tako da dejstvuju pod kontrolom. Muškarac kome se neka žena dopadne može poželeti da joj zakaže sastanak. On odlučuje o tome da li će to učiniti ili neće. Međutim, ono o čemu on ne može potpuno da odlučuje jeste to kako će joj se obratiti, koju vrstu poklona će izabrati, u koje vreme sastanak zakazati, šta će obući, a postoji i činjenica da se u SAD i volja žene poštuje. Današnjem Amerikancu se ne čini normalnim osveta braće u slučaju njegovog sastanka sa ženom koji njena porodica nije odobrila, niti može da mu padne na pamet da ona svoju vezu s njim može platiti glavom. To nisu »alternative« koje mu padaju na um dok bira obrazac između onih koji mu stoje na raspolaganju. Ubistvo žene i osveta nad muškarcem spadaju u okvire očekivanog ponašanja u manje evropeiziranim delovima arapskog sveta. Ova vrsta primera je prilično jasna i mnogo puta je korišćena kao argument, a isto toliko puta i odbacivana. Mi smatramo »divljaštvom« ubistvo sestre samo zato što je bila prisna s nekim muškarcem. Ono što mi često ne znamo i teško prihvatamo jeste da se takvi obrasci uklapaju u šire opšte obrasce i da ono što se štiti nije sestrin život (iako je braća vole), već jedna institucija u žiži života, bez koje bi društvo propalo ili se radikalno promenilo. Ta institucija je porodica. Na Bliskom istoku porodica je veoma značajna, jer su porodice povezane u jedan funkcionalan kompleks. Mreža pravila (i obaveza) koja uz to ide vrši mnoge funkcije koje u nas vrši vlada. Sestra predstavlja svetu vezu između porodice i, kao sudije u našoj kulturi, ona mora da bude besprekornog vladanja. Zato je obično potrebno obratiti veću pažnju na upadljive razlike u ponašanju, jer one često kriju fundamentalnije razlike ili izrastaju iz njih, a mi ove poslednje upravo počinjemo da

proučavamo: to su razlike koje kontrolišu ponašanje na način o kome nikada nismo ni sanjali; one nisu konvencije koje podrazumevaju izbor, već pravila koja su toliko konstantna da se pravilima uopšte ne smatraju.

Bendžamin Vorf (Benjamin Whorf), ispitujući jezik, ukazao je na duboka pravila koja kontrolišu i mišljenja i ponašanje. On je, u stvari, prvi na tehnički način govorio o implikacijama razlika u čovekovom doživljavanju svemira. Donedavno se verovalo da je *iskustvo* ono što je svim ljudima zajedničko, bez obzira na kulturu. Sada, međutim, izgleda da stoji pod sumnjom tvrdnja da je iskustvo zajedničko ili da postoji *konstanta* koju je mogućno nazvati iskustvom u smislu da se sve može meriti, ili o svemu rasuđivati. Pre bi se moglo reći da su sve kulture povezane na nivou obrasca. Ima sve više dokaza o tome da čovek nema direktnog dodira s iskustvom samim po sebi, već da tu posreduje izvestan skup obrazaca koji kanališu njegova osećanja i misli, dovodeći do toga da on reaguje na jedan način, dok će neko drugi, ko ima drukčiji osnovni skup obrazaca, reagovati u skladu sa svojim iskustvom.

Amerikanac i Španac, kad se nađu na koridi, pružaju nam poznati primer kako se isti skup okolnosti može doživeti različito. Amerikanac doživljava strah kakav bi osetio da je sam u areni; Španac se, pak, poistovećuje s matadorom i uživa u njegovoj veštini. Ili, drugi primer: odnos prema brutalnoj činjenici smrti. Kora Diboa (Cora du Bois), poznati antropolog, tvrdi da narod Alora smatra nekoga mrtvim mnogo pre nego što bi to Evropljani učinili i u mnogim slučajevima polaže u grob ljude koje mi još smatramo živima. Ralf Linton (Ralph Linton), govoreći o plemenu Tanala s Madagaskara, opisuje kako se ono što mi nazivamo smrću kod njih shvata kao dobijanje *novog* statusa koji podrazumeva i dalje aktivno sudelovanje u životu. Žena mora prvo da se razvede od pokojnika ako namerava da stupi u novi brak. Veliki deo ovde iznetog čitalac

će možda prokomentarisati rečima »Pa da, sasvim prirodno, ti ljudi i ne mogu drukčije, zaostali su, ne znaju ništa, nauka im je strana. Oni nisu toliko napredovali kao mi. Ništa se drugo i ne može očekivati od divljaka.« Na to se može odgovoriti: »To bi značilo da su život i smrt objektivno iskustvo koje bi zbog toga trebalo da bude svuda identično, bez obzira na kulturu«. Činjenica je, međutim, da to nije tako.

Vorfa je interesovala nesvesna priroda osnovnih pretpostavki na kojima se zasnivaju mnoge naše akcije. On dodiruje to pitanje u članku »Nauka i lingvistika«:

Mi pažljivo ispitujemo i proučavamo prirodu na način koji određuje naš maternji jezik. Kategorije i tipovi koje izdvajamo iz sveta pojava ne postoje u tom obliku, njih posmatrač ne može odmah uočiti; naprotiv, svet nam se ukazuje kao kaleidoskopska bujica utisaka koje naš duh treba da sredi — i to uglavnom pomoću lingvističkog sistema koji u našem duhu postoji. Mi pristupamo nekoj vrsti metodičnog razlaganja prirode, zatim je organizujemo u vidu pojmova i pritom joj dajemo značenja u skladu s konvencijom koja određuje naš pogled na svet, konvencijom koju priznaje naša govorna zajednica, kodifikovan u obrascima našeg jezika. Ta konvencija je, naravno, implicitna i neizrečena, *ali je ona apsolutno obavezna*. Mi uopšte ne možemo govoriti ako se ne povinujemo organizaciji i klasifikaciji činjenica koje ta konvencija propisuje.

Ovo je veoma važno za modernu nauku, jer znači da *pojedinac nema slobodu da opisuje prirodu potpuno nepristrasno* već je ograničen na izvesne načine interpretacije, čak i ako misli da je slobodan.

U jednom drugom članku pod naslovom »Lingvistika je egzaktna nauka«, Vorf nastavlja:

... svi mi imamo iluziju o govoru, iluziju da je govor potpuno nesputan i spontan i da prosto »izražava« sve ono što želimo da izrazi. Ta obmana potiče od činjenice što su obavezne

forme u okviru prividno slobodnog toka govora u toj meri imperativne da im se i onaj koji govori i onaj koji sluša pokoravaju nesvesno, kao kakvom neumitnom zakonu *prirode.*

Implikacije ovakvih postavki odista zadiru veoma duboko. One između ostalog znače da mi, kada počnemo da razumevamo druge ljude jer smo ovladali njihovim jezikom, još uvek nailazimo na prepreke koje nas od njih razdvajaju.

Pa ipak, postoji način da se te prepreke savladaju.

U smislu mog ranijeg izlaganja o skupovima i izolatima, najjednostavnija definicija obrasca do koje se moglo doći bila je ova: obrazac je takav raspored skupova koji ima značenje. Ali treba reći i to da obrazac ima značenje samo ako se analizira na svom nivou. Na primer, fonema je raspored skupova koji ima značenje za lingvistu, ali ne i za nestručnjačka. Ukusno dekorisana dnevna soba predstavlja raspored skupova koji nešto znači ženama koje pripadaju jednom krugu i znaju šta je ukusno. Muškarci će verovatno tu istu odaju posmatrati kao skup, videće je kao jednu stvar i odgovoriće na opšti utisak. Ono što oni ne vide, a što mnogim ženama pada u oči, jeste detalj. Detalj u obrascu je ono što jednoj ženi tako mnogo kazuje o drugoj. Za većinu ljudi konj je konj, dok iskusni trener gleda na niz skupova kao što su visina, težina, dužina trupa, volumen grudnog koša, oblik vrata i glave, držanje, kvalitet dlake, kopita, način hoda. Za nestručnjaka ove karakteristike predstavljaju izolate, ali stručnjak sa većim iskustvom vidi ih u svetlosti tog svog iskustva. On ih u sebi nabraja da bi dobio konačan rezultat. To znači, postavlja posmatranog konja u obrazac naporedo s drugim konjima koji su mu slični, upravo onako kao što degustator ocenjuje »osobine« nekog vina. Važno je zapamtiti da se obrazac *vidi* kao obrazac jedino ako se ispituje na svom nivou i ako se taj nivo ne napušta.

Dati obrazac je uočljiv samo za izvesne kategorije ljudi. Muškarac vidi u jednoj odaji jedno, žena drugo, a sobarica

nešto treće. To znači da postoji neki odnos između ljudi i obrazaca. U stvari, grupe se mogu definisati pomoću odnosa njihovih članova prema izvesnom obrascu. Pripadnicima jedne grupe zajednički su obrasci koji im omogućavaju da uoče istu stvar, i to ih okuplja. U svetlosti ove analize potrebno je proširiti definiciju obrasca. Ona bi sada trebalo da glasi: obrazac je smisleni raspored skupova zajednički jednoj grupi ljudi.

TRI TIPA OBRAZACA

Početkom XX veka sve veći broj japanskih poslovnih ljudi počeo je da pristiže u Ameriku. Kao i svi putnici, imali su teškoća da se orijentišu. Jedan od njih je čak, kažu, napisao i knjigu namenjenu Japancima kojima se moglo desiti da se obretu u Americi. Prilikom tumačenja sledećeg pasusa treba imati na umu da je relativni društveni status ključ za mnogo šta u životu Japanaca. Taj hijerarhijski sistem je formalne prirode, a ipak su mnoga pravila tehnička. Stoga nije nikakvo čudo što autor počinje knjigu time da je život Amerikanaca krcat ceremonijama, toliko zapletenim da nijedan stranac nije u stanju da prodre u njih. On se, međutim, hrabro nudi kao vodič kroz taj lavirint, dajući primere kako se valja ponašati. Kada se dva američka biznismena sretnu, ističe on, digne se graja, jedan drugog tapše po leđima, a onda, skoro jednovremeno, obojica se mašaju za cigare i nude jedan drugog. I jedan i drugi prvo odbijaju, a na kraju cigaru uzme onaj koji ima niži društveni status.

Iako je ova analiza smešna, većina nas uočava obrazac. To je jedna neformalna shema u izumiranju. Ali mi takođe znamo i za onaj deo obrasca po kome je pravilo da stariji primi cigaru od mlađeg, ako ovome predstoji budućnost — što je mlađem znak da »stari« računa sa njim. Hijerarhija koju japanski posmatrač ističe u ovom obrascu otkriva drugi aspekt našeg načina života, koji u osnovi karakteriše samo prividni formalni

obrazac jednakosti. On ukazuje na činjenicu da mi isto tako imamo veoma složen neformalni sistem društvenog položaja. Podeoci na lestvici su brojni i tako iznijansirani da prosečna osoba može tim sistemom da se služi, ali ne može da ga objasni na tehničkom nivou. U mnogim skorašnjim američkim romanima, u koje spada i *Čovek u sivom odelu*, autori pokušavaju da opišu jedan segment toga sistema. Društveni položaj je u stvari crvena nit američkog romana. Jedna tema je sukob koji nastaje sučeljavanjem neformalnog sistema društvenog položaja i osnovnog obrasca jednakosti. Druga tema je vrtoglav uspeh pojedinca, njegovo prodiranje u nepoznate obrasce i kazna za nesnalaženje.

Prema formalnim obrascima u Americi, smehom se iskazuje radost, a plačem žalost. Štaviše, podvlači se da je ženama mnogo lakše i da se i smeju i da plaču. U Japanu, međutim, što mnogi Amerikanci dobro znaju, smehom se ne izražava uvek radost. Smeh može da znači i da je neka osoba u neprilici. Plač, takođe ne mora nužno da bude vezan za tugu. Kad god sociolog pokuša da dâ ilustraciju neformalnih obrazaca, nužno je ograničen na deo komunikacije iščupane iz konteksta, mora da ima posla s onima koji uživaju da mu kažu: »Znate, u Americi postoje i suze radosnice«. Ništa tačnije od toga. Ali mi ipak mislimo da je »prirodno« da čovek plače kad je tužan a smeje se kad je radostan. Srećom, kao što sam istakao, formalni obrasci dopuštaju mnoga odstupanja u izražavanju. Svi oni kojih se to tiče obično dobro znaju okvire tih odstupanja, i dogod ih poštuju dozvoljena je široka lepeza varijacija. Ilustraciju za ovo možemo naći u razlikama između Nemca i Austrijanca. Nemac se ponaša više tehnički u ograničenjima koja sebi postavlja, Austrijanac je formalniji. Rezultat toga je utisak da su Austrijanci mnogo nemarniji. Austrijanac sebi dopušta mnogo više slobode u ponašanju, ali pod uslovom da ostane u okviru nekih propisanih granica. Amerikanci, s druge strane, imaju relativno

malo tehničkih i formalnih ograničenja, ali zato nose teško breme neformalnog. To znači da Amerikanci pate od inhibicija, pošto pravila nisu eksplicitna. Oni samo znaju kad se pravila krše.

Već sam dodirnuo razlike koje postoje između Amerikanaca i stanovnika Bliskog istoka kada je u pitanju cenjkanje. Ilustraciju vredi još malo razraditi. Američki obrazac cenjkanja pretpostavlja da su i jedna i druga strana formirale najvišu i najnižu cenu (ono što bi želeli da postignu i ono na šta bi pristali). Funkcija cenjkanja je u tome da čovek, ako je moguće, dozna partnerov raspon, a da pri tom ne otkrije svoj. Amerikanac na Bliskom istoku, projektujući svoj obrazac, koga ni sam nije svestan, upitaće: »Koliko da ponudim?«, što znači »Ako je zatražio deset funti za nešto, hoće li dati za pet?« Ovakav postupak ne samo da je pogrešan, već i opasan. Na Bliskom istoku u načelu uopšte ne postoji najviša i najniža cena, već samo *jedna*, a ona je negde u sredini. Slično onome što se dešava na našim berzama, ta tačka je utvrđena; nju ne određuje ni kupac ni prodavac, već ponuda i potražnja. Značajan izolat ovog obrasca jeste da cenu nikada ne određuju pojedinac ili njegove želje, već uvek neki skup okolnosti poznatih i jednom i drugom partneru; ako i nisu poznate, lako ih je dokučiti. Pogađanje se stoga vrti oko jedne centralne tačke: težišne cene. Ako čovek ne zna gde se ta tačka nalazi u opasnosti je ili da ga partner opelješi ili da se pokaže nečasnim. Nije važno o kojoj se sumi radi, o ceni bundeve na pijaci ili o međunarodnoj ceni jedne hidrocentrale. Obrazac ostaje isti. Iznad i ispod glavne tačke postoji niz tačaka koje otkrivaju šta partneri osećaju u poslovnom kontaktu.

Evo kako jedan čovek iz Damaska opisuje pomenuti proces. Sve se vrtelo oko šest pijastera, po kojoj se ceni prodavala bundeva toga dana. Iznad i ispod ove sume nalazile su se po četiri tačke. Svaka od gornjih tačaka mogla bi da postane prva cena koju prodavac traži. Svaka od donje četiri mogla bi da predstav-

lja prvu ponudu mogućeg kupca. Neizrečeno ili implicitno značenje ovoga koda dato je na sledećoj skali. To značenje nije egzaktno, ali predstavlja ključ za razumevanje stava kupca i prodavca u procesu cenjkanja.

PIASTERI

12 ili više	prodavac nema pojma koliko njegova roba vredi	Cene koje prodavac traži
10.	uvredljivo za kupca, sledi galama i svađa, prodavac neće da proda	
8	hoće da proda, ali cenjkanje se nastavlja	
7.	prodaje u bescenje	
6.	*tržišna cena* (*stožer*)	
5.	kupcu se stvarno dopala bundeva, platiće i više nego što vredi	Cene koje kupac nudi
4.	kupiće	
2.	galama, svađa, kupac neće da kupi	
1.	kupac nema pojma koliko roba vredi	

Imajući na umu koliko jedan piaster više ili manje menja čitavu stvar, pitanje: »Koliko da prihvatim od tražene cene«, besmisleno je. Koje tražene cene? Da li one koja znači »hajde da trgujemo", ili one koja znači »od posla nema ništa«, ili, pak, od cene koja će izazvati svađu. Ponekad ovaj obrazac uključuje i po pet ili šest tačaka iznad i ispod prave cene i svaka od njih ima svoje značenje.

Ne može se potcenjivati važnost takvih obrazaca i uticaj koji oni vrše na ljude na svim razinama. Komentarišući naš položaj u Egiptu u toku i neposredno posle propasti našeg projekta s Asuanskom branom, a pre nego što se naš položaj na Bliskom istoku ozbiljno pogoršao, jedan Arapin, naš simpa-

tizer, izrazio je svoje mišljenje ovako: »Ako u cenjkanju ne popustite malo, druga strana će se potpuno povući. Ako on odstupi dva koraka, moraćete i vi toliko. Ako to ne učinite, on će se povući svih četiri.« U Naserovom slučaju nismo učinili ta dva koraka.

Ako tako krupne stvari mogu da zavise od sitnica, onda je jasno da jedan od poteza koji najviše obećava na planu kulturnog sporazumevanja jeste istraživanje mogućnosti da čovek postane svestan neformalnih obrazaca. Taj posao je najpipaviji, najmukotrpniji i najteži od svih. Čak ni najbolji informant nije kadar da opiše neformalne obrasce, iako je rođen i odgojen u datoj kulturi i sposoban da misli. Naučnik pipa u mraku, stvarajući hipoteze o onome što misli da su dosledni obrasci ponašanja, a onda proverava svoje hipoteze sve dok se ne uveri u ispravnost svojih postavki. Ali rad ove vrste zaista se isplati, jer ga prati osećanje da čovek stvarno nešto otkriva. Kad je jednom neki neformalni obrazac adekvatno opisan, onda ga odmah mogu razumeti svi pripadnici jedne kulture, pošto su ga već odranije znali. Formulišući ga, naučnik ga u stvari »rečima iskazuje«. Ako on to valjano uradi, olakšaće efikasno prenošenje neformalnih obrazaca.

Većina teškoća u našim današnjim školama potiče otuda što učitelji pokušavaju da usade ili prenesu obrasce koje nepotpuno ili neispravno analiziraju. U mnogim slučajevima tehnički opisi se jednostavno ne uklapaju u činjenično stanje. Umesto da detetu budu bliski, ono ih prima kao nešto apsolutno nepoznato. U stvari, mnogo od onoga što čuje u direktnoj je suprotnosti sa onim što je naučilo van škole. Veliki deo onoga što se uči kao predmet »gramatika« spada u ovu kategoriju. Uzmimo na primer, razliku između engleskih glagola »can« i »may« za čije objašnjavanje nastavnik utroši veoma mnogo vremena. Izgleda da se ova razlika prvobitno razvila neformalno i da je bila vezana za razlike među polovima; muškarci, naime, *mogu*

govoriti »can«, a žene »may«. »May« je otmenije zvučalo ženama, pa su ga naturale muškarcima sa svim ostalim blebetanjima o mogućnom i nemogućnom. Danas, delimično zbog toga što muškarci sve više rade ženske poslove, ova dva glagola su se toliko isprepletala da je skoro nemoguće ustanoviti ikakva upotrebna pravila. I jedan i drugi mogu se po slobodnom izboru upotrebiti u mnogim situacijama.

Razlika između »can« i »may« ilustruje jedan od mnogih različitih tipova neformalnih obrazaca koji postoje u našem jeziku. Drugi tip je povezan s upotrebom onoga što je poznato pod tehničkim nazivom *superfiks* a što je prvi indentifikovao Trejger. Čitalac zna šta su prefiksi i sufiksi, koji se dodaju ispred ili iza osnove reči. Superfiks, kao što sama reč kazuje, stavlja se iznad iskaza.

Identifikovanjem superfiksa Trejger je čitavu kategoriju gramatičkih i drugih zbivanja prebacio s neformalnog na tehnički nivo. Loše definisana, a veoma značajna, aglomeracija vokalizacije poznata kao »ton glasa« postala je jasnija unošenjem pojma superfiksa. Razlika između pridevske i imeničke funkcije u engleskom jeziku signalizira se putem superfiksa — u ovom slučaju variranjem stepena jačine glasa ili naglaska. Tako je, na primer, u engleskom, razlika u govornom jeziku između »green house« (gde je *green* zelena boja), »greenhouse« (staklena bašta), i »Green house« (gde je *Green* lično ime, pa je to kuća koja pripada Grinovima), isključivo funkcija varirajućeg naglaska. Međutim, Francuzi koji imaju drukčiju shemu, gluvi su za razliku između ova tri iskaza. Možda će nova gramatička pravila engleskog jezika pridevske reči opisivati s obzirom na odnose njihovog obrasca naglaska prema obrascu naglašavanja drugih vrsta reči.

Bilo bi nepravedno zamerati raznim gramatičarima što nisu analizirali sve neformalne jezičke obrasce ili što u mnogim svojim analizama nisu išli do kraja. Treba, međutim, praviti razliku između pomenuta tri tipa obrazaca kako bi se podupro

naš prilično srozani obrazovni sistem, a za dobro naše dece. Sva ta tri tipa se mogu učiti ili podučavati, ali na potpuno različite načine. Kao što sam već rekao, najbolji način da se nauči neki neformalni obrazac jeste da se izabere dobar model i prekopira što je moguće tačnije. Formalni obrasci, kao što je rečeno, uče se putem pouke i ispravljanja. Tehnički se prosto izriču.

Pored toga što smo izdvojili tri osnovna tipa obrazaca, Trejger i ja smo otkrili da svima njima, izgleda, upravljaju tri zakona: zakoni *redosleda, odbira* i *slaganja.* Treba naglasiti da možda postoje još neki zakoni po kojima se obrasci formiraju, a koji još nisu otkriveni. Ali možemo početi od ova tri.

REDOSLED

Zakoni redosleda su one pravilnosti koje regulišu promene u značenju kada se redosled izmeni. Tako, rečenica »The cat caught the mouse« (Mačka je ulovila miša) očigledno znači nešto sasvim dukčije od rečenice »The mouse caught the ca« (Miš je ulovio mačku). U srednjem veku, izokretanje redosleda bogosluženja u »Crnoj misi« predstavljalo je veliki greh. Svi oni koji se bave komunikacijama dobro poznaju efekat preokretanja redosleda reči, rečenica i pasusa. Ispod nivoa rečenice, redosled glasova čini osnovu formiranja reči. Reči koje imaju isto značenje bez obzira na to da li ih čitate od početka ili unatrag predstavljaju zanimljivo odstupanje od pravila verbalnog redosleda, što je slučaj i sa rečima koje dobijaju stvarno značenje tek kad se čitaju unatrag. Redosled se koristi različito u različitim kulturama. On kod nas čini osnovu gramatičkog sistema. Treba naglasiti da, iako je u engleskom jeziku redosled na nivou rečenice od prevashodnog značaja, to nije slučaj i sa jezicima poput latinskog i staroengleskog iz doba Alfreda. Redosled je od velikog značaja i u drugim kulturnim sistemima, a ne samo u jeziku: redosled rađanja, redosled dolaska, redosled u redu pred biletarnicom.

Redosled se primenjuje i prilikom obedovanja. Zamislite kako bi izgledao obed koji bismo započeli slatkišem, a nastavili krompirom, pa predjelom, kafom i salatom, završivši ga mesom!...

U kulturi kakva je naša, redosled prožima gotovo sve vrste delatnosti. Ipak, u nekim drugim kulturama, radnje u kojima je redosled važan mogu da predstavljaju osnovne razlike u obrascu između kultura. Amerikanke koje su u inostranstvu morale da obučavaju lokalnu poslugu savršeno dobro znaju kako je teško navesti strano osoblje da prihvati američke redosledne obrasce, pa bilo da je u pitanju trpeza ili veliko spremanje. Oni koji su slušali priče inače sve većeg broja Amerikanaca koji su živeli u inostranstvu, verovatno su čuli i anegdotu o slugi koji, usred obeda, iznenada unosi rođendansku tortu s upaljenim svećicama. Ukratko, predstava o tome šta treba da bude vrhunac neke svečanosti različita je u raznim zemljama.

Razumevanje varijacija u redosledu veoma je važno za one koji rade u inostranstvu. Amerikanac zna da u restoranima njegove zemlje konobari obično uslužuju goste onim redom kojim su došli, a redosled kojim se ljudi primaju na posao utiče na redosled kojim će, u slučaju potrebe, biti otpušteni. Za Amerikanca stići prvi znači imati prednost. Amerikanac će protestovati ako neko vreme sedi u restoranu, a gost koji je došao posle njega bude ranije uslužen. Međutim, u mnogim sredinama izvan Evrope ne postoji redoslednost u ovakvim situacijama. Umesto redoslednosti važe zakoni odbira, što će reći da usluga zavisi od društvenog položaja dotične osobe.

Drugi tip redosleda je onaj koji postoji u društvenim zajednicama Pueblo-Indijanaca u Novom Meksiku i Arizoni, u kojima godine starosti (redosled rođenja) određuju prestiž, društveni položaj, poštovanje i ugled.

ODBIR

Odbir određuje kombinaciju skupova koji mogu zajedno da se upotrebe. Kažemo: *jedna klupa* i *jedan sto*. *Čistota* i *čistoća* ilustruju drugi slučaj u kome takođe deluje pravilo odbira. Mi kažemo *čistota duše*, ali *čistoća tela*. Nešto može da bude *rastresito* ili *rastrešeno*, recimo: *rastresita zemlja*, ali *rastrešeno seno*. Odbir ne raspolaže nekom inherentnom logikom. Najviše što može da se kaže jeste to da u ovom ili onom slučaju postoji ovakav ili onakav odbir, pa da se iskaže cela kategorija. Zašto, na primer, mi vozimo desnom stranom, a Englezi levom? Kao i sve ostalo u kulturi, obrasci odbira menjaju se sa vremenom. Postojalo je, recimo, doba kad su muškarci nosili mnogo više nakita i odevali se gizdavije nego danas.

Pomenuli smo da redosled igra važnu ulogu u našem obrascu uzimanja hrane. Odbir takođe igra važnu ali drukčiju ulogu. Doručak se obično sastoji od izvesnog ograničenog broja odabranih namirnica: voće, voćni sokovi, cerealije u raznim oblicima, slanina, kobasice, jaja, palačinke, kolač, zemičke, prepečen hleb, maslac, marmelada, džem, kafa, čaj ili mleko. Zavisno od kraja, u SAD i neke druge namirnice mogu da uđu u ovaj obrazac, na primer pirinčana kaša na Jugu, ili pržen krompir na Srednjem zapadu; iako sve ređe, neki stanovnici Nove Engleske i stočari na Zapadu još uvek jedu šniclu i krompir za doručak. U ovom jelovniku, međutim, nema šatobrijana, supe od kornjače, ili ostriga.

Odbir igra istaknutu ulogu u obrascima društvenih odnosa širom sveta, i to u odevanju, polnom životu, radu i igri — u stvari, u svim osnovnim sistemima poruka. Najlakši način da se odredi kada je u pitanju odbir jeste da se najpre uoči da li između dve pojave postoji običajna veza, iako bi »logika« inače nalagala da se zaključi kako bilo šta drugo, a ne samo običaj, može poslužiti istoj svrsi. Zakon odbira nalaže belu leptirmašnu uz frak. Isti zakon nalaže da supruga ili bliska rođaka predsed-

nika SAD stanuje u Beloj kući. Opredelio sam se za termin »odbir« (selection) zato što se zaista vrši »odabiranje« nečega iz neke kategorije. Kad jednom dođe do tog odabiranja, ono u potpunosti obavezuje. Ljudi obično ne shvataju arbitrernost kulture, pošto postoje i druga područja u kojima kultura dozvoljava upadljiva odstupanja. Odbir, međutim, predstavlja glavni izuzetak.

SKLAD

Teže je govoriti precizno o skladu nego o redosledu ili odbiru. Dalje, njegove suptilne odrednice mogu više da obavezuju. Za razliku od redosleda i odbira, koji se odnose na stvaranje obrazaca od skupina, zakon sklada može da se označi kao obrazac obrazaca. Sklad je ono što svaki pisac nastoji da stekne u vidu sopstvenog stila, ono čemu svi u životu teže. Na svom najvišem nivou, ljudsko reagovanje na sklad ima oblik straha ili ekstaze. Potpuni sklad se retko sreće. Moglo bi se reći da on postoji onda kad pojedinac u potpunosti iskoristi sve mogućnosti koje pruža dati obrazac. Kao primer za ovo može da posluži Linkolnov getisburški govor. Do potpunog odsustva sklada dolazi kad svemu do te mere nedostaje harmonija da nijedan pripadnik određene kulture ne može da zamisli sebe kao tvorca takve zbrke.

Nesklad u odevanju pada svakome u oči i često izaziva smeh — setite se bezbrojnih karikatura u kojima urođenici, opasani samo pregačom, nose na glavi svilen šešir. Do sličnog nesklada dolazi kad kultura A pozajmljuje arhitekturu kulture B i pri tom preuzima samo skupove ali ne i obrazac — prisetite se pompeznih grčkih stubova na fasadi bilo koje stambene zgrade u predgrađu.

Ljudi često nastoje da postignu sklad na jednom nivou, bez obzira na izobličenja do kojih dolazi na drugom. Na pri-

mer, učitelj je sklon tome da kritikuje đaka ako ovaj kaže »najjedinstveniji«, zato što jedinstvenost nije nešto što se može porediti. U stvari, u tom slučaju učitelj pozajmljuje kriterijum sa nivoa logike i primenjuje ga na nivo jezika. Po jezičkim kriterijumima, svaki pridev može da se poredi. Međutim, da bi se postigao potpun sklad, reč »jedinstven« može da se upotrebi samo u određenim situacijama.

Poenta mnogih šala je u neskladu ove ili one vrste, te onaj ko takvu šalu čuje ili pročita mora da poznaje jezik na kome je ispričana gotovo isto onako kao izvorni govornik da bi mogao potpuno da razume šalu. On ne može da razume odnosnu vrstu humora ukoliko nije u stanju da oceni stepen nesklada na kome se taj humor zasniva.

Sklad obrasca ili stil pisanja zavisi od toga da li neko zna šta se može postići u granicama datog obrasca, a šta ne. Novinarsko pisanje prilagođeno je određenom mediju i svemu onome što taj mediji podrazumeva. Loše pisanje je posledica toga što autor nije naučio šta se može postići u okvirima koje nameće obrazac. Biti dobar novinar velika je veština koja se stiče samo višegodišnjim iskustvom. Tekstovima naučnika često nedostaje sklad, pošto oni povlače čitaoca od jednog analitičkog nivoa do drugog, pa opet nazad. Pisac ove vrste tekstova postupa sa čitaocem kao sa gejakom koji govori »s'vaćam«, što ukazuje na strah naučnika da će ljudi iskriviti, izvitoperiti i kritikovati ono što on kaže. Naučnik mora u isti mah da komunicira na više različitih analitičkih nivoa, služeći se fusnotama i stalno iznova kvalifikujući svaku postavku. U odbranu svojih kolega naučnika, treba da kažem da je jedna od najtežih stvari na svetu naučiti da se nivoi ne mešaju i da se očuva sklad. Hari Stek Salivan, čovek koji je ogromno doprineo američkoj psihijatriji, jednom prilikom je izneo muke koje preživljava dok piše. Osoba koja mu je izlazila pred oči dok je pisao i ocenjivala svaki red koji bi nanizao bila je mešavina imbecila i jetkog, paranoidnog kri-

tičara! Salivan nije bio jedini čovek koji je video sebe u takvom položaju; bio je svestan lakrdije i teškoća kojih ima u nastojanju da se napisan tekst na silu boga smesti u takav Prokrustov krevet. Kad su u pitanju naučnici, treba još dodati da je njima važnija precizna formulacija nego kvalitet pisanja, pošto se oslanjaju na to da će njihove kolege znati o čemu govore. Stoga je njima potrebna manja književnička veština nego piscima. U žiži njihovog interesovanja je naučni a ne literarni sklad.

Postoji nešto što je izvan svake sumnje: ljudi ispoljavaju različitu osetljivost prema skladu, ali savršen sklad se teško postiže. On je *pritajen* u svakoj kulturi i čovek ga vrlo retko dostiže, pa i to samo u vrhunskim ostvarenjima. Istinski artizam postoji kada je stepen sklada tako visok da sve izgleda jednostavno i lako, a do te mere je jasno da se ljudi pitaju kako nisu do toga i sami došli.

Ljudi se iz petnih žila upinju da postignu savršen sklad, obraćajući beskrajnu pažnju detaljima, skupovima i izolatima, kao i opštim obrascima. Obično se dešava da se jedna konstatacija sve više usavršava i čini sve jasnijom, tako da se na kraju sve uklapa a ništa ne upliće između onoga što se komunicira i publike.

Čovek bi pretpostavio da su u pogledu sklada obrasca mnoge stvari već poznate. U stvari, ovo polje naučnog istraživanja jedva da je omeđeno. Glavna razlika između ideje o skladu i, inače rasprostranjenijeg, uverenja da je umetničko delo proizvod nadahnuća koje je blisko ekstazi leži u tome što se na remek-dela jednog umetnika po tradiciji gleda tako kao da je stvaralac na njih primenio isključivo sopstvena merila, a da se pri tome nije oslonio i na obrazac svoje kulture. Postoji bliska veza između stvaraoca i opšteg obrasca u kojem on sudeluje. Neki umetnici su osetljiviji na nedostatak sklada od drugih i nastoje da smanje napetost do koje dovodi nesklad. Doista, umetnik unosi u svoje delo upravo ovu neverovatno istančanu

osetljivost na nesklad u obrascu. On ima izvanredno razvijen osećaj za rad u okviru obrazaca i za njihovo maksimalno korišćenje putem pomerenja granica kojima su omeđeni ali koje se ne smeju prekoračiti; čarolija tako ostaje neokrnjena. Umetnik voli da se poigrava obrascima i otkriva šta se stvarno može napraviti s materijalom kojim raspolaže. U tom slučaju, ovakvo stvaralaštvo je namenjeno krugu posvećenih, onih koji od umetnosti traže uzbudljivo i novo. Otuda mnogi umetnici koji tragaju za varijantama opšteg obrasca koje nisu naširoko prihvaćene često uživaju reputaciju da su avangardni. Pripisuje im se »kreiranje« novih obrazaca, ali je većina njih ipak svesna činjenice da se umetnička veličina postiže osmišljavanjem onoga što ih okružuje, saopštavanjem onoga što je za druge gotovo neizrecivo. Ovi umetnici to čine na način koji je jednostavniji, neposredniji i tačniji od onoga u drugih.

Umetnik nije predvodnik kulture niti stvaralac obrazaca. On samo drži ogledalo u kome društvo sagledava ono što inače možda ne bi videlo. Dokaz da umetnost odražava kulturu i umetnikovo doba može da se nađe u svakom opremljenijem muzeju ili na reprodukcijama u novijim knjigama o umetnosti.

»Pravilo« sklada, ili stila u najširem smislu reči, ne prožima samo područje umetnosti, već i sve vrste komunikacije. Naše današnje razumevanje načina na koji sklad funkcioniše toliko je, međutim, rudimentarno, da jedva možemo da dokažemo da je ova ili ona komunikacija pogrešna, a kamoli da odredimo vrstu greške. Pa ipak, na međunarodnim sastancima često se veoma pogrešno procenjuju na izgled tako jednostavne stvari kao što je, recimo, to da li je neki delegat zaista ljut ili se samo takvim pravi. Otuda nije nikakvo čudo što dolazi do ratova! Čovek u svojoj frustraciji, do koje je dovela nesposobnost sagovornika da ga shvati, ponekad zaželi da upotrebi pesnicu u nadi da će bar tako biti shvaćen. Međutim, sasvim je očigledno da čovečanstvu stoje na raspolaganju bolji načini. Izgleda da je nagon čoveka da

sve oko sebe dovodi u sklad isto onako jak kao što je nagon za samoodržanjem. Proučavanje kulture počinje da baca svetlost i na ovu oblast. Doduše, moglo bi se postići i više, ali ono što ohrabruje jeste razvoj oruđa razumevanja. Dva pravca koji u tom pogledu najviše obećavaju jesu: proučavanje obrazaca neformalnog tipa i usavršavanje znanja o skladu i načinu na koji on funkcioniše.

IX

VREME GOVORI: AMERIČKI AKCENTI

Na početku ove knjige izložio sam ovlašnu analizu vremena kao elementa kulture koji komunicira sa istom snagom kao jezik. Budući da u toj fazi još nije podrobnije bila razvijena moja konceptualna shema, pregled koji sam dao bio je, neizbežno, ponešto štur. Sada se, pošto sam predočio tehničko oruđe potrebno za prodiranje u tajne kulture, ponovo vraćam vremenu. Na ovom mestu razmotriću način na koji Amerikanci koriste vreme i pomoću njega komuniciraju, naglašavajući pri tom pojedinosti i finese koje neposredna analiza bude izbacila na površinu. Neki od mojih stavova možda će iznenaditi čitaoca, pobuditi u njemu osećaj da se govori o nečemu što odavno zna. Tako bi i trebalo da bude. Analiza sopstvene kulture na eksplicitan način predočava mnogo štošta što u svakodnevnom životu inače primamo zdravo za gotovo. Međutim, govoriti o tim stvarima znači menjati odnos prema njima. Tako prelazimo na aktivno i razumljivo saobraćanje sa onim vidovima svog postojanja koji se suviše često uzimaju zdravo za gotovo ili nas ponekad opterećuju. Govoreći o njima, oslobađamo se ograničenja koja nameću.

Jedan poznati američki stručnjak za dečju psihologiju svojevremeno je izjavio da prosečnom detetu treba malo više od dvadeset godina da ovlada vremenom. Ova procena čini nam se donekle konzevrativnom. Mladi ljudi tog uzrasta znaju kako funkcioniše naš osnovni vremenski sistem, ali izgleda još uvek nisu u potpunosti usvojili ni detalje ni emocionalne primese formalnog vremenskog sistema.

Zašto dete tako sporo uči o vremenu? Odgovor nije jednostavan. U stvari, kad čovek počne da oktiva da se radi o brojnim komplikacijama, on će se verovatno upitati da li se uopšte može ovladati svim finesama vremena.

Tri izložena sistema — formalni, neformalni i tehnički — često koriste istovetan rečnik, što nimalo ne olakšava položaj kakvog mališana ili stranca koji nastoji da u njih pronikne. Na primer, godina predstavlja *formalan* ili tradicionalan deo našeg vremenskog sistema. Pod godinom se podrazumeva 365 dana, plus jedna četvrtina dana koja se uzima u obzir uvođenjem prestupne godine. Godina takođe može da znači 12 meseci ili 52 sedmice.

Govoreći *neformalno*, mi kažemo: »Potrebne su godine da se to obavi«. Da biste tačno znali šta neka osoba podrazumeva pod »godinama«, morate da budete prisutni, da poznajete osobu i razumete povod za njenu opasku. U konkretnom slučaju može da se radi o minutima, sedmicama ili stvarnim godinama. *Tehnički* posmatrano, godina je nešto sasvim drugo. Naime, ona ne samo što se brojčano iskazuje u danima, satima, minutima i sekundama, već postoje razni tipovi godina koje su različitog trajanja. Minuti, sati, meseci i sedmice takođe se koriste u sva tri konteksta. Samo nam ukupni kontekst kazuje o kom tipu vremena se radi.

Gotovo svaki čovek može da prizove u sećanje onaj trenutak iz detinjstva kad je u smiraj dana upitao majku: »Mama, kad ćemo stići kući? Umoran sam . . .«, a majka mu uzvratila: »Još samo malo, mili moj. Budi dobar i strpi se.« »A koliko je to 'još malo'?« »To je teško reći, mili.« »Da li je 'još malo' pet minuta?« »Ponekad jeste, ali ne uvek. Sad će biti više od pet minuta.«

Dete na ovom mestu odustaje — bar privremeno.

Ne samo što postoje tri različite kategorije vremena, već svaka od njih ima svoje podvrste — to jest skupova, izolate i obrasce. Otuda u našoj kulturi ima devet raznih tipova vremena. Srećom, da bi stvar bila jednostavnija, laik nema potrebe da

poznaje čitav tehnički sistem da bi se snalazio, ali u tom pogledu zavisi od znanja drugih.

Na primer, verujući da postavlja tehničko pitanje, laik će možda upitati astronoma koliko tačno traje jedna godina. On se odmah zatim suočava sa sopstvenim neznanjem, jer ga astronom na to pita koju vrstu godine ima na umu: tropsku ili solarnu (365 dana, 5 sati, 48 minuta, 45,51 sekundi i jedan delić sekunde); sideralnu (365 dana, 6 sati, 9 minuta i 9,54 sekundi); ili anomalističku godinu (365 dana, 6 sati, 13 minuta i 53,1 sekunde).

Naš formalni vremenski sistem je onaj deo opšteg sistema koji ne nameravamo da menjamo niti dozvolimo drugima da njime barataju. Pa ipak, formalni sistem koji tako uzimamo zdravo za gotovo bio je nekad tehnički sistem koji je poznavalo samo nekoliko sveštenika na obalama Nila — oni su ga usavršili da bi na približnije tačan način mogli da predviđaju vreme poplava.

FORMALNO VREME: SKUPOVI, IZOLATI I OBRASCI

Brzo ćemo ustanoviti kako funkcionišu naši evropski vremenski skupovi ako pokušamo da ih objasnimo deci. Dan je formalan skup koji je duboko ukorenjen u prošlosti. On ima dva primarna izolata, dan i noć, dalje se deli na jutro i popodne, a obeležen je obedima, snom i ostalim situacijama koje se periodično ponavljaju. Postoji sedam različitih kategorija dana; ponedeljak, utorak, sreda itd. One se različito vrednuju, pri čemu se nedelja izdvaja. Dete obično ovlada ovim predstavama do svoje šeste podine. Sa osam, većina dece ume da gleda na sat. Ovaj proces može se pojednostaviti ako se deci objasni da postoje dva tipa vremena (dve kategorije skupova): sati i minuti. Dete mora tako dobro da nauči sate — od jedan do dvanaest i da bude u stanju da ih u magnovenju raspozna. Pre nego što savlada minute, dete

nauči da je četvrt sata izolat koji mu je najkorisniji. Ono prilično brzo usvoji sledeću podelu: pet i petnaest, pet i trideset i pet i četrdeset pet. U početku, detetu ne treba predočavati minute kao izolate već kao skupove kojih ima šezdeset. Međutim, da bi se detetu olakšao život, pošto ono ne može da pojmi minut, minute treba zbijati u periode od po pet: pet, deset, petnaest i dvadeset, sve do pedeset pet minuta posle svakog sata. Konačno, ova dva skupa skupova stapaju se u jedan sistem.

U Americi svaki žitelj istočnog dela zemlje i svaki stanovnik gradova na Srednjem zapadu koji je upućen u način vrednovanja vremena unutar sopstvene kulture može da shvati da se pet minuta razlikuje od deset minuta; to će reći da je period od pet minuta najmanji formalan skup. Pre dvadeset godina, period od pet minuta bio je izolat posebnog tipa koji je prerastao u četvrt sata. Ljudi sada znaju da li kasne pet minuta ili ne, pa će se izviniti.

Mormoni koji žive u američkoj državi Jutah razvili su tačnost do razmera neslućenih u ostalim delovima zemlje. Izgleda da minuti predstavljaju nepovrediv skup u njihovom sistemu. Na severozapadnoj obali, tradicionalan osećaj za vreme se menja; vreme se ovde ne doživljava na onako neodložan način kao druge. Na Jugozapadu se koristi ista vremenska struktura kao u ostalim krajevima Amerike, ali ne izgleda da bilo ko naročito oseća kako ga ona pokreće. Osnovna razlika je u tome što žiteljima Jugozapada nedostaje neformalni izolat neodložnosti.

Iznad perioda od pet minuta nalazi se period od deset minuta, potom četvrt sata, pola sata i sat. Tu su zatim: jutro, koje se deli na rano, poodmaklo i kasno: podne; rano, poodmaklo i kasno poslepodne; i veče, a postoji slična podela koja se odnosi na noćno doba.

Naš dan formalno počinje u ponoć. Periodi odeljeni obedima, spavanjem i buđenjem jesu vremenski skupovi koje deca verovatno najranije percipiraju. Televizija pomaže deci da, recimo,

još brže uče razliku između pet i šest sati, pošto je to vreme kad se emituju omiljeni dečiji programi.

Sedmica je takođe skup, koji je uveden kao deo tehničkog vremenskog sistema Egipćana. Međutim, ovaj skup nije opšte prihvaćen. Poput mnogih drugih preživelih anglosaksonskih reči, izraz »dve sedmice« (fortnight) i dalje je prisutan u sistemu i podseća na minulo doba. Još uvek se koristi kao period isplate u jednoj upravi i kao interval objavljivanja nekih periodičnih izdanja. Pomalo je arhaičan i polako se gubi iz upotrebe. Mesec je, poput dana, skup koji već dugo predstavlja komponentu vremenskog sistema. Koristi se za plaćanja i obračune, izveštaje gotovo svih vrsta i kazne zatvora.

Sezona je podjednako formalan i neformalan skup, verovatno jedan od najstarijih koje imamo. Njime se označavalo doba oranja, setve, uzgoja i žetve, kao i doba kad se ziratna zemlja odmara. Danas, naravno, postoje sezone lova i ribolova, skijaške i turističke sezone, a takođe i tradicionalni skupovi kakvi su leto, jesen, zima i proleće. Sezona i kvartal verovatno stoje u vezi, iako je kvartal vezan za kalendar, dok poreklo sezone kao starijeg skupa treba tražiti u klimatskim promenama i poljoprivrednoj delatnosti.

Teško je precizno utvrditi formalne izolate, pošto su oni apstrakcije, kao uostalom svi izolati. Pa ipak, njima se poklanja malo pažnje upravo zato što su formalne apstrakcije za koje se svima čini da su ispravne i podesne. Često se prenebregavaju upravo zato što deluju »prirodno«.

Niz pravih izolata koji sledi bez sumnje je nepotpun, a obuhvata one koje zovem: redoslednost, cikličnost, sintetičnost, vrednovanje, opipljivost, trajanje i dubina.

Sedmica je sedmica ne samo zato što se sastoji od sedam dana, već i zato što se oni nalaze u utvrđenom *redosledu*. Izgleda da je redoslednost kao formalan izolat odraz *redosleda*, kao što je

slučaj u zakonima redosleda, odbira i sklada. Zapadni svet je to u izvesnoj meri razvio; to jest, mi stalno razlikujemo stvari koje su inače identične, a *između njih pravimo razliku samo zbog redosleda u kome se nalaze.* Šestomilioniti »Ford« postaje jedaš, a isto je i sa pedeset miliona putničkih milja koje prevale avioni neke vazduhoplovne kompanije. Prvorođeno dete, prvi predsednik, prvi posao, drugi po rangu, deseti u klasi od hiljadu — dobijaju značenje zbog svog redosleda. Sedmi dan je drukčiji od prvog, sredina sedmice od kraja, itd.

Cikličnost se uzima zdravo za gotovo kad su u pitanju zbivanja čija je najizraženija karakteristika vreme. Jedan dan sledi za drugim, a isto se odnosi na sedmicu, mesec, godinu i vek. Opšti ciklusi su brojno ograničeni: šezdesetociklični niz (minuti i sekunde), sedmodnevna nedelja, dvanaestomesečna godina.

Vrednovanje dolazi do izražaja u našem uverenju da je vreme samo po sebi dragoceno i da ga ne treba traćiti.

Opipljivost je izražena u činjenici da vreme smatramo robom. Ono se može kupiti, prodati, štedeti, trošiti, traćiti, gubiti, nadoknaditi i meriti.

U svesti ljudi odgojenih po evropskom uzoru, vreme je nešto što se zbiva između dve tačke. Na Zapadu je *trajanje* najšire prihvaćena implicitna postavka koja se tiče prirode vremena. Onima od nas koji su do te mere navikli da podrazumevaju ovaj izolat čini se nezamislivim da bi život bilo moguće organizovati na ma kakav drugi način. Pa ipak, neverovatna raznolikost koja se ispoljava u tako osnovnim pitanjima kao što je ovo, predstavlja jedno od čuda čovekovog postojanja. Na primer, Hopije razdvaja od nas ogroman kulturni jaz. Vreme za njih nije trajanje, već više različitih stvari. Ono nije ni utvrđeno ni merljivo, niti predstavlja kvantitet kao u nas. Vreme je nešto što se zbiva kad sazreva kukuruz ili odrasta jagnje — ono je, dakle, karakterističan sled događaja, prirodan proces koji se odigrava dok živa materija

izvodi svoju životnu dramu. Otuda postoji različito vreme za sve ono što okolnosti mogu da izmene. Tako je čovek svojevremeno mogao da vidi kući Hopija koje su građene godinama. Očigledno, Indijancima uopšte nije ni na pamet padalo da kuća može ili treba da se sagradi za određeno vreme, pošto njoj nisu mogli da pripišu unutarnji vremenski sistem kakvim su rapolagali kukuruz i ovce. Ovakvo poimanje vremena koštalo je administraciju nebrojeno hiljade dolara utrošenih na građevinske projekte — Hopi jednostavno nisu mogli da shvate da za izgradnju brane ili druma postoji utvrđeno vreme. Pokušaji da se Hopi privole na to da se pridržavaju planova bili su protumačeni kao vršenje pritiska i samo su pogoršali situaciju.

Ranije smo pomenuli da, za razliku od nekih afričkih sistema, komponente američkog vremena — minuti, sati — moraju da se sabiraju. Amerikanci polaze od pretpostavke da delaju unutar *sintetizovanog* sistema. U osnovi, razlog zbog koga vreme mora da se sabira proizilazi iz naše polazne pretpostavke da se suočavamo sa određenim sistemom i da u svemiru postoji redosled. Mi smatramo da je zadatak čoveka da otkriva taj redosled i stvara intelektualne modele koji ga održavaju. Sopstveni način gledanja na stvari nagoni nas da gotovo sve sintetizujemo, pa se suočavamo sa velikim teškoćama kad god naiđemo na ljude u čijim sistemima ne postoji izolat sintetičnosti; čini nam se kao da tim ljudima nedostaje neko čulo, pa su otud nesvesni izvesnog aspekta prirode. Izolat sintetičnosti je bitan za pretežan deo, ako već ne i čitav kompleks vrednovanja života koji nas okružava.

Amerikanci smatraju da je *dubina* neophodna komponenta vremena, to jest da postoji prošlost na kojoj počiva sadašnjost. Uprkos tome, izolat dubine nije u nas razvijen kao na Bliskom istoku i u Južnoj Aziji. Arapin za sobom ima prošlost od dve do šest hiljada godina, pa nije čudo što se na Bliskom istoku istorija koristi za gotovo svaki savremen postupak. Prilika je da jedan Arapin neće otpočeti razgovor ili govor, niti će analizirati neki

problem, a da najpre ne ukaže na istorijske aspekte teme. Amerikanac, naprotiv, podrazumeva da vreme ima dubinu, ali to prima zdravo za gotovo.

Većina formalnih obrazaca vremena u Sjedinjenim Državama odmah će biti očigledna američkom čitaocu, iako se inače možda nije potrudio da o njima razmišlja. Oni ne bi ni bili formalni obrasci da ih nije tako lako prepoznati. Međutim, radi stranog čitaoca, ukratko ću rezimirati američki formalni obrazac.

Amerikanac nikad ne dovodi u pitanje činjenicu da vreme treba planirati, a predstojeće događaje uklopiti u plan. On smatra da ljudi treba da se okrenu prema budućnosti i ne zadržavaju suviše na prošlosti. Njegova sopstvena budućnost nije naročito daleko. Rezultati se moraju ostvariti u dogledno vreme, za godinu-dve ili najkasnije za pet ili deset godina. Obećanja u pogledu pridržavanja rokova i zakazanih sastanaka shvataju se vrlo ozbiljno. Postoje stvarne kazne za zakašnjavanje i neispunjavanje obaveza. Na osnovu toga se može pretpostaviti da Amerikanac smatra kvantifikovanje vremena prirodnim. Propustiti da se tako postupi potpuno je nezamislivo. Amerikanac precizira koliko mu je vremena potrebno da bilo šta obavi: »Biću tamo za deset minuta«; »Potrebno je šest meseci da se završi taj posao«; »U vojsci sam bio četiri i po godine«.

Kao mnogi drugi narodi, Amerikanci takođe upotrebljavaju vreme kao sponu koja povezuje događaje. Krilatica »*Post hoc, ergo propter hoc*« (Posle nečega, dakle zbog nečega.) još uvek predstavlja integralni deo tradicionalne strukture naše kulture. Odigravanje jednog događaja neposredno posle drugog neizbežno dovodi do pokušaja da kasniji pripišemo ranijem i ustanovimo uzročnu vezu između njih. Ako, recimo, lice A bude ubrzo posle izvršenja zločina primećeno u blizini mesta na kome je ubijeno lice B, mi automatski dovodimo u vezu lice A i lice B. Obrnuto, nama je teško da povežemo događaje između

kojih je proteklo mnogo vremena, pa nam je kao naciji gotovo nemoguće da se posvetimo dugoročnom planiranju.

NEFORMALNO VREME: SKUPOVI, IZOLATI I OBRASCI

Da bi za mlado biće koje nastoji da usvoji kulturu i za naučnika koji pokušava da je analizira sve bilo još komplikovanje, rečnik neformalnog često je istovetan sa onim tehničkog i formalnog vremena. Minut, sekunda i godina su reči zajedničke svim tima vrstama vremena. Slušaocu obično kontekst ukazuje na nivo govora koji se upotrebljava. Naravno, ima reči koje su tipično neformalne i kao takve se prepoznaju (još malo, kasnije, dugo itd). Opisujući neformalno vreme, mi počinjemo sa skupovima zato što se upravo oni najlakše percipiraju.

Kad neka osoba kaže »To će malo potrajati«, onda morate lično da je poznajete i da u priličnoj meri budete obavešteni o opštem kontekstu u kome je opaska izrečena da biste mogli da zaključite šta znači izraz »malo«. To zapravo nije tako neodređeno kao što na prvi pogled izgleda, pošto ljudi koji raspolažu informacijom obično mogu i da je objasne. Štaviše, ako se čovek čije uobičajeno »malo« traje 30—45 minuta tek posle jednog sata vrati u svoj ured, iako je prethodno rekao da će se samo »malo« zadržati, onda će on obično da se izvini ili primeti kako je bio odsutan duže nego što je očekivao. To dokazuje da i on sam uočava da postoji granica do koje »malo« može da se protegne.

Osnovni rečnik neformalnog vremena je jednostavan — Amerikanci prave svega osam ili devet različitih opaski ove vrste. To je kao kad bismo neformalno vreme izmerili gumenim lenjirom koji može beskonačno da se istegne ili skrati, a da pri tom ipak sačuva integritet osnovnih odnosa. Najkraće vreme na neformalnoj lestvici jeste »trenutno zbivanje«. Između »trenutnog zbivanja« i »zauvek« umetnuta su sledeća trajanja: vrlo kratko,

neutralno (ni primetno kratko niti dugo), dugo, vrlo dugo i neverovatno dugo. Neverovatno dugo trajanje ponekad se ne može razlikovati od »zauvek«.

U načelu, neformalno vreme je prilično neodređeno zato što je po svojoj prirodi situaciono. Okolnosti se razlikuju, pa se otuda razlikuje i izmereno vreme: »najduže vreme«, »zauvek« i »čitava večnost« reči su ili izrazi koji se upotrebljavaju da bi se označilo svako vreme koje se oteglo. Zavisno od okolnosti, »čitava večnost« može da bude vreme potrebno da bi se dospelo do vode kad čovek prvi put skače sa visoko postavljene trambuline; ili mesec-dva provedena u inostranstvu, daleko od porodice.

Posmatrano neformalno, ima osam vremenskih skupova koji se odnose na tačnost i trajanje važnih poslovnih sastanaka koje u istočnom delu Sjedinjenih Država tokom dana održavaju partneri jednaki po položaju: na vreme, pet, deset, petanest, dvadeset, trideset, četrdeset pet minuta i jedan sat ranije ili kasnije. Imajući na umu da se situacije razlikuju, obrazac ponašanja za svaku od ovih tačaka je drukčiji, a svaka od njih ima različito značenje na lestvici. U pogledu trajanja sastanaka, jedan sat sa važnom ličnošću razlikuje se od 30 minuta sa istom osobom. Promislite o značaju opaske: »Proveo je više od jednog sata nasamo s predsednikom!« Svako zna da se radilo o važnom poslu. Ili, razmotrite sledeću primedbu: »Imamo je samo deset minuta vremena, pa nismo postigli ništa naročito«. Vreme tako postaje poruka čija je izražajnost do te mere neposredna kao da je iskazana rečima. Što se tiče tačnosti, nijedan Amerikanac koji je pri zdravoj pameti ne bi ni pomislio da pusti poslovnog partnera da ga jedan sat čeka — to bi bilo suviše uvredljivo. Bez obzira na to kako bi glasilo izvinjenje, teško da bi ono moglo da ublaži utisak koji ostaje posle jednočasovnog dreždanja u čekaonici.

Čak se i period od pet minuta deli na značajne pododeljke. Kad se sastaju dva lica jednaka po položaju, jedno od njih će manje-više biti svesno da je prispelo dva minuta ranije ili kasnije,

ali neće ništa reći, pošto u tom slučaju vreme, ne igra bitnu ulogu. Ako se radi o tri minuta, čovek se neće izvinjavati niti nalaziti za shodno da bilo šta kaže (tri je prvi značajan broj u nizu od jedan do pet); pet minuta obično nalažu kraće izvinjenje, dok će četiri minuta pre ili posle zakazanog vremena osoba nešto promrmljati, mada će retko i završiti započetu rečenicu. Važnost podrobnih zapažanja o ovim vidovima neformalne kulture postaje očiglednija ako čovek zamisli neku stvarnu situaciju. Jedan američki ambasador u izvesnoj zemlji netačno je protumačio značaj vremena kao činioca prilikom poseta lokalnih diplomata. Naime, kad se radi o zvaničnim posetama u toku dana, jednočasovno zakašnjenje u njihovom sistemu jednako je zakašnjenju od pet minuta u našem, 50 do 55 minuta ravno je četiri minuta, a 45 minuta jednako je zakašnjenju od 3 minuta u našem sistemu, i tako dalje. U skladu sa svojim normama, diplomati su smatrali da ne mogu da dođu tačno na vreme, pošto bi se u tom slučaju njihova tačnost u lokalnim razmerama protumačila kao čin odricanja od sopstvene slobode delanja, a u korist SAD. Međutim, oni nisu želeli da postupe na uvredljiv način — jedan sat bio bi suviše veliko zakašnjenje — pa su zato dolazili 50 minuta kasnije. Otuda je američki ambasador zaključio: »Kako čovek može da se osloni na ove ljude kad oni po jedan sat zakašnjavaju na sastanak i onda samo nešto promrmljaju? Čak ne izgovore ni čitavu rečenicu u ime izvinjenja!« Nije čudo što se ambasador tako osećao, pošto u američkom sistemu zakašnjenje od 50 do 55 minuta spada u period vređanja koji se nalazi pri dnu lestvice trajanja. Uprkos tome, u zemlji o kojoj govorimo, pomenuti period je sasvim prikladan.

Arapin sa istočne obale Sredozemnog mora na drugi način deli neformalno vreme, praveći u tom pogledu manje distinkcija nego mi. Na njegovoj lestvici postoje samo tri uočljive tačke prema naših osam. Izgleda da su njegovi skupovi sledeći: odsustvo vremenskog određenja; sada (ili sadašnjost), koje je raznolikog

trajanja; i zauvek (suviše dugo). U arapskom svetu je gotovo nemoguće navesti nekoga da iskusi razliku između dugog i vrlo dugog čekanja. Arapi jednostavno ne prave takvu vremensku distinkciju.

Neformalni vremenski izolati postaće značajniji u očima čitaoca ako za trenutak malo pažljivije razmisli o situacijama u kojima je bio svestan činjenice da vreme ili prolazi vrlo brzo ili se oteglo. Možda bi mu pri tom pomoglo da uoči šta je to što je u datoj situaciji učinilo da se vreme »ponaša« na određen način. Ako još dalje i podrobnije razmisli na koji način je uspeo da napravi razliku između vrlo kratkog i dugog vremena (i to bez obzira na vreme koje pokazuje časovnik), čitalac će se približiti razumevanju američkom sistemu. Naredni deo izlaganja predstavlja samo pokušaj iskazivanja stvari koje ljudi znaju ali ih nisu precizno formulisali.

Četiri izolata omogućavaju ljudima da naprave razliku između pojedinih gore pomenutih skupova trajanja. Ovi izolati, kojima je inače najteže od svih odrediti karakteristike, jesu: neodložnost, monohronizam, aktivnost i raznolikost.

Utisak da vreme prolazi brzo ili sporo povezan je sa *neodložnošću*. Što je potreba neodložnija, čoveku se više čini da se vreme oteglo. To se odnosi na sve potrebe, počevši od osnovnih fizioloških, pa do onih izvedenih iz kulture. Čovek koji oseća neodložnu potrebu da postigne uspeh i dosegne vrhunac u određenoj oblasti iskusiće proticanje vremena na putu ka vrhu sa većom mučninom nego čovek koji uspehu pristupa s većom ležernošću. Roditelj čijem je bolesnom detetu preko potrebna lekarska nega oseća da vreme vrlo sporo odmiče; isti je slučaj i sa farmerom čiji usevi propadaju zbog slabih padavina. Mogli bismo navesti još mnogo primera, ali je suštini bliže ono što nije uključeno u razmatranje neodložnosti kao neformalnog vremenskog izolata. To je, pre svega, činjenica da je neodložnost na raznim nivoima analize u isto vreme i skup i obrazac. Drugo, naša sopstvena

varijanta neodložnosti razlikuje nas od preostalog dela zapadnoevropske kulture. Amerikanci koji putuju u inostranstvo ističu da im je u drugim zemljama bilo vrlo očigledno odsustvo osećaja za neodložnost.

U svetu se potpuno različito postupa čak i sa fiziološkom neodložnošću. U mnogim zemljama, ljudima je, da bi olakšali napetost, potrebno manje od onog što bi Amerikanci nazvali »nuždom«. U Sjedinjenim Državama potreba mora da postane vrlo kritična da bi ljudi na nju reagovali.

Raspored javnih nužnika u Americi održava našu tendenciju da poreknemo postojanje neodložnosti čak i kad su u pitanju normalne fiziološke potrebe. Ne znam ni za jedno drugo mesto na svetu gde neko ko se nalazi izvan svog doma ili ureda biva izložen periodima mučenja zato što su nadležni učinili veliki napor da sakriju mesto na kome se nalaze nusprostorije. Uprkos tome, Amerikanci procenjuju stepen nečije razvijenosti upravo na osnovu sanitarnih uređaja. Naredni dijalog, u kome učestvuju arhitekt i vlasnik jedne nove radnje, odnosi se na nusprostorije i vrlo je tipičan. Vlasnik: »Čujte, ovo je vrlo lepo! Ali, zašto ste ga sakrili? Čoveku bi trebala mapa da ga pronađe!« Arhitekt: »Milo mi je što vam se dopada. Mnogo smo radili na ovim toaletnim prostorijama — imali smo grdne muke da nabavimo odgovarajuće pločice. Da li ste zapazili specijalne slavine na umivaonicima? Da, malo je teško naći toalet, ali računali smo da ga ljudi neće ni koristiti ako ne budu morali, a u tom slučaju mogu da upitaju nekog službenika . . .«

Monohronizam znači činiti samo jednu stvar u isto vreme. Američka kultura je izrazito *monohronistička.* Amerikanca nervira kad u inostranstvu uđe u neku kancelariju radi sastanka, pa otkrije da je čovek koji treba da ga primi zauzet drugim poslovima. Naš ideal je da usredsredimo pažnju najpre na jednu stvar i da se zatim pozabavimo drugom.

Narodi Severne Evrope i oni među nama koji pripadaju ovoj kulturi prave razliku između bavljenja nekom *aktivnošću* i odsustva tog bavljenja. U stvari, mi u svemu vidimo »aktivne« i »neaktivne« faze. Imajući u vidu njegov koren u latinskom jeziku, ovaj izolat nazivam *egeričkim* (od latinskog glagola *agere*= =delati). Smatra se da obično sedenje, nastojanje da se pronikne u samog sebe, ne znači *nešto raditi*. Otuda i ovakva opaska: »Učinilo mi se da ništa ne radiš, pa sam pomislio da svratim da malo popričamo«. Naravno, molitva predstavlja izuzetak utoliko što se tom prilikom zauzimaju posebni i lako prepoznatljivi položaji.

U više drugih kultura, uključujući i kulturu Navaho-Indijanaca, Trukljana, Arapa u Istočnom Sredozemlju, Japanaca i mnogih nacija Indije, čak i samo sedeti znači nešto raditi. U njih se ne pravi razlika između aktivnosti i neaktivnosti. Zato postoje egeričke i neegeričke kulture. Kultura je neegerička ukoliko nema značaja da li čovek nešto preduzima ili ne. U nas čovek mora da radi da bi napredovao, pošto do napredovanja ne dolazi automatski. U gore pomenutim kulturama to nije ni od približno takvog značaja.

Raznolikost nam omogućava da razlikujemo kratkotrajne i dugotrajne, ili dugotrajne i vrlo dugotrajne intervale. Raznolikost je činilac dosade, dok stepen doživljavanja dosade zavisi od brzine vremenskog toka.

Raznolikost tražimo u zanimanju, karijeri i hobiju. Naša javnost »potražuje« raznolikost u materijalnim dobrima kao što su hrana, odeća i slično. Razmotrite za trenutak činjenicu da malo nas može da kaže šta će za tri dana ručati ili večerati, a da i ne govorimo o idućoj godini. Pa ipak, na ovom svetu žive milioni ljudi koji tačno znaju šta će jesti za tri dana, ukoliko to uopšte bude slučaj. Oni će jesti isto što i danas, juče ili prekjuče.

Nama je, dakle, važno da li u životu koji vodimo ima ili nema raznolikosti. Uzmimo, na primer, tinejdžerku koja se žali

majci da na igranci nije bilo mladića; ona pod tim podrazumeva da nije bilo novih mladića. Izgleda da potražnja raznolikosti i novine u našoj kulturi prevazilazi gotovo sve ostale kulture u današnjem svetu. Ona je neophodna privredi kakva je naša, pošto bez stalnih inovacija uopšte ne bi mogla da se razvijaju industrijska postrojenja.

Na neformalnom nivou vremena, osnovna razlika jeste ona između istovetnosti i raznolikosti. Vreme promiče brže uz raznolikost. Zatvorenici u čije ćelije ne dopire svetlost, pa otud ne znaju da li je napolju dan ili noć, u potpunosti gube osećaj za vreme, postaju dezorijentisani i, ako dovoljno dugo žive u takvim okolnostima, »pomeraju pameću«.

Kao što je bio slučaj i sa aktivnošću, raznolikost povezujemo sa spoljnim događajima. U našim očima, sazrevanje i starenje ne spadaju u raznolikost, izuzev kad su drugi u pitanju. Obično kažemo: »Gospode, on je zaista mnogo ostario otkako sam ga poslednji put video!« Međutim, za Pueblo-Indijanca iz Novog Meksika starenje predstavlja nešto što treba iskusiti, ono znači veći ugled u zajednici i veće učešće u odlučivanju. Sa ove tačke gledišta, raznolikost čini sastavni deo života, inherentan aspekt bića koji dovodi do u osnovi drukčijeg pogleda na svet nego što je naš.

Rezimirajući raspravu o neformalnim vremenskim izolatima možemo reći da Amerikanci utvrđuju relativno trajanje na četiri načina: na osnovu stepena neodložnosti; da li nastoje da rade više od jedne stvari u isto vreme; da li imaju posla ili ne; i na osnovu stepena raznolikosti koja je prisutna u određenoj situaciji. U neformalnim izolatima određene kulture nalaze se sastavni elementi vremena, iz kojih izrastaju vrednosti i pokretačke sile koje su karakteristične za odnosnu kulturu.

Postojanje neformalnih vremenskih obrazaca predstavlja jedan od najdoslednije prenebregavanih vidova kulture. Razlog nije u tome što su ljudi zaslepljeni, glupi ili tvrdoglavi,

iako njihova sposobnost da se pridržavaju neformalnih obrazaca — čak i na očigled temeljnih dokaza — ponekad čini da upravo tako deluju.

Izgleda da je nemoguće istovremeno učestvovati u dva različita obrasca. Nastojaću da nešto niže pokažem kako čovek mora da prestane da koristi jedan obrazac da bi preuzeo drugi. Štaviše, dok ih učimo i zauvek posle toga, obrasci su usađeni u ponašanje grupa i ustanova. Oni su načini postupanja koje čovek nauči u ranoj mladosti i za koje biva nagrađivan ili kažnjavan. Zato nije čudo što se ljudi tako uporno drže svojih obrazaca i što popreko gledaju na sve ostale.

Neformalni obrasci su retko, gotovo nikad eksplicitni. Oni postoje poput vazduha što nas okružava; bliski su i ugodni, ili strani i naopaki. Odstupanja od obrasca obično dovode do burnih reagovanja zato što ljudi ne postupaju na nama svojstven načina. Naravno, »nama svojstven način« je gotovo bez izuzetka potkrepljen i propraćen nekom tehničkom racionalizacijom kao što je ova: »Ako pet minuta zakasniš na sastanak i ako te zbog toga čeka deset ljudi, onda si proćerdao gotovo pun sat njihovog vremena.«

U Sjedinjenim Državama, priroda tačaka na vremenskoj lestvici stvar je postojanja odgovarajućeg obrasca, što se odnosi i na postupanje s intervalom između tih tačaka. Prostor između tačaka je u velikoj većini slučajeva nepovrediv, što će reći da je, u poređenju sa nekim drugim sistemima, rastezanje ili izvitoperavanje intervala dozvoljeno samo u ograničenom obimu. Kondicioniranje za ovakav način poimanja vremena počinje u nas vrlo rano. Majka kaže: »Mislim da sam ti već rekla da sa Suzanom možeš da se igraš samo do pet sati. Kako si smeo da ostaneš kod nje sve do večere?« Kasnije u životu čujemo kako otac govori prijatelju: »Obećao sam da ću jedan sat pomagati Džoniju da napravi kolibu na drvetu i neću moći da se izvučem sa pola sata«. A u odraslo doba: »Ali, gospodine Džouns, gospodin

Braun već treći put pokušava da se nađe s vama! Obećali ste da ćete s njim bar pola sata prorađivati ove specifikacije!«

Naš obrazac dozvoljava vrlo male izmene u položaju »intervala« kad su oni već uklopljeni u plan rada, a ne dopušta ni veće uplitanje bilo u sadržinu, bilo u položaj tačaka na vremenskoj lestvici. Sastanak radi razgovora o ugovoru, koji je zakazan za deset, a treba da traje do jedanaest časova, *nije* lako odgoditi, niti je tokom njega moguće razgovarati o bilo čemu drugom izuzev o samom ugovoru, pošto u suprotnom ljudi mogu da se uvrede. Jednom utvrđen, program predstavlja gotovo svetinju, pa je s obzirom na formalan red koji vlada u našoj kulturi otuda ne samo pogrešno zakašnjavati, već treba izbegavati stalne izmene u programima i sastancima, kao i udaljavanje od dnevnog reda, pošto oni predstavljaju narušavanje neformalnih obrazaca.

Nije s preciznošću utvrđeno u kojoj meri se radi o činiocu koji je prisutan i u drugim kulturama. Međutim, ima slučajeva u kojima se sasvim drukčije postupa sa sadržinom ili »dnevnim redom« datog vremenskog perioda. Na Bliskom istoku, odbijanje jedne strane da pređe na stvar i raspravlja o predmetu sastanka često znači da ona ne može da pristane na uslove druge strane, ali ne želi da je odbije, ili jednostavno ne može da raspravlja o odgovarajućim pitanjima zato što za to još nije vreme. Štaviše, ne smatra se da je neučtvio prisustvovati sastanku na kome se neće ni pomenuti povod za njegovo održavanje.

Naš obrazac nalaže da se dnevni red utvrdi unapred, na neformalan način. U celini uzevši, mi se ne osećamo lagodno kad raspravljamo u polu-javnoj situaciji i na mukotrpan način utvrđujem dnevni red, kako to čine Rusi. Mi više volimo da pretpostavimo kako obe strane žele da razgovaraju o određenom predmetu, pošto inače ne bi ni prisustvovale sastanku, kao i da su dovoljno zaokupljene temom da bi od sastanka imale koristi. Iako je to slučaj i sa Rusima, ima izvesnih pokazatelja da oni smatraju da pregovaranje o pojedinim tačkama dnevnog reda

signalizira drugoj strani kako će protivnik reagovati tokom same konferencije. Otuda se naša pomirljivost u početku pregovora — koju inače treba pripisati činjenici da mi ne utvrđujemo dnevni red tehnički, već se neformalno saglašavamo sa onim što treba da predstavlja temu razgovora — često tumači kao slabost. Osim toga, pomirljivost može da se protumači kao namera da popustimo u pogledu nekih tačaka, iako to uopšte nije slučaj.

Ranije smo pomenuli da su sadržina i granice vremenskog perioda sakrosanktni. Ukoliko se, međutim, razgovori okončaju na zadovoljavajući način, ili se pokaže da se ne može ostvariti napredak, onda sastanak ili poseta mogu da se skrate. Ljudi se u takvoj situaciji često osećaju neobično. Obrazac koji u nas preovlađuje sastoji se od osećaja da, kad ste jednom odredili vreme, onda morate i da ga upotrebite onako kako je namenjeno, čak i kad se ispostavi da to nije ni potrebno ni korisno.

Nekom Arapinu sve to izgleda vrlo čudno. On polazi od jedne tačke i nastavlja dok ne završi ili dok nešto ne iskrsne. Za njega je vreme ono što se zbiva pre ili posle date tačke. Sučeljavajući dva sistema, treba da imamo na umu da Amerikanci ne mogu da menjaju pojedine stavke programa, a da pri tom ne naruše normu; Arapi mogu. Vremenski odeljci su u nas svetinja. Ako izvesnoj aktivnosti namenimo određeno vreme, mi u nastojanju da ustanovimo količinu vremena potrebnog za odnosnu delatnost možemo da ga promenimo jedanput ili možda dvaput. Ono što ne možemo to je da stalno pomeramo pregrade svojih vremenskih odeljaka napred i nazad, iako neka delatnost možda nalaže takvu elastičnost. Obrazac nepokretne vremenske pregrade važi u većini situacija, čak i kad se radi o dugim periodima — na primer, koliko je vremena potrebno da se napravi univerzitetska karijera.

Nije potrebno otići iz naše zemlje da bi se naišlo na bitno drukčije vremenske obrasce. Postoje razlike između porodica i razlike između muškaraca i žena; razlike u zanimanju, i statusu, i regionalne razlike. Osim toga, postoje dva osnovna američka

obrasca koji se često sukobljavaju. Nazvao sam ih: »obrazac difuzne tačke « i »obrazac dislocirane tačke«. Razlika između njih zavisi od toga da li do odstupanja dolazi na jednoj strani tačke ili se ono rasprostire oko nje.

Upoređujući ponašanje dveju grupa ljudi koji sudeluju u ova dva obrasca, čovek zapaža sledeće: uzimajući kao tačku 8.30 časova, učesnici u obrascu »dislocirane tačke« prispeće pre vremena, od 8.00 do 8.27 časova, pri čemu će većina stići oko 8.25. Ljudi koji pripadaju obrascu »difuzne tačke« doćiće od 8.25 do 8.45 časova. Kao što se vidi, između ovih dveju grupa praktično nema preplitanja.

Čitalac će se svakako prisetiti sopstvenog ponašanja prilikom ispunjavanja večernjih obaveza. Osobi koja je pozvana da negde provede veče i dođe »oko devet« ne bi palo ni na pamet da primeni dnevni obrazac »difuzne tačke«. Obrazac »dislocirane tačke« je obavezan, obično 10 do 15 minuta posle zakazanog vremena, ali ne više od 35 do 40 minuta. Odstupanje je mnogo manje ako se radi o večeri kojoj prethodi koktel. Za ovakvu priliku koja počinje u 19.00 dozvoljeno je doći u 19.05, ali ne mnogo kasnije od 19.15 časova. Period kad se po pravilu »nešto promrmlja« umesto izvinjenja počinje u 19.20, dok se u 19.30 časova ljudi osvrću i pitaju: »Šta li je sa Smitovima?« Domaćica možda ima pečenicu u pećnici. U Njujorku postoji velika razlika između koktel-partije »od 17 do 20 časova«, na koju svet stiže od 18.00 do 19.30 časova i ostaje satima, i večere, kada deset minuta predstavlja najveće dovoljeno zakašnjenje.

U tom smislu, stvarno dislociranje tačke funkcija je triju okolnosti: a) vrste izlaska i onoga što se tom prilikom servira; b) statusa osobe koja se posećuje ili sa kojom se sastaje; c) načina na koji odnosna osoba postupa s vremenom.

Kad u nekom uredu dođe do pomeranja sa difuzne na dislociranu tačku, ljudi to duboko preživljavaju. Ljudi koji se drže obrasca difuzne tačke nikad se ne osećaju lagodno u društvu

onih koji usvajaju drugi obrazac. Takva pomeranja često se tumače kao lišavanje stručnjaka njihovog statusa, što će reći da oni *osećaju* da je njihov ugled opao u očima šefa. Do toga dolazi zato što se isti obrazac koristi prilikom susreta sa dostojanstvenicima i kad postoje velike socijalne razlike između pojedinaca. S druge strane, ljudi koji se pridržavaju obrasca dislocirane tačke smatraju da su svi ostali izrazito neposlovni, aljkavi i slabi organizatori. Oni veruju da nema dovoljno kontrole i sumnjičavi su prema akademskim tipovima koji su tako komotni u pogledu dolaska »na vreme«. Uporna nastojanja da se, nametanjem krutih programa, naučnici ograniče na obrazac dislocirane tačke predstavljaju jedan od više povoda koji su za poslednjih nekoliko godina naveli mnoge naučnike da napuste vladinu službu.

Posmatrano regionalno, u Sjedinjenim Državama postoje na izgled bezbrojne varijante načina na koji se postupa sa vremenom. One su uporedive sa govornim varijantama u raznim delovima zemlje. Svi učestvuju u opštem obrascu koji nam omogućava da se uzajamno razumemo bez obzira gde se nalazili.

U državi Jutah, gde su Mormoni najpre imali ponešto tehnički stav prema vremenu, a kasnije razvili čvrste formalne sisteme u kojima je težište bilo na brzini, nailazimo na obrazac dislocirane tačke sa vrlo malo odstupanja. To će reći da se tamo čini pokušaj da se stigne »na vreme«, što znači malo pre zakazanog časa, ali ne kasnije od jednog minuta. Budući da je u skladu s njihovim sistemom gore kasniti nego stizati ranije, oni dolaze ranije, što je inače slučaj i sa vojnim osobljem. Ostali Amerikanci na osnovu toga zaključuju da Mormoni imaju ozbiljniji odnos prema radu nego prosečan Amerikanac.

U poređenju sa preostalim delom zemlje, žitelji područja severozapadne obale Sjedinjenih Država odnose se na vrlo neobičan način prema vremenu. Oni će pozvati gosta da dođe u

18.00, ako žele da stigne u 18.30 časova. Sasvim je neuobičajeno promrmljati neko izvinjenje zbog četiri minuta zakašnjenja, i to mnogi kritikuju.

S druge strane, tradicionalniji deo Juga ponaša se izgleda prema očekivanjima: ljudi usporavaju tempo dopuštajući odstupanje u oba obrasca. Ovde nailazimo na širi opseg odstupanja od tačke nego na urbanizovanom Severoistoku. Isto bi moglo da se kaže i za Stari Zapad.

X
PROSTOR GOVORI

Svako živo biće je fizičkom granicom odvojeno od spoljne sredine. Počevši od bakterija, preko obične ćelije, pa do čoveka, uočljiva granica svakog organizma označava gde on počinje, a gde se završava. Međutim, nešto malo dalje uz filogenetsku lestvicu nastaje jedna druga, nefizička granica, koja se proteže izvan fizičke. Tu novu granicu je teže odrediti nego onu prvu, ali i ona je podjednako stvarna. Nazivamo je »teritorija organizma«. Za čin polaganja prava na teritoriju i za čin njene odbrane upotrebljavamo izraz »teritorijalnost«. Ovo poglavlje najviše će se baviti upravo teritorijalnošću. U čoveka, teritorijalnost postaje vrlo složena, a takođe se i mnogo razlikuje od kulture do kulture.

Ko god je imao iskustva sa psima, posebno u seoskom ambijentu kakav nalazimo na rančevima i farmama, poznaje kako se pas odnosi prema prostoru. Pre svega, psu su poznate granice gospodarevog dvorišta i braniće ih od uljeza. On takođe, na izvesnim mestima spava: uz ognjište, u kuhinji ili trpezariji, ukoliko mu je to dopušteno. Ukratko, pas se stalno vraća na određena mesta, zavisno od prilike. Takođe se može uočiti da psi stvaraju zone oko ovih mesta. U zavisnosti od njegovog odnosa prema psu i zone u kojoj se zatekao, uljez može da izazove različito ponašanje psa kada prekorači nevidljive linije koje su od značaja za životinju.

To je naročito uočljivo kada se ženke oštene. Kuja koja u retko korišćenoj staji ima nov nakot smatraće staju svojom

teritorijom. Kad se otvore vrata, ona će se možda malo pomeriti ili promeškoljiti u nekom uglu. Ništa drugo ne mora da se dogodi dok uljez ne zađe tri do pet metara u staju. A onda će pas možda podići glavu ili ustati i malo se kretati u krug, a zatim leći — reagovanje na još jednu nevidljivu granicu koja je prekoračena. Mesto na kome se nalazi linija može da se utvrdi ako čovek počne da se povlači, posmatrajući kada će kuja da spusti glavu. Kada se prekorače nove linije, biće drugih signala, kao što su udaranje repom po tlu, prigušeno skičanje ili režanje.

Slično ponašanje može se opaziti i u drugih kičmenjaka — riba, ptica i sisara. Ptice imaju vrlo razvijenu teritorijalnost, područja koja brane kao svoja i u koja se vraćaju iz godine u godinu. Za one koji su videli kako se crvenađć svake godine vraća u isto gnezdo, to neće predstavljati nikakvo iznenađenje. Poznato je da se foke, delfini i kitovi razmnožavaju na istim mestima. Neke foke se iz godine u godinu vraćaju na istu stenu.

Čovek je svoju teritorijalnost razvio do gotovo neverovatnih razmera. Pa ipak, mi se prema prostoru donekle odnosimo kao prema seksu. Tu je, ali ga ne pominjemo. Ukoliko to i činimo, od nas se svakako ne očekuje da u tom pogledu budemo konkretni i ozbiljni. Domaćin se uvek pomalo izvinjava zbog »svoje stolice«. Koliko je samo ljudi doživelo da uđe u sobu, ugleda veliku, udobnu stolicu i uputi se prema njoj, da bi se trgnuli ili zastali i obratili se domaćinu rečima: »O nisam hteo da sednem na vašu stolicu«? Naravno, odgovor je obično učtiv. Zamislite šta bi se dogodilo kada bi domaćin dao oduška onome što zaista oseća i rekao: »Da, đođavola, seli ste na moju stolicu, a ja ne volim da bilo ko sedi na mojoj stolici«! Iz nekog nepoznatog razloga, naša kultura teži da vam razvodni osećanja prema prostoru ili da nas navede da ih potisnemo i disociramo. Mi ga onda spuštamo na neformalni kulturni nivo i verovatno ćemo se osećati krivim kad god počnemo da se ljutimo zato što nam je neko zauzeo mesto.

Teritorijalnost se uspostavlja tako brzo da se već posle drugog u nekom nizu predavanja znatan broj slušalaca zatiče na istim sedištima. Štaviše, ako je već sedeo na određenom mestu, a drugi mu ga zauzima, čovek pokazuje izvesnu razdraženost. Po sredi je ostatak starog poriva za izbacivanjem nametjivca. Ovaj to i sam zna, pa će se okrenuti ili pogledati naviše i reći: »Da li sam seo na vaše mesto«? Vi ćete na to slegnuti ramenima i uzvratiti: »Ne, ne — ionako sam hteo da sednem na drugo«.

Kada sam o toj temi jednom prilikom razgovarao s grupom Amerikanaca koji su se spremali za put u inostranstvo, jedna vrlo prijazna, izuzetno blagorodna žena podiže ruku i reče: »Hoćete li da kažete kako je prirodno što se nerviram kada neka žena počne da vršlja po mojoj kuhinji«? Odgovor: »Ne samo što je to prirodno nego je i većina Amerikanki emocionalno vezana za kuhinju. Čak ni majka ne može da uđe u kuhinju kćerke i opere sudove a da je pri tom ne naljuti. Kuhinja je mesto gde se rešava ko će biti gospodar. To znaju sve žene, a neke o tome čak mogu i da razgovaraju. Kćerke koje ne mogu da zadrže vlast nad kuhinjom u svojim rukama za uvek će ostati pod uticajem svake druge žene koja bude uspela da prodre na to područje«.

Žena koja mi je postavila pitanje nastavi ovako: »Znate, sada mi je mnogo lakše. Imam tri starije sestre i majku, koje kad god dođu u grad, umarširaju pravo u moju kuhinju i preuzmu stvari u svoje ruke. Želim da im kažem da se drže podalje od nje, da imaju svoje kuhinje i da je to moja, ali sam oduvek smatrala kako su mi misli o majci i sestrama nedolične, onakve kakve ne bi trebalo da budu. Ovo za mene predstavlja veliko olakšanje, pošto sada znam da sam bila u pravu«.

Očeva radnja je, naravno, druga neprikosnovena teritorija, i najbolje je da to i ostane. Isto važi i za njegovu radnu sobu, ako je ima.

Putujući po inostranstvu i proučavajući odnos prema prostoru, čovek otkriva zapanjujuće varijacije — razlike na koje mi

žestoko reagujemo. Pošto niko od nas nije naučio da prostor smatra odvojenim od ostalih asocijacija, osećanja koja pobuđuje odnos prema njemu često se pripisuju nečemu drugom. Odrastajući, ljudi uče bukvalno hiljade prostornih nagoveštaja, od kojih svaki nešto znači u svom kontekstu. Ti nagoveštaji »oslobađaju« već postojeća reagovanja na način koji je gotovo jednak onome na koji Pavlovljeva zvonca izazivaju lučenje pljuvačke u psa. Doduše, stepen tačnosti prostornog pamćenja nije nikada bio u potpunosti ispitan. Ima, međutim, pokazatelja da je ono izvanredno postojano.

Bukvalno hiljade doživljaja nesvesno nas uče da prostor govori. Pa ipak, ova činjenica verovatno nikada ne bi bila dovedena do stepena svesti da se nije uvidelo kako je prostor različito organizovan u svakoj kulturi. Asocijacije i osećanja koja se oslobađaju u pripadnika ove kulture gotovo bez izuzetka znače nešto drugo u onoj. Kada kažemo da su neki stranci »prodorni«, to jedino znači da njihov odnos prema prostoru oslobađa takvu asocijaciju u našem umu.

Ono što se pri tom gubi iz vida jeste to da je reagovanje prisutno *in toto*, i da je to čitavo vreme bilo. Nema svrhe da se dobronamerni ljudi osećaju krivim zato što se naljute kada od stranaca prime prostorni nagoveštaj kojim se oslobađa gnev ili agresivnost. Osnovno je znati šta se zbiva i pokušati da se utvrdi o kakvom se nagoveštaju radi. Sledeći korak jeste otkriti, ako je moguće, da li je određena osoba doista nameravala da pobudi takvo osećanje ili je kanila da izazove drugačije reagovanje.

Otkrivanje određenih nagoveštaja u stranoj kulturi predstavlja mukotrpan i zametan posao. Pridošlici je obično lakše da sluša opažanja starosedelaca, pa da zatim uporedi ta opažanja sa sopstvenim iskustvom. U početku će možda čuti: »Imaćete muke da se naviknete na to kako ovi ljudi pritešnjuju čoveka. Eto, kad pokušate da kupite kartu za pozorište, svi oni umesto da stoje i čekaju u redu — nastoje da se proguraju i odmah doture novac blagajniku. Upravo je strašno koliko morate da se

gurate i laktate da biste ostali u redu. Kada sam, eto, poslednjeg puta dospeo do prozorčeta pozorišne blagajne i sagao glavu do otvora, iznad mog ramena je bilo ispruženo pet ruku i šaka koje su mahale novcem«. Ili će možda čuti sledeće: »Vožnja tramvajem je opasna po život. Gori je od naše podzemne železnice. Štaviše, ovim ljudima to kao da uopšte ne smeta«. Ponešto od ovoga proizlazi iz činjenice što se mi, kao Amerikanci, ponašamo prema obrascu koji obeshrabruje dodire, izuzev u intimnim situacijama. Dok se vozimo tramvajem ili prepunim liftom, mi »uvučemo vazduh«, pošto su nas od ranog detinjstva učili da izbegavamo telesni kontakt sa nepoznatima. U inostranstvu nas zbunjuje situacija u kojoj se istovremeno oslobađaju protivurečna osećanja. Naša čula izložena su bombardovanju drugačijih mirisa i gestova, nepoznatog jezika, i takođe, mnoštva znakova i simbola.

Međutim, okolnost što lica koja su izvesno vreme provela u stranoj zemlji pričaju o tim stvarima predstavljaju blagovremeno upozorenje za pridošlicu. Savlađivanje prostornog akcenta je isto onoliko važno, a ponekad i važnije, koliko i eliminisanje govornog skcenta. Savet pridošlici mogao bi da glasi: »Posmatraj gde stoje ljudi i ne uzmiči; pri tom ćeš se osećati neobično, ali je zapanjujući koliko od toga zavisi stav ljudi prema tebi«.

KAKO RAZLIČITE KULTURE KORISTE PROSTOR

U jednom časopisu je pre nekoliko godina objavljena mapa Sjedinjenih Država koja pokazuje kako njih vidi prosečan stanovnik Njujorka. Detalji Njujorka bili su sasvim jasni, a predgrađa u pravcu severa takođe tačno prikazana. Holivud je dočaran s izvesnim pojedinostima, dok je prostor između Njujorka i Holivuda bio gotovo potpuno prazan. Mesta kao što su Feniks, Albikerk, Veliki kanjoj i Taos, u Novom Meksiku, behu sva zbijena u besmislenu hrpu. Bilo je lako uočiti da prosečan žitelj Njujorka zna malo, a da mu je još manje stalo da zna šta

se zbiva u preostalom delu zemlje. Za geografa je ova mapa predstavljala izopačenje najgore vrste. Za čoveka koji proučava kulturu, bila je iznenađujuće verna. Ona je, naime, pokazivala neformalne predstave mnogih Njujorčana o preostalom delu zemlje.

Kao postdiplomac živeo sam u Njujorku, a gazda mi je pripadao prvoj generaciji Amerikanaca evropskog porekla i čitav je život proveo u Njujorku. Na kraju školske godine spremao sam se za odlazak, pa je gazda sišao da posmatra kako tovarim stvari u kola. Kada mu rekoh zbogom, on uzvrati: »E pa, jednog od ovih nedeljnih popodneva staviću porodicu u kola i svi ćemo se izvesti u Novi Meksiko da vas malo obiđemo«.

Pomenuta mapa i gazdin komentar ilustruju kako se Amerikanci odnose prema prostoru na krajnje ličan način. Mi sebi dočaravamo odnos između mesta koja poznajemo iz ličnog iskustva. Mesta koja nismo posetili i sa kojima se lično ne identifikujemo ostaju zbrkana u našoj svesti.

Po tradiciji, za Amerikanca prostor počinje »mestom«. To je jedan od najstarijih skupova koji je uporediv sa španskom reči *lugar*, ali nije sasvim isti kao ona. Čitalac neće imati nikakvih teškoća da se priseti načina na koji se reč »mesto« upotrebljava: »Ona je i za njega našla mesta u svom srcu«; »On ima neko mesto u planinama«; »Sit sam ovog mesta«, i tako dalje. Oni koji imaju decu znaju koliko je teško preneti im čitav pojam mesta — kao što je Vašington, Boston, ili Filadelfija, i tako dalje. Američko dete mora da ima od šest do sedam godina da bi počelo da vlada osnovnim predodžbama o mestu. Naša kultura omogućava postojanje mnoštva mesta, uključujući i njihove različite kategorije.

Nasuprot Bliskom Istoku, naš sistem karakterišu fine gradacije između pojedinih prostornih kategorija. U arapskom svetu postoje sela i gradovi. To je otprilike sve. Arapi koji nisu nomadi većinom sebe smatraju seljanima. Gustina naseljenosti u

selima kreće se od nekoliko porodica, pa do nekoliko hiljada žitelja.

U Sjedinjenim Državama sa za kategoriju najmanjeg mesta ne upotrebljavaju izrazi kao što su zaselak, selo ili grad. Uprkos tome, takva mesta se odmah prepoznaju kao teritorijalne celine zato što uvek nose neki naziv. To su područja na kojima nema uočljivog centra u kome bi živeo veći broj porodica — kao Dogpeč iz stripova*.

Ovakva mesta predstavljaju osnovni američki obrazac u njegovoj nekomplikovanoj formi. U njima su kuće raštrkane i zgrade se ne grupišu na jednom mestu. Poput vremena, u nas je i mesto difuzno, tako da se nikad tačno ne zna gde mu je centar. Dalje, označavanje kategorija mesta počinje »radnjom na raskrsnici« ili »uglom«, a nastavlja se »malim pazarnim centrom«, »centrom okruga«, »malim gradom«, »većim gradom«, »velegradom« i »metropolom«. Kao što je inače slučaj s većim delom naše kulture, uključujući tu i sistem društvenog položaja, ne postoje jasne granice pri prelasku iz jedne kategorije u drugu. »Mesta« su različite veličine, a nema lingvističkih nagoveštaja koji bi ukazali na njihov obim. Sjedinjene Države, Novi Meksiko, Albikerk i Pekos su reči koje se naglašavaju na isti način i na isti način upotrebljavaju u rečenicama. Slušajući razgovor odraslih, dete koje uči jezik nema mogućnosti da razlikuje jednu prostornu kategoriju od druge.

Pravo je čudo što deca ipak uspevaju da razjasne i usvoje razne prostorne termine, i to na osnovu oskudnih nagoveštaja koje prikupe od drugih. Pokušajte da petogodišnjaku objasnite razliku između predgrađa u kome živite i grada u koji vaša supruga ide da pazari. Biće to uzaludan pokušaj, pošto dete pomenutog

*Mesto iz Al Kapovog stripa »Malecni Abner« — Prim. prev.

uzrasta razume samo gde *ono* živi. Njegova soba, njegova kuća, njegovo mesto za stolom — mesta su na koja ono rano nauči.

Uzrok teškoća sa geografijom i geometrijom koje većina Amerikanaca doživljava tokom školovanja proizilazi iz činjenice što se prostor kao neformalan kulturni sistem razlikuje od prostora o kome se u tehničkom smislu reči detaljno govori u školskoj učionici, u okviru nastave iz geografije i matematike. Ruku na srce, moramo reći da slični problemi postoje i u drugim kulturama. Samo odrastao čovek sa vrlo razvijenom moći opažanja uočava da dete učeći o prostoru nailazi na neke stvarne poteškoće. U svakodnevnom životu dete mora da prihvati nešto što je u bukvalnom smislu reči prostorno nejasna predstava, a da zatim izdvoji značajne pojedinosti o kojima odrasli razgovaraju. Odrasli ponekad bez potrebe gube strpljenje sa decom zato što ona ne shvataju dovoljno brzo. Ljudi ne uočavaju da je dete slušalo kako stariji razgovaraju o raznim mestima i da pokušava da iz onoga što čuje dokuči razliku između ovog i onog mesta. U tom pogledu bi trebalo istaći da prvi nagoveštaji koji deci ukazuju na to da se jedna stvar razlikuje od druge potiču od promena u intonaciji glasa koje vrlo tanano ali značajno usmeravaju pažnju. Pošto se služimo potpuno razvijenim jezikom, teško nam je da se prisetimo doba kada uopšte nismo mogli da govorimo i kada se čitav proces komuniciranja odvijao zahvaljujući varijacijama u intonaciji glasa. Ovaj rani jezik izmiče svesti. Funkcioniše mimo nje, tako da mi ponekad gubimo iz vida vrlo veliku ulogu koju on igra u procesu učenja.

U nastavku naše analize načina na koji dete uči o prostoru, osvrnimo se na to kako ono zamišlja pojam puta. Pre svega, put je sve ono po čemu se dete vozi. To ne znači da ono ne zna kada ste skrenuli u pogrešnom pravcu. Dete čak može, a to često i čini, da ispravi grešku koja je učinjena. To samo znači da ono nije rastavilo put na sastavne delove i da razliku između

ovog ili onog puta pravi isto onako kao što uči da pri govoru razlikuje fonemu *d* od foneme *b* u početnoj poziciji.

Uzevši puteve za primer kontrasta među kulturama, čitalac će se setiti da u Parizu, koji je stari a takođe i francuski grad, sistem davanja naziva ulicama predstavlja zagonetku za većinu Amerikanaca. Imena ulica se menjaju dok čovek njima hoda. Uzmimo, na primer, ulicu Sen-Onore koja najpre postaje ulica Fobur Sen-Onore, a zatim avenija Tern i avenija Rul. Dete odraslo u Parizu, međutim, ne suočava se pri učenju ovog sistema s većim poteškoćama od našeg deteta koje uči američki sistem. Mi svoju decu učimo da vode računa o raskrsnicama i smerovima i da se, kada se nešto dogodi — to jest, kada dođe do promene smera na jednoj od ovih tačaka — može očekivati i promena naziva ulice. Dete u Parizu nauči da se naziv ulice menja od neke znamenitosti ili statue.

Zanimljivo je i poučno posmatrati sasvim malu decu dok usvajaju sopstvenu kulturu. Ona brzo shvate da za neke stvari postoje imena, a za druge ne. Deca najpre identifikuju ceo objekt ili skup predmeta — na primer, sobu; zatim počinju da se usretsređuju na neke druge, zasebne predmete, kao što su knjige, pepeljare, noževi za otvaranje pisama, stolovi i olovke. Na taj način postižu dve stvari. Prvo, nauče dokle treba da idu u nastojanju da identifikuju stvari. Drugo, saznaju šta su to izolati i složaji u baratanju prostornom i predmetnom nomenklaturom. Prvenci su često bolji subjekti od ostale dece zato što, stekavši znanje na mukotrpan način, podučavaju mlađu decu ne mešajući u to roditelje.

Pokazujući olovku, dete će upitati: »Šta je to«? Vi odgovarate: »Olovka«. Dete, međutim, nije zadovoljno i kaže, pokazujući držalje olovke: »Ne, to«! Ono jasno stavlja do znanja da misli na držalje. I tako vi uzvraćate: »A, pa to je držalje olovke«. Dete zatim pomera prst za jedan santimetar i pita: »Što je to«? Vi odgovarate: »Držalje«. Proces se ponavlja, dok vi najzad ne

kažete: »To je takođe držalje, i ovo je držalje, i ovo. Sve je to držalje olovke. Ovo je držalje, ovo vrh, ovo gumica za brisanje, a ovo parčence lima kojim je gumica pričvršćena«. Možda će dete onda pokazati gumicu za brisanje, pa vi tako saznajete da ono još uvek nastoji da utvrdi gde se nalaze linije koje jednu stvar odvaja-ju od druge. Ono uspeva da prokljuvi činjenicu da gumica za brisanje ima vrh i strane, ali ne više od toga. Takođe saznaje da nema načina da se ustanovi razlika između jedne i druge strane, a da na vrhu olovke ne stoji etiketa, mada inače pravi razliku između grafita i preostalog dela olovke. Na osnovu toga može da prokljuvi da se materijali ponekad razlikuju, a ponekad ne. Površine kojima stvari počinju ili se završavaju brzo postaju važne, dok se tačke između njih često zanemaruju.

Značaj svega ovoga bez sumnje bi mi promakao da nije bilo mog iskustva s atola Truk. U prilično iscrpnom nizu tehnoloških studija bejah dospeo dotle kada je trebalo da saznam nomen-klaturu kanua i drvene zdele. Na ovom mestu je bilo neophodno da prođem kroz sve ono kroza šta prolaze deca — to jest da, verujući kako sam shvatio obrazac, pokazujem razne delove i pitam da li sam tačno razumeo naziv. Kao što sam ubrzo ustano-vio, njihov sistem podele mikro-prostora na sitnije delove bio je potpuno drugačiji od našeg. Trukljani se odnose prema otvo-renom prostoru, i to bez graničnih iinija kakve su nama po-znate, kao prema nečemu što je potpuno zasebno. Svako područje ima svoj naziv. S druge strane, oni nisu stvorili onako usavr-šenu nomenklaturu za granične linije predmeta kao ljudi sa Za-pada. Čitalac samo treba da se seti ruba šolje i na koje se sve načine on može označiti. Sam rub, pre svega, može da bude čet-vrtast, okrugao ili elipsast u poprečnom preseku; prav, izbočen ili povijen unutra; neukrašen ili ukrašen, talasast ili ravan. To ne znači da Trukljani ne izrađuju rubove u raznim oblicima. Izrađuju ih. To samo znači da mi imamo mogućnosti da govorimo o onome što radimo, ali ne i onoliko koliko Trukljani da govo-

rimo o onome što se zbiva s nekom otvorenom površinom. Oni prave razliku između delova koje mi smatramo »sastavnicom« predmeta.

Neki ukras ili rezbarija s jednog ili drugog kraja zdele u obliku kanua smatraju se odvojenim i različitim od ruba na kome se nalaze. Takav ukras je stvar za sebe. Duž kobilice kanua, rezbarija koja se zove *čunefač* ima svojstva kojima krasi sam kanu. Kanu je jedna stvar, čunefač druga. Otvoreni prostori na boku činije, koji inače nemaju vidljive oznake, nose određene nazive. Takve razlike u podeli prostora neverovatno otežavaju rešavanje zemljišnih sporova na ovim ostrvima. Na primer, smatra se da je drveće odvojeno od tla na kojem raste. Otuda jedan čovek može posedovati drvo, a drugi tle ispod drveta.

Bendžamin Vorf, opisujući kako se predodžbe Hopija o prostoru odražavaju u njihovom jeziku, pominje odsustvo izraza za unutarnji, trodimenzionalni prostor, kao što su reči koje se upotrebljavaju za sobu, odaju, hodnik, prolaz, unutrašnjost, ćeliju, kriptu, podrum, potkrovlje, tavan i zasvođen podrum. To ne menja činjenicu da Hopi žive u prostorijama koje se sastoje od više soba, pa čak i da te sobe imaju u njih posebnu namenu, te služe kao ostave, zatim za mlevenje žita i sl.

Vorf takođe beleži podatak da je Hopima nemoguće da ispred reči za sobu stave prisvojnu zamenicu, kao i da (u njihovoj shemi stvari) soba u doslovnom značenju te reči nije imenica i ne služi u tom svojstvu.

Pošto obilje podataka govori o tome kako se Hopi izuzetno emotivno vezuju za stvari koje im pripadaju, iz Vorfovih opaski o nesposobnosti Hopija da kažu »moja soba« mora se isključiti faktor posesivnosti. Čovek bi na osnovu toga mogao da pretpostavi da Hopima nedostaje osećaj teritorijalnosti. Opet, ništa ne bi moglo da bude dalje od istine. Oni samo koriste i zamišljaju prostor na drugačiji način. Mi polazimo od tačaka i linija. Oni — očigledno — ne. Iako prividno beznačajne, ove razlike su zadale

velike glavobolje belim nadzornicima koji su svojevremeno — tačnije, u prvoj polovini ovog veka — rukovodili rezervatom Hopija.

Nikad neću zaboraviti vožnju do jednog sela na kraju zaravni, gde sam video kako neko podiže kuću na sred puta. Kasnije se ispostavilo da je prestupnik (bar u mojim očima) bio čovek koga sam neko vreme poznavao. Upitao sam ga: »Pole, zašto zidaš kuću na sred puta? Mnogo je zgodnih mesta s obe strane puta. Ovako, ljudi moraju da lome kola vozeći unaokolo po kamenju kako bi stigli do sela«. Njegov odgovor bio je kratak i jasan: »Znam, ali to je moje pravo«. On je doista raspolagao pravom na izvesno područje koje je stekao znatno pre nego što je izgrađen put. Okolnost što je drum korišćen više godina nije za njega ništa značila. Korišćenje i zloupotrebljavanje prostora u našem smislu reči nije imalo nikakve veze s njegovim predstavama o svojini.

PROSTOR KAO ČINILAC KULTURNOG KONTAKTA

Kad god se neki Amerikanac preseli u inostranstvo, on počne da pati od takozvanog »kulturnog šoka«. Jednostavno rečeno, kulturni šok sastoji se u odstranjivanju ili izvitoperavanju mnogih poznatih nagoveštaja s kojima se čovek sreće kod kuće, uz njihovo zamenjivanje drugim nagoveštajima, koji su mu strani. Ono što se zbiva u organizaciji i korišćenju prostora dobrim delom daje važne smernice u pogledu utvrđivanja konkretnih nagoveštaja koji su izazvali kulturni šok.

Kuća romanskog tipa je često podignuta oko unutrašnjeg dvorišta, koje se nalazi do trotoara, ali je zidom skriveno od pogleda prolaznika. Nije lako opisati koliko tako sitne arhitektonske razlike utiču na strance. Američki stručnjaci za sprovođenje programa tehničke pomoći u Latinskoj Americi imali su običaj da se žale kako se osećaju »zanemarenim« i »izvan«

događaja. Ostali su se stalno pitali šta se zbiva »iza tih zidova«. S druge strane, u Sjedinjenim Državama blizina predstavlja osnov mnogih veza. U nas je sused u stvari vrlo bliska osoba. Biti sused znači raspolagati izvesnim pravima i privilegijama, a takođe i obavezama. Od suseda možete da zajmite stvari, uključujući hranu i piće, ali u slučaju hitne potrebe takođe morate da ga odvedete u bolnicu. U tom pogledu, sused polaže na vas gotovo isto pravo kao neki srodnik. Iz ovog i drugih razloga, Amerikanac nastoji da pažljivo odabere u kakvom susedstvu će živeti, zato što zna da će sa susedima stupati u neposredan kontakt. Mi ne uspevamo da shvatimo zašto se, kada u inostranstvu živimo u nekom susedstvu, zajedničko korišćenje okolnog prostora ne poklapa s našim vlastitim obrascem. U Francuskoj i Engleskoj, na primer, međususedski odnosi su po pravilu hladniji nego u Sjedinjenim Državama. Obična blizina, dakle, ne obavezuje ljude. U Engleskoj se deca iz susedstva ne igraju zajedno, kao u nas. A kada se igraju, onda se to ponekad ugovara po mesec dana unapred, kao da deca žive na drugom kraju grada!

Drugi primer se odnosi na raspored u kancelarijama. U ovom slučaju uočljiv je veliki kontrast između nas i Francuza. Opšti obrazac u Sjedinjenim Državama delimično se ogleda u tome što se postojeći prostor ravnopravno deli. Kada u kancelariju dođe prinova, gotovo svi će pomeriti stolove kako bi mu omogućili da koristi svoj deo prostora. To može da znači i pomeranje s mesta koja su duže vreme zauzimana ili udaljavanje od omiljenog kutka s pogledom kroz prozor. Poenta je u tome što će osoblje dobrovoljno izvršiti potrebne izmene. U stvari, kada počne da menja raspored nameštaja, to predstavlja znak da je prihvatilo prisustvo nove ličnosti. Dokle god se to ne dogodi, šef može da bude siguran da se nova osoba nije uklopila u grupu.

Ukoliko je soba dovoljno velika, Amerikanci će se rasporediti pored zidova, ostavljajući sredinu slobodnu za grupne

aktivnosti kao što su, recimo, konferencije, što će reći da je centar prostorije pripao grupi i da je često odvojen nekim stolom ili predmetom koji je postavljen zato da bi se prostor i koristio i štedeo. U nedostatku konferencijskog stola, službenici će stolice poneti sa sobom i »zbiti se« u sredini. Obrazac pomeranja sa sopstvenog mesta da bi se »zbilo« u sredini simbolički je zastupljen u našem jeziku izrazima poput sledećih: »Morao sam da zauzmem nov stav (poziciju) u odnosu na to pitanje (tačku),« ili: »Stav (pozicija) kancelarije prema tom pitanju (tački) jeste« . . .

Nasuprot tome, Francuzi ne uzimaju zdravo za gotovo kao mi da jedni drugima treba da na prećutan način naprave mesto. Oni ne dele prostor zbog novog kolege. Umesto toga, oni će mu možda, uz gunđanje, dati neki mali sto okrenut prema zidu, u mračnom uglu. U očima Amerikanaca na radu u Francuskoj, ovakav postupak je sam po sebi vrlo rečit. Mi smatramo da ne »napraviti nekom mesto« znači naglašavati razlike u statusu. Ako ne dođe do preraspodele prostora u smislu: »Sada te primamo u grupu i u njoj ćeš ostati«, Amerikanac neminovno oseća pogubnu nesigurnost. U francuskim kancelarijama je ključna ličnost na sredini prostorije. On drži sve konce u svojim rukama kako bi se sve glatko odvijalo. Kontrola je, dakle, centralizovana. Francuski sistem obrazovanja funkcioniše iz središta, tako da se svim učenicima u čitavoj Francuskoj drže isti časovi u isto vreme.

Već smo pomenuli da redosled predstavlja važan elemenat američkih obrazaca ponašanja. Opšte je pravilo da mi, kad god se radi o pružanju nekih usluga, smatramo kako ljudi treba da staju u red onim redosledom u kome su prispeli. To je odraz suštinskog egalitarizma naše kulture. Takva redoslednost ne može da postoji u kulturama gde nailazimo na klasni sistem ili njegove ostatke. Naime, tamo gde društvo dodeljuje položaje u određene svrhe — dakle, gde se radi o rangiranju ljudi — to utiče na odnos prema prostoru.

U nas se smatra demokratskom vrlinom da se ljudi usluže bez obzira na položaj koji zauzimaju u grupi ljudi istog zanimanja. Kako bogatima tako i siromašnima pruža se podjednaka prilika da kupuju i da budu usluženi po redu dolaska. U redu pred pozorištem, gospođa Bogatašević nije bolja od bilo koga drugog. Međutim, osim Engleza, čiji su redosledni obrasci i naši, mnogi Evropljanin će na stajanje u redu gledati kao na narušavanje svoje individualnosti. Sećam se jednog Poljaka koji je reagovao tako. Amerikance je smatrao ovcama, a već i sama pomisao na takvu pasivnost mogla je da ga navede da upadne u red na bilo kom mestu koje bi mu odgovaralo. Takvi ljudi ne mogu ni da zamisle da se, poput kakvog automata, potčine grupnom konformizmu. Amerikanci koji su posmatrali ovog Poljaka smatrali su ga »prodornim«. On se nije ni trudio da prikrije uverenje da smo mi suviše meki. Obično bi govorio: »Šta mari ako dođe do malo zbrke i ako neko bude uslužen pre drugih«.

FORMALNI OBRASCI PROSTORA

U zavisnosti od kulture o kojoj je reč, formalni obrasci prostora mogu da poprime različit stepen važnosti i složenosti. U Americi, na primer, nijedan pravac sveta nema prednost nad drugim, izuzev u tehničkom ili utilitarističkom smislu reči. U drugim kulturama čovek brzo otkriva da su pojedini pravci svetinja ili da su bar omiljeniji. Vrata Navaho-Indijanaca moraju biti okrenuta na istok, muslimanske džamije moraju gledati prema Meki, svete reke Indije reku na jug. Amerikanci obraćaju pažnju na pravac sveta u tehničkom, ali im on u formalnom i neformalnom smislu nije važan. Pošto nam prostor pretežno uređuju tehnička lica, otuda su kuće, gradovi i glavne saobraćajnice obično usmereni prema jednom od pravaca na kompasu. Isto važi za puteve i glavne autostrade, kada to dozvoljava topografija terena, kao što je slučaj s ravnim prostranstvima

Indijane i Kanzasa. Postojanje ovih tehničkih obrazaca omogućava nam da pomoću koordinata (tačka na liniji) lociramo mesta. »On živi u ulici 1321 K, S Z« — govori nam da dotični živi u severozapadnom delu grada, trinaest uglova zapadno od linije koja deli grad na istočnu i zapadnu polovinu, i dvadesetjedan ugao severno od linije koja deli grad na severnu i južnu polovinu, na levoj strani ulice, na četvrt puta od ugla.

U unutrašnjosti bismo rekli: »Izađite na deset milja zapadno od grada, autoputem 66, dok ne dođete do prvog kaldrmisanog puta koji vodi prema severu. Na tom drumu skrenite desno i pređite desetak kilometara. Do druge farme s leve strane. Nećete je promašiti«.

Mi u svojoj predodžbi o prostoru koristimo ivice stvari. Ukoliko nema nikakvih ivica, mi ih stvaramo pomoću veštačkih linija (sedam kilometara na zapad i tri kilometra severno). S prostorom izlazimo na kraj uz pomoć koordinatnog sistema. Nasuprot tome, Japanci i mnogi drugi narodi bave se prostorom unutar određenih površina. Oni daju naziv »prostoru«, praveći razliku između ovog i onog, ili između pojedinih delova nekog prostora. Za nas je prostor prazan — čovek ga savlađuje presecajući ga linijama.

Položajna vrednost ili rangiranje je tehnički obrazac koji je možda izrastao iz neformalne osnove. Predstavu o vrednosti položaja proglasili smo kanonom u gotovo svim aspektima svog života, i to toliko da su čak i četvorogodišnja deca u potpunosti svesna njenih implikacija, pa su spremna da se jedna s drugom tuku za prvo mesto.

Osim položajne vrednosti, američki obrazac nalaže jednakost i standardizaciju segmenata koji se koriste za merenje prostora ili onih na koje se ovaj deli, bez obzira da li je reč o lenjiru ili kraju predgrađa. Mi volimo da komponente budu standardne i jednake. Blokovi zgrada po američkim velegradima imaju

jednoobrazne dimenzije, dok su po gradovima u mnogim drugim krajevima sveta nejednaki. Ovo sugeriše da nije slučajno što je masovna proizvodnja, koju je omogućila standardizacija delova, ponikla u Sjedinjenim Državama. Ima ljudi koji će tvrditi kako i masovna proizvodnja i standardizacija delova potiču iz neumitnih tehnoloških razloga. Međutim, proučavanje stvarne prakse ukazuje na to da su Evropljani u prošlosti proizvodili automobile — i to veoma dobre — u kojima su svi cilindri bili različite veličine. Naravno, razlika u dimenzijama nije bila velika, radilo se o svega nekoliko hiljaditih delova santimetra. Pa ipak, to je bilo dovoljno da kola stvaraju buku i troše suviše ulja ukoliko bi ih održavao američki mehaničar, neupućen u evropske obrasce, kojima nedostaje izolat jednoobraznosti.

Na strast prema jednoobraznosti nailazimo i u Japanu, mada je unekoliko drugačija od naše. Sve prostirke (*tatami*) na podu japanskih kuća, kao i svi prozori, vrata i zidne pregrade, obično su identičnih dimenzija u datom okrugu. U novinskim oglasima o prodaji ili izdavanju kuća, dimenzije su obično izražene brojem prostirki na određenom produčju. Uprkos ovome primeru jednoobraznosti, Japanci se od nas razlikuju na način koji može da dovede do značajnih ekonomskih posledica. Na primer, oni su jednom prilikom po narudžbini proizveli veliki broj elektronskih delova prema specifikacijama koje su u potpunosti mogle zadovoljiti. Kada su proizvodi prispeli u Sjedinjene Države ispostavilo se da postoji razlika između pojedinih pošiljki ovih delova. Kupac je kasnije otkrio da su Japanci — iako je ceo unutrašnji proces proizvodnje bio kontrolisan — propustili da standardizuju mere! Nije slučajno što Sjedinjene Države imaju Biro za standarde. Dostignuća koja je ova zemlja ostvarila na polju tehničke veštine i produktivnosti i koja nastoji da prenese na ostale nacije velikim se delom zasnivaju na ovakvim i sličnim nepomenutim obrascima.

KAKO PROSTOR GOVORI

Prostorne promene daju ton i akcenat komuniciranju, a ponekad su čak i izražajnije od izgovorene reči. Dinamika i promena rastojanja u međuljudskom saobraćanju predstavlja suštinu procesa komuniciranja. Uobičajeno rastojanje tokom razgovora koji vode stranci ilustruje koliko je važna dinamika prostornog saobraćanja. Ako se jedna osoba suviše približi, reakcija je trenutna i automatska — druga osoba uzmiče. Ukoliko se prva osoba opet približi, druga ponovo uzmiče. Posmatrao sam kako je jedan Amerikanac uzmicao čitavom dužinom velikog hodnika pred strancem koga je inače smatrao prodornim, a koji je pokušavao da ga sustigne. Ovakav prizor se ponavlja hiljadama i hiljadama puta — jedna osoba nastoji da poveća rastojanje da bi se lagodnije osećala, dok druga iz istog razloga pokušava da ga smanji, pri čemu nijedna nije svesna onoga što se zbiva. To je primer u koliko velikoj meri kultura može da uslovljava ponašanje.

Ono što nas zbunjuje i ometa u razumevanju kulturnih razlika jeste činjenica što u našoj sopstvenoj kulturi ima trenutaka kada su ljudi ili rezervisani ili nametljivi u pogledu načina na koji koriste prostor. Otuda, mi jednostavno povezujemo strance s onim što nam je poznato, naime s ljudima koji su se tako ponašali da su nam svojim postupcima privukli pažnju. Pogrešno je brzopleto zaključiti da stranac oseća isto što i Amerikanac, iako su, posmatrano spolja, njihovi postupci identični.

Sve mi je to iznenada postalo jasnije kada sam jednom imao sreću da me poseti vrlo ugledan i učen čovek koji je, kao diplomat najvišeg ranga, mnogo godina zastupao jednu stranu zemlju. Posle nekoliko susreta s njim impresionirao me je njegov izvanredno razvijeni osećaj za sitne pojedinosti u ponašanju, koje su tako značajne u procesu međusobnog saobraćanja. Dr X je ispoljio izvesno interesovanje za posao koji je nekolicina nas

u to vreme obavljala, pa me je zamolio da prisustvuje jednom mom predavanju. Na kraju predavanja, prišao mi je da bi porazgovarao o nekim pitanjima koja su pokrenuta tokom minulog sata. Prilično se bio zaneo u implikacije predavanja i onoga što je sam govorio. Razgovor smo počeli licem u lice ali sam, dok je on govorio, na neki neodređen način uočio da moj sagovornik stoji preblizu, pa sam hteo da uzmaknem. Srećom, bio sam u stanju da potisnem svoj prvi impuls i ostanem na mestu, pošto u njegovom ponašanju nije bilo ničega što bi komuniciralo agresivnost, izuzev rastojanja tokom razgovora. Glas mu je bio vatren, pažnja usredsređena, a položaj njegovog tela govorio je samo o interesovanju i želji za razgovorom. Takođe sam u magnovenju shvatio da neko ko je postigao toliko uspeha u staroj školi diplomatije naprosto ne bi mogao sebi da dozvoli da drugoj osobi stavlja do znanja nešto uvredljivo, izuzev u slučaju gubljenja samokontrole stečene obrazovanjem i iskustvom.

Eksperimentišući, bio sam u stanju da uočim da je, kada bih se neznatno udaljio, dolazilo do asocijativnog pomeranja u obrascu međudejstva. Bilo mu je teže da se izrazi. Kad bih se pomerio na udaljenost na kojoj sam se osećao ugodnije (oko 50 santimetara), on bi delovao malo zbunjeno i uvređeno, kao da hoće da kaže: »Zašto se tako ponaša? Eto činim sve što mogu da bih s njim prijateljski popričao, a on se iznenada povlači. Da li sam u nečemu pogrešio? Da li samo rekao nešto što nije trebalo«? Utvrdivši da je rastojanje neposredno uticalo na razgovor koji vodi, ostao sam na mestu i prepustio njemu da odredi udaljenost.

Ne samo što je glasovna poruka uslovljena odnosom prema prostoru već često i sadržina konverzacije može da zahteva poseban način njegovog korišćenja. O izvesnim stvarima teško je razgovarati ukoliko se čovek ne nalazi u odgovarajućoj zoni konverzacije.

Nedavno sam dobio na poklon neko semenje i hemikalije, uz obaveštenje da će, ukoliko zasadim seme, hemikalije doprineti njegovom rastu. Znajući vrlo malo o hidrokulturama, izuzev toga da biljke treba postaviti da vise iznad tečnosti u kojoj su rastvorene hemikalije, izašao sam da kupim odgovarajuću saksiju. U svim cvećarskim radnjama dočekivali su me s nevericom i u svakoj sam bio prinuđen da detaljno objašnjavam šta je zapravo to što želim i kako se gaje hidrokulture.

Zahvaljujući nepoznavanju kako samih hidrokultura, tako i cvećarskih radnji osećao sam se nekako nelagodno, pa nisam komunicirao onako kako to inače činim kada govorim o poznatoj temi i u poznatoj sredini. Uverio sam se da rastojanje igra ulogu u situaciji komuniciranja kada sam ušao u radju gde je, na oko pola metra jedna od druge, stajalo više klupa. Sa druge strane bila je vlasnica radnje. Kada sam ušao ona izduži vrat, kao da želi da dosegne do iznad klupa, i upita malo povišenim glasom, kao da nastoji da ga dovede do potrebne visine: »Šta želite«? Pokušah: »Tražim saksiju za hidrokulture«. »Kakvu saksiju« upita ona, još uvek izdužujući vrat. U tom trenutku zatekoh sebe kako se, u naporu da savladam prostor, penjem preko klupa. Bilo mi je jednostavno nemoguće da razgovaram o toj temi u takvoj sredini i s udaljenosti od pet metara. Tek kada se približih na jedan metar bejah u stanju da govorim donekle spokojno.

Naredni primer biće blizak milionima civila koji su služili vojsku za vreme drugog svetskog rata. U nastojanju da nađu tehnička rešenja za pitanja koja se obično rešavaju neformalno, Armija je načinila grešku u propisima o odstojanju na kojem treba da stoji vojno lice kada se javlja pretpostavljenom. Svak zna da odnos između oficira i vojnika obuhvata izvesne elemente koji nalažu rastojanje i bezličnost. To je važilo i za oficire raznih činova kada su se jedni prema drugim nalazili u nadređenom odnosu. Uputstva za obraćanje pretpostavljenom

oficiru nalagala su da niži oficir priđe na tri koraka od stola starešine, stane mirno, pozdravi i saopšti svoj čin i stvar zbog koje se obraća višem oficiru: »Poručnik X javlja se po naređenju, gospodine«. E pa lepo, da vidimo koje to kulturne norme narušava ova procedura i o čemu ona govori? Ona remeti ustaljeni način korišćenja prostora. Rastojanje je najmanje za pola metra veće nego što treba da bude i ne odgovara situaciji. Uobičajena udaljenost za razgovor o službenim pitanjima, koji od početka konverzacije karakteriše bezličnost, iznosi od jedan i po do dva i po metra. Rastojanje koje nalažu vojni propisi je gotovo na ivici onoga što bismo mogli da nazovemo »velikim«. Ono izaziva automatsko reagovanje — vikanje, što nije u skladu s poštovanjem koje bi trebalo ukazivati pretpostavljenom oficiru. Naravno, o mnogim temema gotovo je nemoguće razgovarati na tom rastojanju. Pojedine starešine to uočavaju, pa vojnicima i nižim oficirima daju »na mestu voljno«, dozvoljavajući im da sednu ili da se približe. Međutim, prvi utisak je bio da vojska otežava komuniciranje.

Amerikanci s određenim rastojanjem povezuju sledeće promene u visini glasa:

1. *Vrlo malo* (8 do 15 santimetara):	Jedva čujan šapat; strogo poverljivo obaveštenje
2. *Malo* (20 do 25 santimetara):	Čujan šapat; vrlo poverljivo obaveštenje
3. *Malo* (25 do 50 santimetara):	Unutra, tih glas; Napolju, pun glas poverljivo obaveštenje
4. *Neutralno* (50 do 90 santimetara):	Poluglas; lična pitanja
5. *Neutralno* (1,30 do 1,50 metara):	Pun glas; obaveštenje o ne-ličnim pitanjima

6. *Javno mesto* (1,70 do 2,40 metara):	Pun glas, uz izvesnu prenaglašenost; javno obaveštenje koje treba da čuju drugi
7. *Preko sobe* (2,40 do 6,70 metara):	Glasan govor; obraćanje grupi
8. *Velika rastojanja*	6,70 do 8 metara unutra; do 33 metra napolju; dozivna udaljenost, ispraćaji.

U Latinskoj Americi je rastojanje pri saobraćanju mnogo manje nego u Sjedinjenim Državama. Ljudi tamo zaista ne mogu ugodno da razgovaraju ako nisu na rastojanju koje u Severnoamerikanaca pobuđuje bilo seksualnu želju bilo neprijateljska osećanja. Otuda, kada nam se Latinoamerikanci približavaju, mi se povlačimo i uzmičemo. Posledica toga je da nas oni smatraju nepristupačnim ili hladnim, povučenim i neljubaznim. S druge strane, mi stalno njih optužujemo da nam duvaju u lice, da nas pritešnjuju i prskaju pljuvačkom.

Ako su proveli neko vreme u Latinskoj Americi ne uočavajući one razlike u odnosu prema prostoru, Amerikanci se prilagođavaju na drugi način. Oni se, na primer, zabarikadiraju iza pisaćih stolova, koristeći stolice i stočiće za pisaće mašine, kako bi zadržali Latinoamerikanca na odstojanju koje smatraju podesnim. Latinoamerikanac će, zato, možda čak preskočiti ove prepreke da bi dospeo na odstojanje koje mu se čini pogodnim za razgovor.

XI
POPUŠTANJE STISKA

Prvo naučno poimanje prirode kulture datira gotovo stotinu godina unazad. Pa ipak, iako je usvojio mnoge apstraktnije i kompleksnije ideje, svet i danas odbija da prihvati pojam kulture ili ga zapostavlja. Zašto? Začudo, razlike između pojedinih kultura nisu činilac koji dovodi do tog otpora. One su obično prihvatljive. Godine nastojanja da predočim osnovna otkrića o kulturi poučile su me da se pre radi o tome da otpor s kojim se čovek tu sreće ima mnogo zajedničkog s otporom psihoanalizi, koji je bio vrlo velik dok se ona nalazila još u povoju. Iako su pojmovi kulture apstraktni, poput onih iz psihoanalize, ispostavlja se da su, u stvari, izuzetno relevantni kada su u pitanju najdublji lični interesi. Zadiru u tako intimna pitanja da čovek često ne želi da se njima bavi, i to upravo kada počne da shvata njihove implikacije. Potpuno prihvatanje realnosti kulture imalo bi revolucionarne posledice.

Kao mogući način obrade složenih podataka s kojima nas ona suočava, tretirao sam kulturu kao komunikaciju. Ovakav pristup ima široke implikacije za njeno buduće proučavanje, ali njime nije utaban put ka brzom i potpunom razumevanju kulture. Univerzum ne odaje lako svoje tajne, a kultura ne predstavlja nikakav izuzetak u tom pogledu. Pa ipak, insistiranje na kulturi kao komuniciranju ima praktičnu vrednost. Uzroci teškoća koje mnogi ljudi jedni drugima stvaraju nalaze se u iz-

vitoperenom komuniciranju. Dobru volju, na koju se često oslanjamo pri rešavanju problema, više puta bez potrebe rasipamo zbog toga što ne uspevamo da shvatimo šta se saopštava.

Proširivši predstavu o silama koje dejstvuju u njenom životu i upravljaju njime, prosečna osoba više se nikada neće prepustiti na milost i nemilost obrazaca ponašanja, kojih nije svesna. Lajonel Triling je jednom prilikom uporedio kulturu sa zatvorom. Ona, u stvari, i jeste zatvor ako čovek ne zna za ključ kojim taj zatvor može da se otvori. Iako je istina da kultura vezuje ljudska bića na mnoge neznane načine, zapreka koju ona postavlja samo je kolotečina navike, i ništa drugo. Čovek nije stvorio kulturu kao sredstvo za sopstveno prigušivanje već kao sredinu u kojoj će se kretati, živeti, disati i razvijati sopstvenu jedinstvenost. Da bi od nje imao koristi, on treba mnogo bolje da je poznaje.

Shvatanje da formalna kultura može da utiče na život kao stabilizator ne treba brkati s konzervativnošću. U stvari, uočavanje prirode i svrhe formalne kulture trebalo bi, u krajnjoj liniji, da nas odvrati od slepog prihvatanja učenja psihologa i pedagoga koji nas, u svojoj revnosti da isprave minule greške u sistemu, uveravaju kako treba da razmazimo decu time što ih nećemo ničim sputavati i što ćemo biti preterano trpeljivi. Ova trpeljivost samo znači da neko drugi, možda policajac ili sudija, treba da odredi granice u životu koje ljudi jednostavno neće smeti da pređu. Nužno je uvideti da svako dete mora da nauči gde je granica za njega, kao što mora da nauči da ima izvesnih stvari na koje uvek može da računa.

Stvarno razumevanje kulture trebalo bi ponovo da rasplamsa u nama interesovanje za život, interesovanje čiji nam nedostatak često teško pada. Ono će pomoći ljudima da saznaju ko su i gde su. Nagnaće ih da ne dozvole da ih istisnu lakomci, grabežljivci i oportunisti, koji koriste činjenicu što javnost obično nije svesna zajedničkih formalnih normi koje društvu daju sklad. Ti društveno

promašeni ljudi, kojima nedostaje sigurnost podrške što je pruža formalna kultura, žele da razaraju, istovremeno gradeći oko sebe strukture moći. Slučaj pokojnog senatora Makartija predstavlja klasičan primer ovi vrste oportunizma. Kada bi malo više uviđala da formalne norme nisu individualna, već zajednička stvar, američka javnost bi mogla sebe da poštedi makartizma u bilo kom obliku koji bi on mogao da ima u budućnosti.

Možda je najteže jasno ukazati na poentu da kultura nije samo nametnuta čoveku; ona i *jeste* čovek, u znatno širem smislu reči. Kultura je spona između ljudskih bića i način na koji ta bića sadejstvuju. Osmišljeno bogatstvo ljudskog života rezultat je miliona mogućih kombinacija koje čine jednu kompleksnu kulturu.

Kao što sam pomenuo u uvodu, muzika može da posluži kao analogija za razumevanje kulture. Muzička partitura je uporediva s tehničkim opisivanjem kulture kojeg se antropolog tek latio. U oba slučaja, notni sistem, odnosno rečnik, omogućava ljudima da govore o onome što rade. S muzičkog stanovišta, proces stenografisanja ni u kom pogledu ne unižava umetnika. Jednostavno mu omogućava da odsutnima prenese koje radnje vrši pri sviranju. U muzici nam to omogućava da zajednički posedujemo i očuvamo genij koji bi, u normalnim okolnostima, mogao da dopre samo do onih što su, u fizičkom smislu reči, bili u društvu umetnika. Bah, Betoven i Brams bili bi za nas izgubljeni da nisu raspolagali načinom zapisivanja muzike.

Poput kreativnog kompozitora, neki ljudi su obdareniji veštinom življenja od drugih. Oni utiču na okolinu, ali ovaj proces se tu i završava zato što ne postoji način da se tehničkim putem opiše šta to, u stvari, oni postižu — većinom nesvesno. U nekoj dalekoj budućnosti, mnogo posle našeg doba, kada kultura bude potpunije istražena, raspolagaće se partiturama koje će biti ekvivalentne muzičkim, partiturama od kojih će svaka biti namenjena jednom tipu muškaraca i žena u odre-

đenom tipu struka i odnosima; jedne će biti za vreme, druge za prostor, treće za rad ili igru. I danas nailazimo na ljude koji imaju uspeha i sreće, koji imaju zahvalno i plodno zaposlenje. Kakvi su to skupovi, izolati i obrasci po kojima se njihov život razlikuje od života onih manje srećnih? Potreban nam je neki način koji će omogućiti da nam život bude manje nasumičan, a veseliji. U stvari, mi Amerikanci smo prevalili priličan deo ovog puta — recimo, u poređenju s Arapima i Turcima. Profesor Danijel Lerner, sociolog na Institutu za tehnologiju u Masačusetsu, otkrio je, u razgovorima s njima, da seljacima u Turskoj ništa ne znači ideja o postizanju sreće. Njima nikada nije padalo ni na pamet da sreća predstavlja nešto što čovek *ima pravo* da očekuje od života i za čitav život i za čime treba da teži. To ne znači da ovi seljaci nikada ne doživljavaju srećne trenutke. Baš naportiv. To samo znači da njihova kultura ne obuhvata taj izolat.

Sve kulture stvorile su svoje vrednosti saglasno — kako sam ih ja nazvao — primarnim sistemima poruka. Na primer, vrednosti vezane za biseksualnost usredsređene su na tipove muškaraca i žena koji se dopadaju i one koji se ne dopadaju, pri čemu idealizovani modeli dece oba pola tek treba da uslede. Većina ovih modela je formalna, a neki su neformalni. Međutim, većina kultura ne uspeva da pruži bar nešto više od obične etikete za različite tipove muškaraca i žena, koji predstavljaju model za njihovu decu. Moderno društvo komplikovalo je stvari zbog sve većeg broja alternativa koje se ukazuju pred mladima. Ako bismo uporedili Komanča iz davnog doba našeg Zapada s današnjim Amerikancem, onda bismo mogli steći izvesnu predstavu o tome kako je život postao izuzetno komplikovan. Dečak Komanča je znao da ima samo dve alternative. Mogao je da izraste u ratnika ili transvestita — to jest, muškarca koji nosi žensku odeću i radi ženski posao. Svi Komanči su imali jasnu predstavu o tome šta znači biti ratnik i kakva svojstva uz to

idu. Ako bi dečaku iz ovog ili onog razloga nedostajala hladnokrvnost, pa i hrabrost, potrebne dobrom ratniku, ili ako bi se pribojavao da u tom pogledu neće ispuniti očekivanja — alternativa je bila da obuče ženske haljine i počne da niže perle. U životu Komanča postojala su samo dva modela za odrasle: ratnici i žene. Život u američkoj kulturi nije tako jednostavan. U njoj ne postoji čak ni zadovoljavajući pregled kategorija muškaraca i žena, iako su neki tipovi prilično poznati zahvaljujući stalnom interesovanju savremenih romansijera za ovu temu. Ne samo što moramo bolje poznavati alternative s kojima se svaki od nas suočava u svakodnevnom životu već moramo bolje da poznajemo i sveopšti obrazac života.

Želeo bih da poručim — kako laiku tako i naučniku — da čvrsto verujem u nužnost uočavanja i shvatanja kulturnog procesa. Novi projektili i vodonične bombe nisu nam ni približno onoliko potrebni koliko određenija znanja o samima sebi kao pripadnicima kulture.

DODACI

DODATAK I — SHEMA ZA NAUČNIKE KOJI SE BAVE DRUŠTVENIM NAUKAMA

Za one koji se bave društvenim naukama, osnovni doprinos ove studije sastoji se u osam međusobno povezanih ideja:

1. Kultura je komunikacija, a komunikacija je kultura.

2. Kulturu ne čini samo jedna, već više stvari. Ona nema samo jednu osnovnu jedinicu ili bitan deo, niti samo jedan izolat. Kultura počiva na najmanje deset osnova, a sve su one duboko ukorenjene u biološkoj prošlosti i sve zadovoljavaju oštre kriterijume koje postavlja upotreba lingvističkog modela za kulturu.

3. Proučavanje institucija i njihove strukture i proučavanje pojedinca i njegovog psihičkog sklopa izostaju iz ove konkretne studije kulture, u značenju u kome se ovde upotrebljava, iako su u nju uključeni na višem organizacionom nivou.

4. Čovek dela na tri različita nivoa: formalnom, neformalnom i tehničkom. Svaki je prisutan u bilo kojoj situaciji, ali samo jedan dominira u datom trenutku. Pomeranja s jednog nivoa na drugi vrše se brzo, a proučavanje tih pomeranja u stvari predstavlja studiju procesa promene.

5. Kultura se više bavi porukama nego mrežama za njihovo prenošenje i kontrolnim sistemima. Poruka ima tri sastavna dela: skupove, izolate i obrasce. Skupovi se opažaju i polazna su tačka svake studije kulture. Oni su brojčano ogra-

ničeni samo obrascima kombinacije izolata od kojih se sastoje. Izolati se apstrahuju iz skupova procesom upoređivanja ovih na nivou diferencijalnog značenja. U kontrolnim eksperimentima se od subjekta traži da kaže pravi li razliku između događaja A i događaja B, C, D, X, Y, i tako dalje, dokle god se ne izdvoje sve uočene razlike. Izolati su brojčano ograničeni. Tako nastaju obrasci, koji se poimaju zahvaljujući vladanju (ovladavanju) skupovima i izolatima u suvislom kontekstu. Oni su takođe brojčano ograničeni.

6. U kulturi vlada princip nedeterminizma. Izolati se pretvaraju u skupove pri detaljnom proučavanju, pa su otuda apstrakcije. Što je posmatrač precizniji na jednom nivou, to će biti manje precizan na svakom drugom. Uvek se samo jedan nivo može precizno proučavati, i samo se jedan nivo može opisivati u datom trenutku.

7. U kulturi vlada i princip relativiteta, isto kao u fizici i matematici. Iskustvo je nešto što čovek projektuje na spoljni svet stičući ga u njegovoj kulturno determinisanoj formi. Čovek živeći menja iskustvo. Ne postoji iskustvo koje bi bilo nezavisno od kulture i prema kome bi ona mogla da se meri.

8. Kulturni nedeterminizam i kulturni relativitet nisu pojmovi koje laik može lako da shvati. Oni ne znače samo da nešto što je dobro prema jednom skupu normi može da bude loše prema nekom drugom. Znače i to da se u svakom pojedinom slučaju moraju izraditi formule koje će naučnicima omogućiti da izjednače događaj A^2 u kulturi A^1 s događajem B^2 u kulturi B^1. Odgovarajuća kulturna analiza mora započeti mikrokulturnom analizom na nivou izolata, kada su skupovi već opaženi.

DODATAK II — MAPA KULTURE

Jedan od uzgrednih produkata našeg proučavanja kulture kao komunikacije jeste karta koja se pokazala korisnom u određenoj fazi rada. Prilično smo naučili usavršavajući je, a ona je još uvek jedina karta ove vrste koja danas postoji. Prenosim je ovde radi onih koje bi mogla da zanima.

Moj kolega Treger i ja pošli smo od pretpostavke da kultura ima biološku osnovu i da se njeni izvori nalaze u nizu infrakulturnih delatnosti. Bili smo prilično sigurni u to da smo došli do osnovnih komponenata kulture, pošto su svi sistemi koje smo izgradili zadovoljavali potrebne kriterijume. Ali od čega se sve sastoji kultura u svom totalitetu? Pod pretpostavkom da ovi sistemi postoje, da li biste mogli da izvedete kulturu iz takve osnove? Setite se da je jedan od naših kriterijuma za kulturne sisteme bio taj da svaki od njih mora da se odražava u preostalom delu kulture, a da i sam odražava sve ostale kulturne sisteme. To je dovelo do stvaranja karte koja bi na jednom mestu pokazivala razne kombinacije primarnih sistema poruka. Najpre smo načinili dvodimenzionalnu tabelu: PSP nalazili su se na levoj strani, a njihove komplementarne pridevske odredbe na drugoj, u vrhu tabele (videti kartu).

Na taj način je bilo moguće sagledati tipove aktivnosti koji proizilaze iz različitih kombinacija PSP, pri čemu se karta pokazala kao neka vrsta kulturnog ekvivalenta periodičnom sistemu elemenata u hemiji. Uzeli smo dva primarna sistema poruka, supsistenciju i interakciju, i upitali se: »Šta odgovara *ekonomskim ograncima interakcije* i njima recipročnim *interakcionim ograncima supsistencije*«? Došli smo do reči »razmena« i »ekološka zajednica«. *Ekonomski obrasci asocijacije* i *organizacioni obracsi supsistencije* dali su nam »ekonomske uloge« i »grupisanje po zanimanju«; *instrukcioni rezultati supsistencije* i *ekonomski rezultati učenja* dali su »učenje kroz rad« i »nagradu

MAPA KULTURE

Primarni sistemi poruka	Interakcioni 0	Organizacioni 1	Ekonomski 2	Seksualni 3
Interakcija 0	*Komunikacija* *Glasovne odlike* *Kinesika* *Jezik* 00	Status i Uloga 01	Razmena 02	Način interakcije polova 03
Asocijacija 1	Zajednica 10	*Društvo* *Klasa* *Kasta* *Vlada* 11	Ekonomske uloge 12	Seksualne uloge 13
Supsistencija 2	Ekološka zajednica 20	Grupisanje po zanimanju 21	*Rad* *Formalni rad* *Izdržavanje* *Zanimanja* 22	Podela rada po polovima 23
Biseksualnost 3	Polna zajednica (klanovi, krvni srodnici) 30	Bračne zajednice 31	Porodica 32	*Polovi* *Muški—ženski* *Pol (biološki)* *Pol (tehnički)* 33
Teritorijalnost 4	Teritorija zajednice 40	Teritorija grupe 41	Privredna područja 42	Teritorije muškaraca i žena 43
Temporalnost 5	*Ciklusi* zajednice 50	Ciklusi grupe 51	Privredni ciklusi 52	Ciklične *aktivnosti* muškaraca i žena 53
Učenje 6	Stečeno znanje zajednice —ono što se predaje i uči *60*	Grupe za učenje — obrazovne institucije *61*	Nagrada za nastavu i učenje *62*	Vaspitanje polova *63*
Igra 7	Igre u zajednici — umetnost i sport 70	Grupe za igru—ekipe i izvođačke trupe 71	Profesionalni sportovi i zabava 72	Igre muškaraca i žena, zabava i razonoda 73
Odbrana 8	Odbrana zajednice —strukturirani sistemi odbrane 80	Grupe za odbranu—vojska, policija, zdravstvo, organizovana religija 81	*Ekonomski* obrasci za odbranu 82	Objekti odbrane polova (dom, čast, itd.) 83
Eksploatacija 9	Mreže komunikacije 90	Organizacione mreže (gradovi, grupe zgrada, itd.) 91	Hrana, sirovine, industrijska oprema 92	Delatnost i posed muškaraca i žena 93

Teritorijalni 4	Temporalni 5	Instrukcioni 6	Rekreacioni 7	Zaštitni 8	Eksploatacioni 9
Mesta interakcije 04	Vreme interakcije 05	Nastava i učenje 06	Bavljenje umetnošću i sportovima (aktivno ipasivno) 07	Zaštićenje i zaštićenost 08	Upotreba telefona, znakova, pisma itd. 09
Uloge u mesnoj grupi 14	Uloge u grupi vršnjaka 15	Nastavnici i učenici 16	Zabavljači i sportisti 17	Zaštitnici (lekari, sveštenici, vojnici, policajci itd.) 18	Korišćenje grupne svojine 19
Mesto obedovanja, kuvanja itd. 24	Vreme obedovanja, kuvanja, itd- 25	Učenje kroz rad 26	Zadovoljstvo kroz rad 27	Zdravstveno staranje, zaštita životnih uslova 28	Korišćenje hrane, sirovina i opreme 29
Površine dodeljene prema polu 34	Periodi dodeljeni prema polu 35	Nastava i učenje seksualnih uloga 36	Učešće u rekreaciji prema polu 37	Zaštita seksa i plodnosti 38	Upotreba ukrasa i različito ukrašavanje polova 39
Prostor Formalni prostor Neformalni prostor Granice 44	Raspored prostora 45	Nastava i učenje o dodeli prostora pojedincu 46	Zabava, razne igre, itd. s obzirom na prostor 47	Pravilnost 48	Upotreba ograda i oznaka 49
Teritorijalno određeni ciklusi 54	*Vreme Sled Ciklusi Kalendar* 55	Vreme učenja pojedinca 56	Vreme igre 57	Odmor; godišnji odmori, praznici 58	Upotreba sprava za merenje vremena, itd. 59
Mesta za učenje 64	Raspored učenja (grupa) 65	*Enkulturacija Odgoj Neformalno učenje Obrazovanje* 66	Zabava kroz učenje 67	Učenje samoodbrane i čuvanja zdravlja 68	Upotreba učila 69
Rekreacione površine 74	Sezone igre 75	Igra kroz učenje 76	*Rekreacija Zabava Igra Razne igre* 77	Fizičke vežbe 78	Upotreba rekreacionog materijala (rekvizita) 79
Mesta-objekti odbrane 84	Vreme odbrane 85	Naučna, verska i vojna obuka 86	Masovne vežbe i vojne igre 87	*Zaštita Formalna odbrana Neformalna odbrana Tehnička odbrana* 88	Upotreba zaštitnog materijala 89
Posed — ono šo je omeđeno, prebrojano i izmereno 94	Izmereni i zabeleženi periodi 95	Školske zgrade, učila, itd. 96	Roba za zabavu i sport i njeni proizvođači 97	Utvrđenja, naoružanje, med. oprema sigurnosni uređaji 98	*Materijal Sistemi Dodir s okolinom Motorne navike Tehn.* 99

za nastavu i učenje«. U izvesnim slučajevima bili smo isprva u nedoumici šta da stavimo ispred određenog naslova. *Zaštitni obrasci teritorijalnosti* naveli su nas da poduže zastanemo, a onda nam je sinulo da je reč, naravno, o »privatnosti« na individualnom nivou, dok se *teritorijalni obrasci* odbrane odnose na organizaciju teritorije kao dela sistema odbrane (prirodne prepreke — kao što su reke, planine, kanjoni, šume itd.). Tokom rada na tabeli otkrili smo da shema analize nameće vlastita pravila. Što god bismo zaključili u pogledu jednog dela moralo je da bude u skladu sa svim ostalima. Na primer, neko vreme smo mislili da se *rekreativni ogranci interakcije* u stvari odnose na zadovoljstvo, ali je opšta struktura tabele, uz izvesne samoprovere, ukazivala na to da »bavljenje umetnošću i sportom« predstavlja bolji izbor.

Do zapažanja o samoproverama koje smo malopre pomenuli došlo je na sledeći način: posmatrajući mapu, čitalac će uočiti dijagonalu koja vodi od gornjeg levog do donjeg desnog ugla; ona nastaje presekom svakog PSP sa njegovom komplementarnom pridevskom odredbom. Tokom popunjavanja pojedinih rubrika na tabeli zapazili smo da se delatnosti iznad dijagonale odnose na pojedinačne, a one ispod na grupne odredbe. Otuda su *rekreativni rezultati asocijacije* »zabavljači i sportisti«, dok su *organizacioni rezultati igre* — »grupe za igru, ekipe i izvođačke trupe«.

Zajedno s uputstvima za upotrebu, mapa u sadašnjem obliku u stvari je neka vrsta kulturne matematike koja će koristiti specijalisti, a imati i neke druge primene vredne pomena. Ona je, naravno, ograničena time što ima samo dve dimenzije. Sledeći logičan korak bio bi izrada trodimenzionalne mape, što bi predstavljalo neuporedivo složeniji posao.

Posmatrajući mapu, čitalac će uočiti da ona nema sadržine ni pojedinosti i da se u potpunosti ograničava na naslove rubrika. Njen trenutni potencijal je da služi naučnicima-bihevioristima kao

klasifikacioni sistem i podsetnik za proveru; radeći na velikim projektima, oni mogu da budu sigurni da mapa ne izostavlja nijednu veću kategoriju. Ona je i specijalna mapa kategorija ljudske delatnosti. Može da bude koristi pri podeli i praćenju radne odgovornosti u grupnoj izradi projekata, i to poveravanjem određene oblasti svakom radniku. Osim toga, zreli proučavalac će možda zaključiti da mapa podstiče na eksperimentisanje, pa će nastojati da ispita šta se može uz njenu pomoć preduzeti. Pri tom nije reč samo o jednoj osi koju svojim presekom stvaraju osnovni sistemi. Razne površine karte odnose se na sasvim različite stvari; gornji levi deo usmeren je ka formalnim, srednji ka neformalnim, a cela donja desna strana ka tehničkim aktivnostima. Iako je sasvim očigledno da je svaka kategorija odvojena, aktivnosti koje stoje u međusobnoj vezi nalaze se na susednim područjima. Razbijanjem svake kategorije na formalne, neformalne i tehničke aspekte javljaju se novi detalji, dajući tako karti nove dimenzije.

Klasifikovanje i kodifikovanje činjenica, koje se gomilaju tako brzo da većina ljudi nije u stanju da ih prati, poslednjih je godina stalno prisutan problem. Ovde izloženi sistem ima 100 glavnih rubrika, a svaka predstavlja komplekse aktivnosti koji mogu da se beskonačno razlažu. Svaki broj je trajno vezan za neko glavno područje: 0 — interakcija; 2 — supsistencija; 6 — učenje; 8 — odbrana; i tako dalje, Svaka od 100 kategorija može se brzo podeliti sa 10, kao i svaka od dobijenih potkategorija. Tako 80 označava odbranu zajednice, 80.2 su ekonomski aspekti odbrane zajednice, a 80.5 temporalni. Prednost takvog sistema nad nekim drugim leži u tome što on ima teorijsku osnovu koja mu obezbeđuje konzistentnost i cilj — ono što inače nedostaje empirijskim metodima.

Na ovom mestu je važno skrenuti čitaocu pažnju na činjenicu da je, kako izgleda, redosled izlaganja PSP od velikog značaja. Takav redosled je prvobitno odabran zato što je, s obzirom na

aktivnosti o kojima se radi, bio najbliži stvarnom filogenetskom redosledu; što će reći, aktivnosti se uče i integrišu u životnoj istoriji svakog organizma. Isti redosled može se naći i u evoluciji svakog organizma. Pošto smo ustanovili redosled, kasnije smo primetili da se svaki sistem na funkcionalan način sparuje s nekim drugim; naime, vreme se sparuje s prostorom, rad s igrom. Redosled je konzistentan i s odnosima ovih parova. Zanimljiva je i ilustrativna činjenica da većina društva ranguje sisteme na drugačiji način od izloženog redosleda. Način na koji neko društvo ranguje sisteme omogućava da se brzo dobije njegov kulturni profil, koji onda može da se uporedi s drugima. Na primer, američki ispitanici udaljili su se od osnovnog redosleda u pogledu materijala, rekreacije i biseksualnosti. Kao što se moglo predvideti, Amerikanci su materijalu dodelili mesto pri vrhu, dok su se rekreacija i biseksualnost borile za poslednje mesto. Jedan arapski ispitanik sa svojim iskazom znatno se razlikovao od Amerikanaca. On je razdvojio vreme i prostor, dodelio vremenu poslednje mesto, materijal rangovao nisko, dok je sisteme odbrane i komunikaciju stavio u sam vrh.

Stvaranje mape kulture predstavlja jedinstven način za nastavak proučavanja. Podaci kojima smo ranije raspolagali nisu bili pogodni za ovakvo izlaganje. Čitava teorija kulture izložena u ovoj knjizi razlikuje se u više značajnih vidova od ranije misli. Glavne razlike jesu: a) korišćenje lingvističkog modela; b) posmatranje čitave kulture kao komunikacije; c) ideja o PSP, čiji je koren u biologiji; d) formalni, neformalni i tehnički tipovi integracije; e) derivativi ovih integracija: skupovi, izolati i obrasci.

Pisac i kolege koje su sarađivale na razradi ove analize zaključili su da je ona plodotvorna, informativna i korisna za dalje istraživanje. Zadovoljila je naše zahteve za specifičnošću, konkretnošću i nastavnom podobnošću. Takođe smo otkrili da je — pridržavajući se samo jednog PSP u radu s ispitanikom — moguće stajati čvrsto na tlu onoga što je poznato, uz istovremeno

zalaženje u nove i nepoznate oblasti. Na primer, temporalni izolati neformalne prirode koje smo izmamili od jednog Arapina takođe su bacili novu svetlost na vrednosti koje Arapi neguju, i to na *način koji bi inače bio teško izvodljiv.*

Nadamo se da će ovo kratko objašnjenje poslužiti dvema svrhama: informisanju nestručnjaka zainteresovanog za uporedo proučavanje raznih kultura sa stanovišta same prirode kulture, kao i stimulisanju njenih proučavalaca na dalji rad. Preostaje da se obavi još mnogo posla na definisanju kulturnih izolata kao načinu bavljenja vrednostima. Čini nam se da smo ovde izložili nekoliko smernica puta kojim bi trebalo poći.

DODATAK III — TRI PRIMERA PROMENE

Ovaj dodatak je namenjen stručnjacima, a sastoji se od tri kliničke studije promene koje ilustruju prelazak s formalnog na neformalni i tehnički nivo. Prenošenje iz francuskog u engleski jezik glasa *v* na početku reči, do koga je došlo u jedanaestom veku, predstavlja primer pretakanja jedne kulture u drugu. Primer loze navrtke i zavrtnja posmatraćemo od momenta kada su razni proizvođači počeli da odstupaju od sopstvenog, neformalnog nacrta i pokazali spremnost da se povinuju propisima standardizacije, koju je nalagao tehnički nivo. Slučaj grnčarije s američkog jugozapada najtehničkiji je od svih, a ovde ga izlažemo zbog interesovanja kolega za nove načine proveravanja istorijskih rekonstrukcija prošlosti. On se odnosi na transfer celokupnog tehnološkog procesa, tako da se postepeno može steći predstava o tome kako se integriše nova tehnologija; zatim, kako se u jednom trenutku oslobodila okova tradicije i kako je kasnije bila sputana, ali u novim uslovima.

Uoči normanskog osvajanja, u Engleskoj su *v* i *f* bili varijante istog glasa ili, kako to kažu lingvisti, alofoni iste foneme. Glas *f* je uglavnom zauzimao početni položaj u reči, dok se glas *v*

obično više upotrebljavao u sredini. S druge strane, francuski osvajači su upotrebljavali *v* i *f* u svojstvu dva potpuno odvojena glasa, kao mi danas.

U kulturnom prtljagu koji su Francuzi doneli u Englesku bilo je i raznovrsne hrane — na primer, teletine. Englezi koji su govorili francuski morali su tada da nauče razliku između *v* i *f*, jer to ne samo što je bilo važno za pedantne Francuze već je morala da se izdiferencira i nova engleska reč. Bez sumnje, Englezi nižih klasa i dalje su govorili kao da između *v* i *f* nema nikakve razlike. Vremenom su se ove neformalne engleske adaptacije tehnicizirale, pa se *v*, a takođe i *f*, kao suglasnik na početku reči počelo javljati u štampi, i to kako u rečima engleskog porekla, tako i u angliciziranim francuskim rečima. Početno *v* danas predstavlja deo našeg formalnog sistema, pa je nezamislivo da bilo kome padne na pamet da se vrati na stari oblik. Zahvaljujući tome što ga smatramo pravilnim i prirodnim, pomenuti glas je formalan.

STANDARDIZACIJA LOZE NAVRTKE I ZAVRTNJA

Ne bi se očekivalo da nešto do te mere tehničko i obično kao što je loza navrtke i zavrtnja može svojom istorijom da posluži kao ilustracija kako u izvesno doba dolazi do promena, dok im se u neko drugo pruža veliki otpor. Sama činjenica što je potreba za promenom uočljiva ne znači da do promene i dolazi. Na koji način se promena zbiva zavisi od toga da li je stav prema datoj kulturnoj jedinici formalan, neformalan ili tehnički.

Prava istorija loze navrtke i zavrtnja počinje industrijskom revolucijom u Engleskoj i Americi. U prvim danima proizvodnje, svaka fabrika je projektovala sopstvene navrtke i zavrtnje. Standardizacije nije bilo. Očigledno je da ovakva situacija nije mogla da beskonačno traje. Pa ipak, izbila je prava revolucija kada je američki pronalazač i industrijalac Viljem Selers, sa

Franklinovog instituta, standardizovao sve američke nacrte loze izradivši jedan koji je kasnije usvojilo Društvo auto-moto inženjera. Dok je Selers rešavao sudbinu američkih navrtki i zavrtnja, Englez po imenu Vitvort bavio se istim pitanjem u Britaniji. Tehnička rešenja problema standardizacije koja su ova dvojica iznašla imala su toliko sličnosti da su finalni proizvodi bili skoro, ali ne i sasvim identični. To nikoga nije naročito uznemiravalo sve do prvog svetskog rata, kada su Sjedinjene Države počele da proizvode ratni materijal za Engleze, i obratno. Kada bi jedna strana izrađivala mitraljez za onu drugu, bilo je neophodno da izmeni sve operacije sečenja loze, ili bi proizvod bio spojen navrtkama i zavrtnjima koji nisu odgovarali ničemu čime je korisnik raspolagao. Izmena operacija i gomilanje zaliha navrtki i zavrtnja koji su bili gotovo ali ne i sasvim jednaki stajali su milione dolara. Svima je bilo jasno da bi za obe nacije bilo pametnije da usvoje zajednički tip loze, ali ova ideja je naišla na veliki otpor. Inženjeri i administrativna lica odnosili su se prema problemu kao tehničkom pitanju. U stvari, kada su Selers i Vitvort odvojeno došli do tehničkog rešenja standardizacije, obe zemlje su tretirale pitanje sopstvenog tipa loze kao formalno. To je praktično značilo da će se zaintersovane strane opirati logici i tehničkim argumentima raznovrsnim racionalizacijama, od kojih nijedna nije imala nikakvo tehničko opravdanje.

Dva svetska rata, životi neznanog broja vojnika koji su poginuli zato što nisu mogli da očiste delove artiljerijskih oruđa na bojištu, i milioni dolara dodatnih troškova — sve to nije moglo da dovede do promene.

Neformalno je bilo da se nađe neko rešenje. Tek je u drugom svetskom ratu Viljem L. Bat, američki inženjer i biznismen, uspeo da dobije dovoljnu podršku za postizanje sporazuma o tipu loze koji bi koristile obe zemlje u proizvodnji opreme za potrebe one druge strane. Konačno je postignut kompromis, u okviru koga su Englezi popustili više od Amerikanaca. Tako je rođena

loza u tehničkom smislu reči. Ona je dugo lutala kroz formalnu fazu, da bi se konačno vratila u tehničku sferu.

Gotovo je isto tako lišen logike i američki otpor prema usvajanju metričkog sistema (pronalaska iz Napoleonovog doba). Za ovu upornost nema nikakvog razloga, izuzev što mere za većinu ljudi predstavljaju formalni sistem. Kao Amerikanci, mi žučno reagujemo na ideju da odustanemo od funte i zamenimo je kilogramom, uprkos tome što metrički sistem postepeno preovladava u nauci i tehnici.

RANI SLUČAJ TEHNIČKE POMOĆI

Sledeći primer potiče iz arheologije američkog jugozapada, a odnosi se na transfer grnčarstva iz jedne grupe u drugu, pre približno hiljadu i pet stotina godina. Grnčarija predstavlja pogodan izbor za proučavanje promene zato što su njeni fragmenti praktično neuništivi. Osim toga, svojstva gline su takva da je skoro nemoguće proizvoditi grnčariju ne ostavljajući dosta dokaza u pogledu samog metoda proizvodnje.

Naš primer počinje u doba kada je jedna od glavnih preistorijskih kultura američkog jugozapada već nekoliko stotina godina znala za grnčarstvo. Ovi ljudi poznati su u literaturi kao Mogoloni, prema području na kome se najpre pronađeni njihovi ostaci. Severni susedi Mogolona, preci današnjih Pueblo-Indijanaca, behu poznati kao Anasazi, što je izraz koji Navaho-Indijanci upotrebljavaju za »stare ljude«.

Nešto pre početka nove ere Mogoloni su naučili da izrađuju grnčariju, verovatno od naroda koji je živeo južno od njih. Kasnije su Anasazi preuzeli grnčarstvo od Mogolona. Priroda kulturnog kontakta između Mogolona i Anasaza, prikazana na grnčariji tog doba, govori nešto o tradiciji ova dva naroda, a pruža i psihološki uvid u njihov stav prema promeni.

Osim na grnčarskom točku, lonac može da se napravi od svitka gline, skrpi od njenih komadića ili oblikuje iz glinene grudve. Mogoloni su upotrebljavali vrlo tanak svitak, prečnika od 0,60 do 1,25 santimetara; počinjali bi da prave lonac bilo od dna nekog drugog lonca (ili korpe) bilo uvrćući svitak i razvlačeći ga u ploču, a zatim bi joj posuvraćivali ivice na gore dok ne bi načinili zdelu ili krčag. Svici su međusobno povezivani stiskanjem ivica na više mesta. Pre nego što bi se glina osušila, tragovi stiskanja koje je ostavio sam način proizvodnje bili bi delimično, ali ne i potpuno uklonjeni glačanjem, koje se vršilo pomoću oblog šljunka. Između uglačanih nabora ostajala su sićušna udubljenja, koja su postala karakteristična za mogolonsku grnčariju. Lonac bi se, zatim pekao u atmosferi bogatoj kiseonikom, pri čemu su sastojci gvožđa u glini dobijali svetlocrvenu boju. Metod pečenja obezbeđivao je da grnčarija u većini slučajeva bude crvena, zato što glina u jugozapadnom delu Sjedinjenih Država gotovo uvek sadrži gvožđe. Ovaj postupak se uvrežio i uglavnom je ostao neizmenjen punih tri ili četiri stotine godina, sve do prvog kontakta Mogolona s Anasazima, oko 500—600. godina naše ere.

Danas je u priličnoj meri moguće rekonstruisati proces do koga je došlo kada su Anasazi preuzeli grnčarsku tehniku od Mogolona. Očigledno je da su Anasazi posmatrali proces pravljenja grnčarije, ali da pri tom nisu dobijali tehnička uputstva, verovatno usled jezičke barijere. Možda su njihovi muškarci videli kako mogolonske žene prave lonce, pa su to preneli svojim ženama i sestrama. Da uputstva nisu mogli dobiti znamo po tome što je grnčarija Anasaza bila *siva,* umesto crvena, a to govori da su je oni pekli u proređenoj atmosferi, bez dovoljno kiseonika. Poznato je da su Anasazi to smatrali greškom u svojoj tehnici. Oni su se, naime, potrudili da nađu crvenu glinu, koju bi mleli u prah i zatim njime bojili čitavu površinu sive grnčarije. Njihova predodžba o pravom loncu zahtevala je da ovaj bude crven.

Uprkos stotinama godina izlaganja atmosferskim prilikama, u udubljenjima na površini tih ranih lonaca još uvek mogu da se nađu sićušni ostaci gline u prahu. Crvena, nepečena glina nije mogla da se glača, jer je nanošena na već ispečenu površinu. Na lancima Mogolona se vidi da su svi bili donekle izglačani.

Negde oko 800—900. godine naše ere, kontakt između dva naroda očigledno je postao malo tešnji, pa je došlo do stvarnog prenošenja znanja, ili su bar Anasazi uspešnije imitirali tehniku Mogolona. Naučili su da peku grnčariju u atmosferi bogatoj kiseonikom, i to u velikim količinama, što im je omogućilo da crvene lonce uglačaju pre pečenja. Prilično je zanimljivo da oni nisu odustali od prvobitne tehnike pečenja u atmosferi siromašnoj kiseonikom, iako su ovladali postupkom pečenja crvene grnčarije, nego su i posle nekoliko stotina godina zadržali oba načina pečenja. Anasazi su istovremeno naučili da prave grnčariju s grlićem na kojoj su jedva bili primetni tragovi stiskom spojenih ivica svitaka, koja je inače tako karakteristična za njihove južne susede. Da bi se dobila takva grnčarija, u izdubljenom svitku gline moraju ostati tragovi stiskanja, koji se potom na poseban način uklanjaju glačanjem. Za razliku od Mogolona, Anasazi nisu imali tradiciju u glačanju svitaka i udubljenja na njima, pa su videli da im očuvanje ranijih postupaka u ovom procesu pruža izvesne mogućnosti. Tragovi stiskanja gline imali su u njihovim očima dekorativnu vrednost. Najpre, možda, nisu smatrali da je potrebno preduzimati dopunske mere i glačati tragove stiskanja gline kada je u pitanju lonac namenjen samo za kuvanje. Neki rani primerci ovog posuđa pravljeni su tako nehatno da čovek stiče upravo ovakav utisak. Međutim, Anasazima nije trebalo mnogo vremena da nabiranje gline dovedu do stupnja prave umetnosti. U tome su čak otišli tako daleko da su varirali tragove stiskanja gline kako bi dobili dizajn sličan onome koji se može videti na korpama. To je jedan od mnogih slučajeva u kojima se

proces oslobađa tradicije (formalnog) prelazeći kulturnu granicu, te postaje tehničko pitanje.

Arheolog može vrlo jasno da sagleda tradiciju (formalno) na delu — i to kako u Mogolona tako i u Anasaza, kao što može da na istom primeru uoči kako se neformalna adaptacija — bojenje lonca crvenim prahom posle pečenja — i dalje primenjivala, čak i kada su Anasazi već znali kako da pečenjem dobiju trajnu crvenu boju. Usavršavanje nabora u glini predstavljalo je neformalnu adaptaciju koja se kasnije tehnicizirala i konačno je postala tradicionalna forma grnčarije na američkom jugozapadu. Isto važi i za obe tehničke odlike pečenja. Do jedne se došlo neformalnim putem, ali je kasnije tehnicizirana i konačno pretvorena u nov formalni sistem, koji se održao stotinama godina.

Jedan od najvažnijih aspekata ove studije promene jeste to što ona može da se upotrebi za proveru teorija o kulturnoj istoriji američkog jugozapada. Više godina su se mišljenja veoma razlikovala u pogledu toga da li su Mogoloni predstavljali ogranak Anasaza ili su, zapravo, imali posebnu kulturu. S jedne strane, bilo je očigledno da je obema kulturama mnoštvo osobina zajedničko. S druge strane, svaka je na drukčiji način pravila lonce, kuće i kameno oruđe. Da je bilo moguće dinamički sagledati stvarni transfer grnčarstva, kao funkciju procesa promene, onda ne bi moglo ni biti sumnji u pogledu činjenice da su se ove dve kulture u stvari vrlo mnogo razlikovale, iako je jedna od njih pozajmljivala od druge. Mogoloni su imali drugačije *tradicije* i samo sporadično održavali kontakt s Anasazima. U toj svetlosti bi teško bilo osporavati zajedništvo kulture.

SADRŽAJ

Edvard Hol: NEMI JEZIK

*

Izdavač: Beogradski izdavačko-grafički zavod,
Bulevar vojvode Mišića 17, Beograd

*

Za izdavača: Dušan Popović, generalni direktor

*

Tiraž: 3.000 primeraka

*

Štampa: Beogradski izdavačko-grafički zavod